

ОТТО АВСЕМ

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ ПРАЦІ
ЗА ВИЗВОЛЕННЯ

КОСМОС

№

Матеріальну силу можна подолати
тільки матеріальною ж силою, але
й теорія обертається в матеріальну
силу, коли опановує маси.

Маркс.

О Т Т О А В С Е М

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ ПРАЦІ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ

ІЛЮСТРОВАНИЙ
ПІДРУЧНИК ДЛЯ ШКОЛИ Й САМООСВІТИ

ЧАСТИНА ПЕРША

ДО НАУКОВОГО СОЦІАЛІЗМУ

К	О	С	М	О	С
1		9		2	3

**Переклад і передрук застережено.
Copyright by „Cosmos“, Ukrainian-
American Pub. Co. Printed by
Sinaburg & Co., Berlin, Germany.**

Присвячується пам'яті українця
товариша

МИКОЛИ ВРУБЛЕВСЬКОГО

розстріляного в Києві в різдвяну
ніч 1918 року Директорією Укра-
їнської Народньої Республіки
за участь в інтернаціональній
партії робітничої революції.

„Соціялістами ми в 1847 році називали прихильників утопічних систем і всяких соціяльних реформаторів, себ-то людей, що стояли поза властивим робітничим рухом і шукали підпори скорше серед освічених верств. Та ж частина робітників, що не вдовольнялася політичним переворотом, а зматалася до корінної перебудови людського спільного життя, називалася комуністами. В 1847 році слово соціялізм означало буржуазний, а комунізм — робітничий рух.“

ФР. ЕНГЕЛЬС.

ПЕРЕДМОВА

Складаючи цього підручника думалося, що після того, як учні вже обізнаються з курсу загальної історії з найповажнішими подіями в життю людства та перед тим, як в останній класі підійдуть до «Радянської Конституції», то в програму наших трудових шкіл другого ступня повинно ввести курси для повторення, що освітили б відомі вже факти з погляду історичного матеріалізму.

Підручник для такого повторення та свідомого вивчення курсу руської історії маємо в книжці М. Покровського. Завдання ж цього нашого підручника — допомогти учневі зрозуміти всесвітню історію, як боротьбу клас, а соціальну революцію 1917 року і Радянську Державу — як останнє кільце в одвічній ланцюзі повстань трудящих мас проти соціального гніту.

Праця вчителя, що його в нашій трудовій школі ніякі підручники замінити не можуть, полегшується тим, що перед викладом соціальних програм і повстань у підручнику завжди дається короткий огляд економіки даної епохи. Зате межі міжнародних відносин, державних угруповань та законодавства мало не зовсім не зачеплено, — отже, належить нагадувати про це *перед кожним розділом*.

Увагу учнів належить звертати на те, що в поновленому курсі історії йде мова не про імена та вчинки царів і полководців, а тільки про найяскравіші сторінки світової історії, присвячені євангеліям і бойовим кличам бідного люду всіх віків проти експлоататорів, як також про основні етапи людської думки, що привели до сучасного комунізму.

Довідаючись із цього підручника та з пояснень учителя про причини невдачі всіх попередніх спроб самовизволення трудящих, учень сам повинен прийти до того висновку, що його він прочитає в Комуністичному Маніфесті, а саме: «Пер-

шим кроком робітничої революції має бути те, щоб пролетаріят перетворився в командну класу».

Зовсім коротко складені питання та задачі, поставлені в кінці кожного розділу, повинні вказати рямки для розмов учителя з учнями. Розмови ці повинні заохочувати до читання повніших джерел.

Завдання цього підручника буде досягнуто тільки тоді, коли й читання його і розмови сприводу нього дадуть ученикам зрозуміти живучість і спадковість основної комуністичної ідеї, що її людство ніколи не кидало та тільки протягом віків одмінювало її форми.

До другої частини увійде як пролог — революція 1848 року і Комуністичний Маніфест, а далі історія трьох Інтернаціоналів.

О. А.

*1923, у травні
Берлін.*

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	7
ЛІТЕРАТУРА	11
ВСТУП	15
Розділ I. ПЕРВІСНИЙ КОМУНІЗМ	23
Питання й задачі	25
Розділ II. ІНДІЯ	26
Розділ III. ХІНА (Китай)	27
Розділ IV. ІНКИ	29
Розділ V. ЄГИПЕТ	30
Розділ VI. ІДЕЯ ЗОЛОТОГО ВІКУ	33
Питання й задачі	35
Розділ VII. ПАЛЕСТИНА.	
А. Соціальний лад	36
Б. Боротьба за соціальну рівність	38
В. Юдейські комуністи	42
Питання й задачі	43
Розділ VIII. ГРЕЦІЯ. Загальні уваги	44
А. Спартанська комуна	46
Б. Соціальна боротьба в Атенах	49
В. Філософи й поети	51
Питання й задачі	56
Розділ IX. РИМ.	
А. Роспад селянства	57
Б. Боротьба селянства з капіталом	59
В. Повстання рабів	65
Г. Загибель Рима	68
Питання й задачі	71
Розділ X. ХРИСТИАНСТВО. Загальні уваги	73
А. Комунізм перших громад	77
Б. Комунізм монастирський	80
В. Комунізм єретиків	86
Г. Російські сектанти	95
Питання й задачі	98

Розділ	XI. СЕЛЯНСЬКІ ВІЙНИ. Загальні уваги	98
	А. Фландрія	101
	Б. Франція	103
	В. Англія	106
	Г. Швайцарія	113
	Г. Чехія	114
	Д. Німеччина	126
	Е. Польща й Україна	152
	Є. Росія	159
	Питання й задачі	168
Розділ	XII. АНГЛІЙСЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ . . .	170
	Питання й задачі	175
Розділ	XIII. УТОПІСТИ. Загальні уваги	177
	А. Томас Мор. Англія	178
	Б. Тома Кампанелла. Італія	185
	В. Франція	189
	Г. Німеччина	194
	Питання й задачі	197
Розділ	XIV. ЄЗУТИ В ПАРАГВАЮ	197
	Питання й задачі	202
Розділ	XV. АНГЛІЙСЬКА ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ. Загальні уваги	203
	А. Соціальний лібералізм	206
	Б. Аграрні реформатори	208
	В. Анархічний комунізм	210
	• Питання й задачі	211
Розділ	XVI. ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. Загальні уваги	212
	А. Перевага великої буржуазії	217
	Б. Перевага радикального міщанства	224
	В. Демократична диктатура	229
	Г. Змова бабувістів	237
	Питання й задачі	240
Розділ	XVII. ПОЧАТОК РОБІТНИЧОГО РУХУ ХІХ ВІКУ. А. Машиноборщі	241
	Б. Робітничі бунти і змови	243
	В. Трейд-юніонізм	244
	Г. Чартизм	247
	Питання й задачі	250
Розділ	XVIII. ПОПЕРЕДНИКИ НАУКОВОГО СОЦІАЛІЗМУ. Загальні уваги	250
	А. Сен-сімонізм	251
	Б. Фур'єризм	253
	В. Роберт Оуен	259
	Питання й задачі	262
Розділ	XIX. КОМУНІСТИЧНІ СПРОБИ. А. Франція	262
	Б. Америка	263
	ПОКАЖЧИК партій, груп, течій, систем, рухів і т. д.	267
	ПОКАЖЧИК імен	268

ЛІТЕРАТУРА

Книги для позашкільного читання і найважливіші джерела.

М. Покровський. Руська історія в короткому викладі. — Харків — Берлін. 1922.

Н. Рожков. Учебник истории всеобщей и русской. — Москва 1922.
Курс систематичний для школи 2-го ступня.

Це єдині поки що в світовій літературі підручники історії, не тільки по-марксистському витримані, але й цілком вільні від залишків буржуазної термінології та присяжного академізму, чого не можна сказати навіть про найкращі німецькі праці. Кожному учневі треба їх радити як основу для вивчення історії комунізму.

К. А. Wittfogel. Vom Urkommunismus bis zur proletarischen Revolution. Eine Skizze der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft. — Berlin 1922.

Це — гарне конспективне, складене в питаннях і відповідях, освітлення моментів розвитку людської громади. Багато цитат з капітальних праць. Комуністичний світогляд проглядає в кожній сторінці. Особливо рекомендується як справочник для вчителів та пропагандистів. Для тих, хто лишень починає — надто схематичне.

M. Beer. Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe. — Berlin 1921—1923.

Elisabeth Luzzatto. Sozialistische Bewegungen und Systeme bis zum Jahre 1848. — Wien 1917.

Ці дві серйозні соціалістичні праці доповнюють одна одну. В першу включено опис багатьох ідейних течій, що мають лишень да-

лекий звязок з соціалізмом, а подекуди в автора прохоплюються й залишки національної ідеології. Друга праця хвибує на перевагу історії революційних ідей над описом розвитку революційних подій. Метода досліджу не має сумніву що марсистська, але з одверто інтелегентським одсвітом і не зовсім переважною буржуазною термінологією.

K. Kautsky, P. Lafargue, H. Lindemann, M. Hillquit. Vorläufer des neueren Sozialismus. — Stuttgart — Berlin 1921.

Перший том присвячено християнському комунізмові і першим селянським війнам. В нашому підручникові цю частину історії соціалізму викладено стисло, щоб зберігти більше місця для пізніших пролетарських рухів. В зазначеному томі дуже цінна історія розвитку ремесла й капіталу в середні віки. Звертають на себе увагу сторінки про те, як європейське середньовіччя оджило рабство без жадного законодавчого акту про його скасування.

II-й том — «Комунізм у німецькій реформації». Характеристика Мартина Лютера, котрий, благословляючи сьогодні те, що вчора кляв, як найкраще відчував громадський настрій моменту і підлагоджувався під дужих, а разом з тим був одним з найбільших агітаторів і демагогів в історії. Мабуть події ніде ще не описано так живо. Зате саму революцію в Ціммермана (див. нижче) описано докладніше і краще.

3-й том. «Утопісти XVI і XVII віків».

4-й том. «Французський соціалізм XVII і XVIII віків. Комуністичні селища в Сполучених Штатах Північної Америки».

L. M. Hartmann. Weltgeschichte in gemeinverständlicher Darstellung. — Stuttgart-Cotta 1921.

Праця групи соціалістичних учених у багатьох томах. Калічення фактів, на що хорували досі всі академічні підручники, а також буржуазної ідеології — нема. Але кістякові події, що залишилися, автори дали надто кволе освітлення класових пружин, що рухали цим кістяком. Тільки як світла точка прохоплюється подекуди розділ, що обертає картину тої чи іншої епохи в справжню історію боротьби клас. Через це ця величезна праця являє собою доволі щасливо звільнений від буржуазних наростів історичний матеріал, що где ще свого освітлення з погляду історичного матеріалізму.

W. Zimmermann. Grosser deutscher Bauernkrieg. — Stuttgart 1921.

Щедро ілюстрована старовинними гравюрами прегарна історія великої селянської революції в Німеччині.

R. von Poehlmann. Geschichte der sozialen Frage und der Sozialismus in der antiken Welt. — München 1912.

Ординарний професор німецького університету, звичайно, — запеклий ворог соціалізму, і на протязі 1500 сторінок завзято з ним бореться, притягаючи Бебеля й Енгельса до відповідальності навіть за вчинки давніх греків. Але хто б зацікавився комунізмом Платона, утопічними програмами Ямбула, соціальними комедіями Аристофана, — знайде у фон Пельмана виклад дуже повний.

H. Eildermann. Urkommunismus und Urreligion. Geschichtsmaterialistisch beleuchtet. — Berlin 1921.

Особливо рекомендується для детального вивчення форм первісного комунізму, що існують на землі ще й тепер. Може служити добрим додатком до виданих на руській мові — Морган. Первобытное общество. Ф. Енгельс. Происхождение семьи, собственности и государства, і на українській: Липерт. Історія культури.

М. И. Покровский. При участии И. М. Никольского. Русская история с древнейших времени. — Москва. 1920.

Капітальна праця комуністичного вченого. Обов'язкова для всякого вчителя історії.

Проф. Ю. В. Готье. Смутное время. Очерк истории революционных движений начала 17 столетия. — Москва 1921.

Проф. Н. Н. Фирсов. Пугачевщина. Опыт социально-психологической характеристики. — Москва. 1921.

У Готье ватажки рухів, герої, та їхні особисті прикмети частенько таки одсовують у темний кут внутрішні пружини соціальних процесів. Фирсов дав багату на ілюстрації картину побуту й психології селянства XVIII віку, але мало одвів місця для економічних основ соціального процесу. Історичний матеріалізм не чужий обом авторам, але присяжний академізм не дає простору для марксистської методи дослідіу.

М. Яворський. Нарис українсько-руської історії. — Харків. 1923.

Це курс лекцій, читаних в університеті імені тов. Артема. Дуже рекомендується для попереднього читання.

Carlyle. „Französische Revolution“. — Leipzig 1915.

Engels. „Die Lage der arbeitenden Klassen in England“. — Вид. Діц. 1919.

Kautsky. „Klassengegensätze im Zeitalter der französischen Revolution“. — Теж.

Stern. „Geschichte der Revolution in England“. — 1898. Тех.

Bernstein. „Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution“. — Тех.

Hausenstein. „Die grossen Utopisten“. — Тех.

Бібліотека Отто Енсена: „Wege zum Sozialismus“.

Saint-Simon und der Sozialismus.

Robert Owen und der Sozialismus.

Fourier und der Sozialismus.

Proudhon und der Sozialismus.

ВСТУП

Вивчаючи історію людства, мимоволі спостерігаємо, що економічні й політичні умови життя всіх народів протягом віків і по всіх місцях землі розвиваються в згоді з однаковими законами. Виходить, ніби кожний народ, що з'являється на терені історії, повинен пройти своє дитинство, юнацтво і дозрілий вік. Мало того: у народів, що дійшли в свій час до того ступня розвитку, що його ми означаємо по цій мірці як дозрілий, а потім через якісь зовнішні катастрофи чи внутрішні хвороби в своєму державному організмі зійшли зі сцени історії, ми цілком виразно бачимо прикмети початку переходу до нових форм продукційних відносин, що нагадують відомі нам тепер соціально-політичні рямки. І далі: цілком так само, як у народів, одділених один від одного віками, ми знаходимо цілком подібні форми господарських взаємовідносин, — ми за тих самих епох бачимо в них і подібні ідеології, спільні віровчення і програми чинення. Великий учитель сучасного соціалізму, Карл Маркс, цей зв'язок між умовами матеріяльного побуту й ідеологією кожної класи за кожної епохи з її соціально-політичними ідеалами означив своїм відомим афоризмом: «Свідомість зумовлюється буттям». Себ-то: своє пізнання добра і зла, своє міркування про сучасність, свої мрії про будучину кожна класа кожної історичної епохи витворює з обставин свого господарського побуту. Ось через що і в римлян I віку і в германців XVI віку нашої ери ми знаходимо однакові ідеї.

Ілюструймо нашу думку хоча б одним прикладом: в історії кожного народу приходить момент, коли дуже великі багатства починають скупчуватися в руках невеликого кола привілейованих осіб. В політичній економії цей момент зветься періодом початкового нагромадження торговельного капіталу. Це нагромадження завжди дуже болюче відбивається на хліборобській людині і тому спричинюється до кривавих подій. За 70 років

до початку нашої ери в старому Римі повстання рабів, кріпаків і вільних селян бурею пронеслося по Італії і ворухнуло світовою імперією дужче, ніж яка зовнішня війна. В XIV, XV і XVI віках селянські повстання в Англії, Франції й Німеччині під стягом мужицької рівності пішли проти нових капіталістичних відносин, а ще через півтораєста років пізніше Степан Разін повторив те саме в Росії. Вивчаючи всі ці селянські повстання, спостерігаємо схожість і причин, що їх викликали, і домагань, що повстанці виставляли, і обставин загибелі цих рухів.

Народи йдуть одним шляхом, краще сказати, — в одному напрямкові паралельними стежками. Через це, приклавши до історії порівнявчу методу, було встановлено, що поділ світової історії на стару (до переселення народів), середню (до відкриття Америки), нову (до XIX віку) і найновішу — цілком штучний. На ділі кожний народ за час свого історичного існування переходить свій старий, середній і новий вік окремо.

В чім же полягають характерні особливості старого віку, середньовіччя і нової історії в життю кожного народу?

В прастарі часи, себ-то в своєму історичному дитинстві, всі народи землі організовані не по державах з певними кордонами, а в ордах чи племенах, що живуть, здебільшого, мандрівничим життям. Життям цих народів керує не якийсь писаний закон — бо й самого письма ще нема — а звичаєве право, збудоване на основі мало не повної економічної рівності всіх як у продукції (добування), так і в споживанні (роподіл). Знаряддя продукції ще таке приступне й примітивне (просте), що зовсім виключає всяку можливість нагромадження багатства та експлоатації людини людиною. Навіть рабство ще зиску не дає. На чолі племені стоять ватажки, старшини, царки. Ні приватної власності, ні одношлюбної родини ще нема. В таких формах починалася суспільність у всіх народів землі. Про це ми довідуємось як з сучасних спостережень над життям дикунів, так і з оповідань мандрівників з більш культурних народів, що навідувалися до первісних народів, а також з уважного дослідження давніх пісень, казок і стародавньої письменности. Всі ці джерела саме й дають ґрунт для того висновку, що хода розвитку людської суспільности починається зі стану загальної рівності, без приватної власности і в формі племінної організації.

З того часу як соціалісти внесли цю теорію в свою науку про людську громаду — в свою соціологію, — несоціалістичні вчені по всіх країнах почали доводити, що про комунізм у пер-

вісних народів не може бути й мови. Спроби ці, однак, нічого не осягли і нікого перекопати не могли, вже через те, що виходили від кабінетних учених, котрі теоретичними побудованнями намагалися спростувати те, що безсумнівно ясно було встановлено на місці в спостереженнях над життям первісних народів за всіх часів і на всіх ділянках земної кулі. До того ж наперед поставлена мета і завдання цих змагань запроданих буржуазії вчених були надто ясні. Треба було довести, що право приватної власності народилося на світ разом з людством, що воно, мовляв, властиве природі людській, завжди було, є й буде, що воно від бога. Далі, що родина, як господарська одиниця, з її правом спадщини, також одвічна й непорушна; що вся християнська мораль, як її створив апостол Павло (а не Назаретський тесля) — є єдино мудрою формулою справедливих людських відносин у царині соціального й політичного життя. Довести ж ці наперед узяті твердження — неможливо, бо всі наукові спостереження їм суперечать.

Грунтовні досліді Морґана, Енгельса й пізніших учених тепер уже безсумнівно ясно встановили, і це всі признають, що в найстаріші часи людство жило ордами і не знало ні приватної власності, ні індивіда чи родини, як суб'єктів цього права власності. Всю продукцію й споживання було організовано цілком по-комуністичному. В австралійських дикунів, напр., ми й тепер бачимо звичай, що з убитого звіря належить тому, хто його власне вбив, тільки найсмашніший шматок м'яса, вся ж решта ділиться між членами орди. В племен, що живуть у напівпервісних умовах, але вже почасті зачеплені нашими торговельними зв'язками й юридичними нормами (напр., сибірські тубільці), натрапляємо на дуже своєрідну мішанину й сполучення первісного комунізму з ідеями «священного» права власності і «придбаних прав».

Первісний комунізм починає розкладатися в міру того, як меншає кількість риби чи дичини, сусідні орди починають тіснити одна одну, а знаряддя продукції вдосконалюються. Повстають привілеї для дужчих, звичайне право легалізує ці привілеї, а вони своєю чергою створюють майнову нерівність і готують ґрунт для майбутнього поділу людства на класи під стягом приватної власності.

Цей найдавніший період кінчається, коли плем'я стає осілим, територіяльно організується в громади, села, міста, округи і переходить до хліборобства. З цього моменту народ переходить у період своєї *давньої історії*. Поселенці нама-

гаються провадити життя в формах старої суспільності, бо іншої не знають, але нові умови господарського життя категорично вимагають нового правопорядку. Те, що тільки невідомо заокреслилося в первісному періоді, тепер, за цієї давньої епохи, починає виявлятися гостро: хутко йде процес розкладу суцільної перед тим громади і поділу людства на класи.

Однак, сам перехід від первісно-мандрівного життя до осіло-державного відбувається дуже поволі і в багатьох народів затягається на довгі віки. За часів своєї давньої історії суспільне життя народів носить на собі знаки як епохи пережитої, так і тої, що лишень надходить. Наприклад, новонароджена приватна власність довго сусідєє з залишками громадської. І політичний лад лишень помалу пристосовується до нових господарських умов. Тут справджується створена Марксом і Енгельсом наука економічного матеріалізму, що каже, що політичні форми міняються в міру того, як людина підпорядковує собі нові продукційні сили (напр., хліборобство), що викликають нові способи продукції та створюють нові продукційні відносини.

Перехід від скотарства й мислівства до хліборобства ще не дає одразу зміни продукційних відносин, а з ними й зміни політичних форм. Живучи традиціями минувшини, поселенці тямлять і в нових умовах праці зберегти комуну. Маємо багато історичних документів, що свідчать, як на ранній стадії розвитку хліборобські громади і давніх греків, і германців, і слав'ян було збудовано на повній рівності, громадській власності і навіть колективній продукції. Але в самому хліборобстві лежить зерно нових форм продукції. Праця стала продуктивнішою, дає більше чим того треба, щоб прогодувати самого працівника. Звідси повстає можливість нагромадження продуктів, багатства. Звідси — інтерес до приватної власності. Звідси також можливість експлоатації чужої праці. Звідси, нарешті, — розклад первісної комуністичної солідарності.

Цим повільним процесом сповнено всю давню історію, і коли вона закінчується значним зміцненням приватної власності та першим поділом суспільства на класи заможних і незаможних — приходить *середньовіччя*. Процес цей, звичайно, не минає легко. Знедолені чепляються за залишки колишньої комуністичної рівності, що здається їм райським життям, як що порівняти його до новонародженої несправедливості, нерівності. Старозавітне оповідання про райське життя перших людей, грецькі поезії про золотий вік, багато оповідань про

колишній добробут у всіх народів, суть висловом цієї туги бідного люду. Та не тільки тугою-поезією реагують люде на нові умови життя, — починаються і внутрішні конфлікти.

Народжуються міста з їхнім цілком одмінним од сільсько-го побуту життям. Племінні ватажки мусять оступитися зі владою перед тими, в чийх руках сила й багатство, себ-то перед новонародженим земельним дворянством. Для нового політичного ладу вже не досить переказів звичаєвого права. Нові норми свого співжиття люде фіксують у писаних догмах, релігійних і цивільних законодавствах: десять заповідей у юдеїв з признанням власности «ближнього твого», драконове законодавство в Греції, десять мідяних таблиць у Римі, саксонське «зерцало» в германців, «Правда Руськая» Ярослава Мудрого в Київі, то-що.

У єгиптян середньовіччя почалося за тридцять віків перед Христом, у юдеїв за 12, у греків за 10, у римлян за 8, у германців у V—VI по народженню Христа, а в слав'ян у X—XI в.в.

Приватна власність і нагромадження зайвини понад власне споживання допомагають розвиткові торгу й ремесства. Цей розвиток ремесства й торгу, а також їхнього осідку — міст, є основним господарським процесом середньовіччя. Разом з містами виростає й міцніє економічно й політично міська буржуазія. Коли вона вже так зміцнюється, що кладе свою печатку на все економічне й політичне життя, середньовіччя приходить до свого кінця. Земельне дворянство або переходить на становище буржуазії, або ж руйнується й переводиться. У згоді з більш тверезим діловим світоглядом нової командної класи одмирають старі напіврелігійні системи філософії й законодавства і приходять нові норми правопорядку, встановлювані в інтересах нових панів. Ці нові пани потребують шпаркого розвитку продукційних сил, розвитку техніки, чому більшого значіння набирають природничі науки. Страх перед природніми силами, створені на людську подобу боги, релігійні мрії про абстрактне добро й справедливість оступаються перед науковим досліджуванням сил природи і законів розвитку поділеного на класи людського суспільства. Так кінчається середньовіччя, приходить *новий час*, час нагромадження торговельного капіталу та озлидніння народніх мас.

Цей перехід від середньовіччя до нових часів одбувається болізно й бурхливо, — може не менше тяжко, ніж сучасний перехід від капіталізму до комунізму. Повстання плебей і рабів за останні два віки перед Христом у Римі, селянські війни

Західної Європи, Разіни й Пугачови, — ось криваві етапи цього переходу. І предивна річ: в усіх цих повстаннях, так далеких одне від одного часом і місцем, ми бачимо надзвичайну схожість домагань: переросподіл земельної власності, полегкості в повинностях відносно гнобительської класи й держави, скасування боргів і т. д.

Регулярність цієї зміни епох — давньої, середньовіччя та нової — звичайно подеколи перебивалася зовнішнім впливом. Так, напр., юдеїв саме під час кризи їхнього середньовіччя було загнано в полон вавилонський. Або ще приклад: у Центральній Африці, в плем'ю Ваганда, мандрівники зовсім недавно знайшли цілком розвинутий середньовічний феодалний лад. Очевидно, що сутичка цього середньовіччя з розвинутим європейським капіталізмом повинна порушити нормальний розвиток господарського ладу цього племені.

В народів германської й романської раси середньовіччя й початок нової ери відбувалися разом з релігійно-сектанськими рухами, з більшою чи меншою домішкою комуністичних ідей та стихійними повстаннями селянської й робітничої голоти. Соціально-реформістська думка цього часу будувала ідеали майбутнього утопічного соціалізму і вже на межах панування торговельного й промислового капіталів завершилася теорією наукового соціалізму.

В Росії татарська неволя та штучно підтримана нею феодално-удільна система на довгі часі затримали загострення класових противенств. Соціальний протест поневолених довший час через це виявлявся майже тільки в тіканню невдовольнених у степи та в організації козацтва. Руські нові часи, прихід торговельного капіталу, ми можемо через це класти не раніше, як на часи Івана IV, себ-то на другу половину XVI віку. З цього саме часу починається в Росії період селянських бунтів і повстань, що були стихійні і зле організовані, але протяглися аж до половини XIX віку. Вже під кінець цього періоду витворились ідеології селянської утопії, збудовані на думці про якусь «вибраність» руського народу (слав'янофільство, народництво) та на скиданню в одну купу поняття комуни і того поліційно-фіскального апарату, що ним була російська сільська громада. Але під цей саме час у Росії розвинувся промисловий капітал, країна втяглася в світовий капіталістичний обіг, і визвольний рух перейшов у форми загально-пролетарського світового руху за знищення клас.

Але коли всі народи, що протягом віків виходили на поле історичного життя, переживали свій первісний стан, свою давню, середню й нову історію, то тільки народам сучасної європейської культури судилося без зовнішньої катастрофи, без загрози всього їхнього господарського ладу, дожити до розвитку промислового капіталу. Народи, що зійшли зі сцени, не дійшовши цієї стадії розвитку, себ-то в часи свого середньовіччя і початку нових часів, мусили обмежитися лишень стихійними протестами проти соціальної нерівності, проти «основного гріхопадіння» людства — приватної власності, мусили обмежитися утопічними мріями про золоті віки. Тільки епоха промислового капіталізму з його колосальним розвитком продукційних сил і нагромадженням багатства утворює людству можливість вернутися до комунізму, але не до комунізму первісних злиднів, а до озброєного всіма придбаннями техніки, всім нагромадженим багатством, до комунізму, що всім трудящим людям дає можливість причаститися до дібр людської культури.

Під знаком скасування соціальної нерівності, під знаком знищення клас і експлоатації людини людиною, під цим от знаком стоїть тепер людство.

I. ПЕРВІСНИЙ КОМУНІЗМ

В найдавніші часи свого життя людська громада мало чим ріжнлася від вовчого чи малп'ячого табуна. Людина природою так кепсько озброєна, така квола, що, не мавши ще ніякого знаряддя, не придбавши ще ніяких навичок, ніяк не була здатною по-одиначі ні обороняти своє життя, ні навіть добувати собі їжу. Мусила, отже, гуртуватися в табуни. Людський табун одбуває полювання на звіря, ловить рибу, збирає плоди так само, як і всякий звірячий табун, гуртом. Немає ще й мови про якусь організацію продукції й споживання. Сам інстинкт каже, що, нападаючи на мамута, заганняючи табун кіз, наймолодші й найдужчі повинні йти попереду. В цьому першому *поділі праці* криються вже початки майбутньої організації орди. І в цьому самому поділі праці відповідно до індивідуальних прикмет, сил і навичок уже приховуються початки приватної власности, всякого економічного поступу, всякої культури і всіх мук людства аж до дня нинішнього, до можливості нового повороту людства до комунізму. З досліду всіх попередніх форм господарського життя та організації людства виявилось, що комунізм можна здійснити тільки на тлі певних господарських передумов, а саме: комунізм можливий 1) на найнижчій ступні культури, коли для кожної людини взагалі неможливе самотнє існування, а тим більше особиста власність, і 2) на найвищій ступні розвитку великої продукції, що дає спроможність усім і кожному користуватися з усіх дібр і продуктів планово організованої суспільної праці.

Але від першого комунізму до другого людству доводиться пройти довгу путь нагромадження багатств і технічного знання, через експлоатацію людської праці, через море мук, сліз і крови; тільки тепер ця довга путь приходить до свого кінця. Це путь поділу суспільства на класи, загострення класових інтересів і боротьби аж до того моменту, коли пролетаріят експро-

пріює експропріаторів, знищить класи, а з ними й експлоатацію людини людиною.

Цей процес почався ще в першій людській табуні від першого поділу праці. На початку люде ділилися на групи віком. Найтяжча праця припадала молодим людям з орди, але загальний лад життя лишався суто комуністичним, коли здобуте віддавалося всьому родові, а розподіл робили найстарші віком, що, помалу набуваючи чим раз більше досвіду, беруть у свої руки господарські операції. Жінку, що колись була всім рівна чоловікові, поволі одсовується на другорядне місце в господарському життю. Народжується перша приватна власність, спочатку на оздобу, а згодом на хатнє начиння й зброю, і вже значно пізніше — на житло. Це вже момент, що стоїть саме перед хліборобством і перетворенням чистої первісної комуні в сільську громаду, що зберігає ще істотні риси комунізму в продукції й споживанню поруч повільного розвитку приватної власності. Тоді ж таки утворюється родина, де жінка займає підлегле становище для того, щоб чоловік міг мати своїх нащадків і спадкоємців, а разом з тим робітну силу. Розвиток продуктивності праці з новими навичками й винаходами в хліборобстві спричинюється до дальшого зміцнення приватної власності, бо вартість кожного класця землі залежить найбільше від міри вкладеної в неї праці. Помалу приходить звичай ділити землю поміж учасниками комун спочатку на певний термін, а згодом і назавжди. Цим первісна комунна наближається до своєї смерті.

Але мимо того поділ праці і збільшення її продуктивності розкладають первісну комуну ще й тим, що ділять людей на панів і підлеглих, витворюють непродуктивні, нетрудові класи. Перші раби були запевне з воєнних бранців, коли не було вже рації їх убивати й з'їдати, бо своєю працею вони могли більше добути, ніж потребували на спожиток самі. Отже, поруч з підлеглими старшому в родині жінками й іншими її членами з'явилися *раби*. Далі розвиток приватної власності утворив потребу охороняти її від усяких замахів. Живучи осіло, неможливо кожному за себе охороняти себе і своє майно від незнаного й несподіваного напасника; тому громада вилучає з себе певну групу, звільнює її від праці, дає все на життя і за це вимагає озброєної пильної охорони. Це перша непродукційна класа. Забобонний страх перед духами померлих та силами природи, викликає бажання мати посередників, що знають таємниці цих «нетутешніх сил», — отже, поруч *війська* з'являється друга не-

продукційна класа, — *духовенство*, чаклуни, порадики. Коли приватна власність і поділ на класи закріплюється в житті вже остаточно, то первісна комуна вмирає і замість неї починається болісний період нагромадження багатства й знання. Багато віків жило людство комунією і багато віків б'ється воно в тенетах приватної власності, щоб знову перейти до комунізму, але вже не до первісного комунізму загальних злиднів, а до комунізму промислового.

Непохитні закони природи. Зерно, в землю кинуте, повинно перетворитися, дати паросток, вийти на світ, дати стебло і, нарешті, плід і зерно. Від первісної рівності, справедливості і співпраці на загальне добро, через добу приватної власності, експлуатації людини людиною, жорстокості, неправди й бідності, людство йде до нового ладу досконалого комунізму. Непохитний і невідмінний цей процес, але ті, хто від нього терпить, хто гине під п'ятою економічного процесу, не хочуть із ним погодитися. Вони обертають очі в минувшину й будучину і шукають порятунку. Довгі часи людська воля й думка шукають шляхів, щоб полегшити ці муки, втрутитися в цей процес, як дотепний садівник у процес росту рослини. Думка про комуна, як єдино можливу справедливу будову життя людини, не вмирає. Часами вона животіє в кабінетах учених, часами ж вибивається на світло денне в бурхливих повстаннях знедолених. Оповідання про цю боротьбу, про спроби поневолених усіх часів і країв поліпшити своє становище, наблизити суспільний лад до ідеалів комунізму, — це й є справжня історія людства, а ніяк не оповідання про царів, полководців та війни «на славу батьківської зброї».

Питання й задачі.

1. Згадайте організацію вулика й комахниці. Розкажіть, що ви знаєте про організацію продукції й споживання у бджіл та комахниці, про розподіл у них праці, про поділ громади на продукційні та непродукційні класи.
2. Розкажіть коротко про побут первісного племені — мисливського, рибальського, скотарського. Перекажіть, що ви читали про життя сучасних дикунів.
3. Покажіть на прикладі, як ви уявляєте собі походження звичаїв, що зміцнюють приватну власність.
4. Коли рабовласництво стає зисковим та можливим?
5. Яким є зв'язок між походженням родини і приватної власності?

6. Чому хліборобство найбільше спричинилося до руйнування первісної комуні? Чим різниться хліборобство від мисливства і скотарства?
7. В яких формах у різних народів виникали касты, верстви, класы, жерцівство, військові, вчені, урядовці, і як переходить помалу до них влада?
8. Яку роль в розкладі давньої комуні відіграли війни?
9. Які релігії творила собі людина в первісній комуні? Які були її боги? Як уявлялося їй життя на тій світі?
10. Наведіть приклади розуміння добра й зла в первісній комуні. Які наші справедливі вчинки видаються комуністичному дикунові за найбільше злочинство і навпаки?

II. ІНДІЯ

В Індії витворення суспільних клас відбувалося в найтіснішому звязку з боротьбою різних рас за посідання цієї багатой країни. Багато віків Індія зазнавала нападів різних повойовників, що приходили з півночі. Кожне таке повойовання всю повноту політичних і майнових прав передавало тільки новій групі повойовників, а з усіх верств колишніх повойованих протягом часу склалися цілі сходи соціальних каст з більшими чи меншими правами, аж до безправих як худоба паріїв. За 4000 років до Христа Індія була вже державою тривало зорганізованою в кастах і керованою могутньою кастою священників—браманів. З де-яких уривків тодішнього законодавства можемо бачити, яка дужа була класова ненависть і як немилосердно вищі касты експлуатували нижчих. Наприклад, свідчити перед судом чи за чи проти обвинуваченого або позивача могли тільки люде однакової з ним касты; життя людей з нижчої касты цінувалося дуже низько і вбивство їх майже не каралося; представникам нижчих каст обмежувалося місце життя, заборонювано певні професії, обмежувалося права власности. Історичні джерела, повні описів воєн та законодавств, що забезпечували привілеї гнобительських клас, нічого не кажуть нам про спроби полегшити долю незаможних, чи про їхні повстання. Очевидно, нищення невдовольнених вважалося за справу таку звичайну, що не було чого в літописи це й записувати. Роспач пригноблених знайшов собі виявлення в буддизмі.

Напівлегендарний мудрець Сакія-Муні, Будда теж, став проповідувати рівність усіх людей, а разом з тим учив цуратися всіх земних радостей, утіх і майна. Ця наука, що зовсім одхиляла увагу від матеріального життя і скупчувала всю волю на внутрішньому вдосконаленню людини, на схимницькім спогляданні, як раз відповідала невірі в ліпшу долю індуських пролетарів, і широко пішла поміж багатьома мільонами людства. Організаційно буддизм не зробив нічого для пригноблених, бо затурканий індуський пролетаріят не знайшов у собі творчих сил. Наука ця так і лишилася тим, чим була на початку, — утіхою в розпачі й безвіллі. Там же, де буддизм став державною релігією, напр., у Хіні, гнобительські класи обернули його в цілком порожню обрядність, що не має ні внутрішнього змісту, ні будь-якого соціального значіння. З цього боку доля буддизму різко ріжниться від долі християнства, що спочатку було сміливим і активним оборонцем поневолених, а згодом само обернулося в могутнє знаряддя поневолення їх.

III. ХІНА (Китай)

В Хіні, зовсім відмінно від Індії, розвиток приватної власності і нагромадження капіталів відбувалися поруч довгих і кривавих повстань поневолених. Перехід від стародавнього періоду до середньовіччя почався в Хіні приблизно за 1500 років до Христа. Тоді Хіна була селянською державою, що складалася з величезного числа громад-комун з громадською оранкою і спільним посіданням. Помалу громадська робота замінюється періодично повторюваними переділами землі, а на знаряддя, худобу й хати заводиться приватна власність. Інакше сказавши, хінська громада перейшла той самий шлях внутрішнього розкладу, що й германська «марка», сербська «за-друга» і руський «мир». Але хінська голота не терпіла тої вбогости, що приносив їй прихід приватної власності і нагромадження багатств у руках небагатьох людей, а протягом цілого тисячоліття перед Христом цілою низкою кривавих повстань змагалася до рівноправності. Хоч усі ці повстання й було задуще, але без наслідку вони не лишилися. Ще року 1000 до Христа імператор Жен-Цуні і його міністер Ван-Нган-Жен, пе-

реконаний соціаліст, спробували збудувати на руїнах первісної комуни державний соціалізм. Хліборобство, торг і ремесло було оповіщено державною монополією, — «щоб допомогти бідним, що їх їдять багатії». Ціни на всі товари встановлював уряд. Податки платили тільки заможні люди. Було організовано широке соціальне опікування. Чимало з цих законів існували кілька віків, полегшуючи становище трудящих, але основні закони вже через 30 років гнобительські класи таки скасували, а їхнього творця покарали засланням. Та це й не диво: всяке законодавство має життєву силу тільки тоді, коли воно відповідає реальним продукційним відносинам. Отже, не можна наказом ні повернути нині первісну комуну, ні також запровадити майбутній комуністичний лад раніше, ніж розвиток продукційних сил та нагромадження національних багатств дадуть спроможність це зробити. Річ світова, клаптиком паперу не скасуєш залізного закону економічного розвитку. Через це від законодавства Ван-Нган-Жена залишилися в силі тільки ті закони, що полегшували страждання трудящих, але не касували процесу капіталізації народнього господарства. Таку спробу зробив був удруте імператор Ван-Ман, саме коло народження Христового, видавши закони, що обмежували право власности невеликою ділянкою землі з певним числом рабів. Закон цей також не втримався.

Серед кривавих повстань трудящих мас і спроб соціальних реформ імператорів не спала й думка хінських учених і державних діячів соціалістичного напрямку. В VI віці до Хр. мало не одночасно вславилися двоє мисленників. *Конфуцій*, що терпів приватну власність і тільки пропонував мудrimi заходами й законами обмежити її розкладову силу та полегшувати страждання незаможних, — це хінський Аристотель. *Ми-Цзи*, що прийшов до думки, що тільки повний поворот до комунізму може знищити соціальне зло і відродити в людях почуття солідарности й любови, — це хінський Платон (див. далі — Греція). Ще раніше, в XI віці, виникла наука, що одкидала всяку державність, всяку організацію, наука цілком анархічна в теперішньому значінню цього слова. Всякий закон, казала ця наука, — це несправедливість і крутість, всяка власність — це несправедливість і експлуатація, всяка релігія — брехня, всяка влада — гнобительство.

IV. ІНКИ

В людській історії натрапляємо, хоч і рідко, на своєрідні державні організації середньовічного і навіть новочасного ступня розвитку, де основні риси комунізму в продукції та споживанню поєднано з олігархічною владою командної касты і гнобленням трудящих. Плем'я завойовників касує приватну власність на знаряддя продукції і оповіщає їх власністю держави. І праця, і розподіл її продуктів, а також нагромадження капіталу в руках держави пильно організовані, але знак рабовласництва виразно лежить на цьому своєрідному комунізмові, і всіма його добрими користується тільки привілейована каста, представники праці, що не продукує цінностей. Такі своєрідні комуністичні держави іноді тримаються цілі віки, бо вони зовсім не намагаються повернути колесо історії назад і відбудувати первісний комунізм. Адже істотна прикмета первісного комунізму — це необхідність негайно споживати весь продукт колективної праці, а через це й неможливість нагромадження і капіталізації додаткової вартості. Такий державний лад не заважав загальному розвитку економічного процесу, а навпаки, в найбільшій мірі йому сприяв, допомагаючи розвитку техніки й продукційних сил і побільшуючи багатства в руках держави. Сполучивши в собі всі гарні прикмети колективної, організованої праці з експлуатацією трудящих не на користь поодиноких осіб, а на користь держави й будучини, цей давній комунізм не давав місця анархії, що так характерна для періоду початкового нагромадження капіталу та так тяжка для трудящих. Дивуючи нас доладністю свого державного апарату, збудованого ним високою цивілізацією і високою продуктивністю праці, цей «комунізм», звичайно, зовсім не може нас морально задовольнити, бо комуністичної рівності та соціальної справедливості в ньому все ж таки не було.

Прикладом такої державної організації були в давній Греції Спарта, а ще краще в Південній Америці держава інків, що займала територію теперішніх республік Еквадора, Перу, Болівії й Чилі.

Сам інки були повойовники, що прийшли зовні. За собою вони залишили в повойованій країні жерцівство, урядові посади та військову справу. Повойовану людність вони організували в сільські громади з певними правами самоврядування, але свою ділянку кожний селянин діставав особисто, повинен був обробля-

ти її своєю власною працею і, одібравши з урожаю потрібну йому самому на поживу частину, всю решту мав віддавати в державні комори. На громади й громадські округи держава накладала великі громадські роботи в царині гірництва, прокладання шляхів та інших побудовань. Дивує гарне відношення до робітної сили в інків. З тяжких робіт часто робітників забирали на легші; широко розвинуто було соціальне опікування не тільки для старих і дітей, але й для хворих та тимчасово непрацездатних. Громадські комори існували для утримання непродуктивних клас, але також і для допомоги громадам, що на їх накладувано було особливо тяжкі громадські роботи, та й як страховий фонд на неврожайні роки. В небагатьох пам'ятках, що досі збереглися, знаходимо, що ведено було пильний рахунок для всього державного добра і праці. Не самі лишень кам'яні руїни, що лишилися по інках, але ще більше повні здивовання оповідання еспанців свідчать про високий ступінь цивілізації інків. Христолюбиві еспанські повойовники, що шукали тільки золота, цю комуністичну культуру зруйнували.

V. ЄГИПЕТ

Історичні пам'ятки, найбільше написи на руїнах будинків, дають нам картину соціального ладу Єгипту, що склався за кілька тисяч літ до Хр. в організацію суспільних каст. Вся повнота політичної влади належала жерцівській верстві, що постачала правителів країни, справляла суд і монополізувала для себе всю науку. Другою верствою були військові, третьою — городські купці та ремісники і чертвртою — напіввільне селянство. Ці напіввільні селяне сиділи на землях як приватновласницьких, найбільше — жерцівських об'єднань, так і на землях власне державних. Приватна власність закорінилася вже дуже давно, але більша частина всього національного майна належала не приватним особам чи громадам, а була власністю держави. Через це держава мала величезні засоби і видавала їх на загальнокорисні громадські роботи, що їх виконували раби. Раби, здебільшого з бранців, були як приватновласницькі, так і державні. Можна тільки дивуватися з колосальних розмірів і технічної досконалости виконуваних робіт. Величезне просто-

рище, що лежить тепер мертвою пусткою, з'єднавшись з Великою Сагарою, було вкрите системою каналів і шлюзів з ріки Ніла і служило для хліборобства. Величезне штучно збудоване озеро скупчувало в дощові часи воду і віддавало її полям під час посухи. Піраміди, палаци, храми, фортеці вражають своїми розмірами й пишнотою.

Рабську працю звичайно не шанували і експлуатували її немилосердно. Історики юдеїв, що були в єгипетським полоні, згадують про те, як замучували рабів на цих роботах на смерть. Цікаво, що в справозданнях про будування якої-небудь піраміди чи там каналу повідомлялося, що на робітників раховано було витратити стільки й стільки пудів городини, борошна та іншого, а пощастило, мовляв, прогодувати рабів меншим запасом продуктів. А про саме число людей при цьому зовсім не згадувалося. Завдання було таке: вибити якомога більше праці з меншого запасу продуктів.

Що для цих величезних побудовань державі доводилося немилосердно душити податковий прес і що експлоатація напівкріпацького селянства була велика, — до останнього часу про це можна було тільки здогадуватися. Тогочасні історичні пам'ятки про страждання рабів і селян не говорили нічого, вони лишень вихвалювали величні вчинки вищих клас. Лишень за останнього часу вченому єгиптологів *Ерманові* пощастило розкопати напис, котрий свідчить про те, що за епохою будування великих пірамід прийшла соціальна революція, скинувши класове панування і зруйнувавши старий кастовий державний апарат.

Автор цього історичного документу — жрець і глибоко ненавидить революцію. Весь період після повстання трудящих і аж до відбудови дворянської монархії він називає поспіль анархією, з'їданням запасів без жадної суспільної організації, без продукції. Авторіві, однак, доводиться признатися, що панування «черни» тяглося аж 300 років. І дитині ясно, що які б не були великі надбані жерцівською державою запаси, — 300 років цілий народ ними годуватися не міг. Не могла також 300 років тягтися анархія й різанина. Ясно, що повстанці таки організували якесь суспільне господарство і відбудували продукцію. Ясно також, що скинувши старий лад, вони продукцію й розподіл збудували на якихсь нових основах. Але які були ці нові основи, — ми на жаль не знаємо. Не знаємо також, яким чином і способом монархії через 300 років знову пощастило підбити собі трудящих.

Добутий Ерманом текст такий характерний, так нагадує всі писання білогвардійців про соціальні революції всіх віків, що ми його подаємо тут повнотою.

«Списки громадських магазинів забрано, писарів — рахівників мішків — знищено, і кожний бере собі жита скільки хоче. Контори стоять відкриті, особисті реєстри забрано, і підданих більше нема. В судових залах вільно порядкує голод, а палац тридцяти (вища судова інстанція) обідрано. Кожне місто каже: «Прожелим вельможних з нашого гурту». І ось уся країна крутиться як гапчарський столик: вищі радники голодують, горожане мусять сидіти коло млинів (себ-то мусять виконувати рабську працю, — єдиний натяк на силування буржуїв до роботи), вельможні жінки ходять обідрані, голодують і не сміють слова сказати. Нащадків вельможних родин не можна більше пізнати, а їхніх дітей викидають на вулицю і розбивають об стіни.

Рабини (!) розводять орації. Грабіж та вбивство падають по всій країні; міста руйнують, домовини виламують, будинки палять. Ніхто не зважується більше орати, ніхто не будує, лісу не довозять більше в країну (Єгипет здавна жив тільки привозним лісом, бо свого ніколи не мав). Земля лежить пустою, як обраний конопляний лан; нема більше хліба, і голодні люди однімають їжу в свиней (а звідки свині її беруть?). Ніхто більше не дбає про чистоту, ніхто більше не сміється і навіть дітям життя набридло. Людности меншає, людей родиться мало, і лишається тільки одне бажання, щоб парешті все загинуло. Урядовців усунуто й вигнано, установи не працюють, і де-кілька божевільних відняли країні царську владу (!). І ось почалося царство черни, вона залізла на гору і радіє по-своєму. Вона убралася в найтонші тканини й мастить свої лиця дорожньою миррою, має великі будинки й комори, хліб яких, правда, належав раніше комусь іншому. Чернь має отари й кораблі, що також раніше належали іншим (іншими словами, — сталося те, що ми тепер називаємо націоналізацією). Раніше простий чоловік сам був у побігеньках, а тепер тішиться з того, що може інших посилати. Він собі грає на арфу, а жінка його, що раніше виглядалася тільки в воду, тепер пишається дзеркалом. Навіть свому богові, про якого він раніше мало дбав, він тепер кадить пахощами, — звичайно тими, що теж належали комусь іншому.

Тим часом як ті, що раніше нічого не мали, стали багатими, — колишні багатії тепер без захисту лежать під

вітром без ліжка, обідрані, голодні. Хто нічого не мав, по-сідає тепер скарби, до нього підлещуються князі, і навіть радники колишнього уряду в біді своїй запобігають ласки нових властителів і вискочнів».

VI. ІДЕЯ ЗОЛОТОГО ВІКУ

До останнього часу ідея якогось особливого «натурального права», ніби властивого природі людській і спроможного усунути всяке соціальне лихо, засмічувала всякі соціалістичні вчення. Народження цієї ідеї коріниться в глибокій давнині, і з істотою її треба обізнатися, бо вона весь час буде траплятися на протязі віків при вивченні соціальних рухів.

В нашому «Вступі» ми вже згадували про тугу-мрію не-заможних античного світу за золотим віком загальної рівності. Зубожілі під час початкового нагромадження капіталу маси звертали свої тужні очі в минувшину, де їм мріявся втрачений рай. При цьому всякі подробиці сучасного їм ладу, всякі нові явища в економічному й політичному житті, здавалися їм тим більше штучними, що вони руйнували доладне й близьке до природи колишнє життя. Пригадаймо основні риси, що характеризують державний лад класичної старовини. Держава звичайно складалася з одного міста з сусідньою околицею. В цій державі жило кілька десятків тисяч вільних громадян і кілька сот тисяч рабів. Раби були цілком безправні, були робітною худобою, заміняли собою ще незнані тоді машини і більш складні струменти. Вільні громадяне були в той же час військові. Поки ці вільні громадяне були економічно рівні, згода за коштів рабів була забезпечена. Але коли з нагромадженням багатств нерівність почала гостро виявлятися й серед вільних громадян, що переходили навіть на кріпацький стан, соціальне невдоволення шукало собі виходу в ученнях про можливий справедливий лад життя. Завдяки переказам про первісний комунізм, людська думка шукала соціальної правди в минувшині, коли не було приватної власності, не було ніяких цивільних чи державних установ, не було міст, торгу й ремесства, не було розкошів, але не було й злиднів, себ-то не було всього того, що створили люде, — була сама природа і людина в ній, як нероздільна з нею її частина. Назад до природи, геть з усіма людськими

законами й установами, — ось які були гасла прихильників природнього (чи натурального) права. Скасуйте всю цивілізацію, поставте людину знову в умови, що в них живе кожний табун звірів, і інстинкт її підкаже їй спроможність, нікого не пригноблюючи, спільно з усіма іншими, їй подібними, добувати все на потребу і переводити справедливий розподіл добутку. Приватна власність — ось гріхопадіння, що через нього людина позбулася райського життя; від цього пішло й усяке інше соціальне зло. Природа гарна й мудра, за нею треба йти сліпо. Все, що створила людина, — штучне і шкодить іншим. В самій природі людини лежать схильності до товариського комуністичного життя на зиск усім людям, цивілізація ж глушить ці інстинкти, витворюючи жадобу, невдоволення, ворожнечу й боротьбу.

Цю науку про натуральне право ми на протязі віків зустрічаємо в багатьох учених і філософів, — науку про те, що соціального миру, правди й справедливості треба шукати в «спрощенню», в повороті до природи, в скасуванні цивілізації. Червоною ниткою переходить вона через теорії соціалістів-утопістів та анархо-комуністів. Вона ж таки залягла в основі вчення таких людей, як Жан-Жак-Русо та Лев Толстой. Всі типові риси анархізму — в ній як на долоні. Найбільше прихильний до комунізму, найвидатніший філософ давнини — *Платон* — у своїх творах з особливим замилюванням пише про комуністичне, мовляв, суспільство, що має жити в натуральному праві. Платон глибоко вірить, що таке суспільство колись існувало і може існувати в будуччині. В такому суспільстві нема ні золота, ні срібла, а через це нема багатства й злиднів, — зате ж є надзвичайна шляхетність звичаїв, нема заздрощів, нема пихи. Добрість, чесність і сміливість — ось основні риси вдачі людей натурального права, а коріння своє мають вони в простоті духовній.

Учень Платона, *Аристотель*, що вже далі пішов буржуазною стежкою і був рішучим ворогом комунізму в сучасності і в будуччині, — до такої міри ще лишався під впливом теорії натурального права, що мусив їй де в чім попускати. Він визнає, напр., що за панування натурального права, очевидно, не могло бути поділу людей на вільних і рабів, бо рабство, мовляв, — це ж вигадка права людського, а в природі його нема.

Широкого розвитку в цілу анархо-комуністичну систему ідея натурального права набула, однак, у філософській школі *стоїків* (див. далі, стор. 55).

Треба зазначити, що мрія про золотий вік, про поворот до законів природи і спрощення, не завжди була тільки приємним бавленням учених чи чарівною казкою для змученого раба. В V-му віці до Хр. в Персії численна секта прихильників якогось *Маздака* за ширення таких ідей та змагання здійснити в житті комуністичні ідеали була поспіль вирізана з наказу перських царів.

З цього всього виходить, що анархо-комунізм з'явився зовсім не з протесту проти «казаремного» характеру наукового соціалізму, як подекуди думають, що він є ще більш революційна наука, — зовсім ні. Анархо-комунізм багато старіший від наукового соціалізму і мало що не одного віку з комунізмом стихійним. Тільки проповідували і той і інший комунізм на протязі віків різні верстви людности. Комунізм, що в основі своїй має націоналізацію, усуспільнення знарядь продукції, колективно організовану працю і рівномірний розподіл, проповідували завжди трудящі, пролетарі; а комунізм предковичної рівности, комунізм стихійний, інстинктовний, приймали в часи господарських переломів міщанські ідеологи дрібної буржуазії, що гинула від розвитку великого капіталу.

Питання й задачі.

1. Порівняйте комунізм первісних дикунів з аристократичним комунізмом інків та з селянським соціалізмом Хіни. Які з позитивних та негативних прикмет первісного комунізму викликали ці соціальні спроби (інків та Хіни)?
2. Які з цих спроб вважаєте ви за революційні події, а які за реакційні?
3. Чому хінські спроби мали скінчитися нещасливо, яка б не була загальна доля Хіни, а організація інків мала шанси на успішний розвиток, коли б не втрутилися Еспанці?
4. Які знаходите ви спільні прикмети в соціальному ладі цих двох імперій?
5. Чому в Індії не було революційних рухів?

VII. ПАЛЕСТИНА

A. СОЦІАЛЬНИЙ ЛАД

Історія юдейського народу особливо корисна для науки тому, що в його законодавстві (в Старому Заповіті) зібрано ті ідеали соціальної справедливості, що згодом стали основою нової віри юдейської бідноти, керованої Назаретським теслею Ісусом та його рибалками-апостолами. Це вчення, *християнство*, будучи само наскрізь перейняте негациєю державности, згодом — за візантійських імператорів — на вселенських соборах було так дотепно пристосоване до потреб класової держави, що на довгі віки стало знаряддям панування над трудящими і феодалного дворянства, і торговельної класи, і промислового капіталу. На прикладі розвитку юдейско-християнських релігійних ідей і церковних систем краще всього можна побачити, що не бог створив людину на свою мірку й подобу, а навпаки — людина завжди творила собі бога, відповідного до своїх людських потреб. Під вивіскою божих заповідей складалися релігійно-комуністичні громади і відбувалися криваві селянські повстання... і ті самі заповіді бралось завжди для оправдання найтяжчого гніту з боку заможних та найбільшої жорстокости дужих світу цього.

В яких же саме соціальних умовах повставало це вчення?

В XII віці до Хр. войовнича мандрівна орда юдеїв рушила з Арабійської пустелі, де до того часу жила зі скотарства та грабунку, на повоювання родючих земель. В довгих та кривавих війнах зламали юдеї опір мешканців Ханаана, що культурно були багато вищі за своїх напівдиких завойовників. Ханаанці були народом хліборобським, мали чимало добре захищених міст, розвинуті торг і ремесло, мали письменство та життєву ясну віру багатой природи. Хмурний і суворий був бог мандрівників, — Єгова, справжній житець пустелі, і суворе було його законодавство: його сповідальники жили під залізною дисципліною, організовані в племена і роди. Ці міцно збиті, звязані кривим спорідненням коліна вважали себе за одну господарську організацію, індивідуальної власности не знали, і цю саме систему поклали в основу життя в нових обставинах.

Повойовану землю поділено було жеребком поміж колінами, а ці віддали її в спадкове користування ділянками поодиноким родинам, — про це цілком виразно каже четверта книга законодавства *Мойсея*. Всі дальші книги оповідають про по-

вільний розклад цього господарського ладу. Довгий час посідання спадкової ділянки, вкладена в неї праця, весь лад селянського життя, такий одмінний від скотарсько-мандрівного, нарешті вплив переможених, — всі ці обставини помалу привчають новопоселенців вважати ділянки за свою власність. Законодавство лишається старе, але в осередку самого життя відбувається глибока зміна, що цілком перевертає господарський характер спільного життя. Починається торговельний та грошевий рух; купівля, продаж, позички, закладні — закінчують цей процес, ділять суцільне суспільство на заможних і незаможних, на класи. Таке порушення традицій мандрівного періоду книжки Старого Заповіту таврують як зраду суворому богові степового комунального побуту — Єгові, ганьблять як прихильність Ваалові, золотому бикові, богові ханаанців, — богові достатку, життєвої втіхи, богові розкошів та приватної власності. Пізніші ж пророки одверто бичують ганджу й жорстокість багатіїв, майнову нерівність, та закликають до повороту на лоно первісної рівності.

Роскладаві первісних економічних відносин багато допомогли й численні війни, що їх доводилося вести чи то для охорони, чи то для поширення кордонів. Це дуже руйнувало селянське господарство, віддаючи його в визиск багатіям; з другого ж боку, не завжди щасливі наслідки цих воєн показали, що громадсько-родова організація держави мало придатна для мілітаристичної політики. Через це в X віці виразно виявляється в юдеїв бажання мати свій центральний уряд з царем, що взяв би на себе охорону кордонів та представництво перед іншими народами. На певнім ступні розвитку доволі часто відбуваються зміни в політичних ідеалах народів, як це ми бачили в історії,—доволі згадати покликання варягів: приходьте, мовляв, володіти й княжити нами. Зміст і значіння цього ніби добровільного піддання під царську владу давно вже вияснено історичною критикою. Натомлені безперервними війнами та розбишацькими нападами сусід, мирні хліборобські народи, знаючи свою нездатність власною силою організуватися в міцний військовий апарат, доручають своє безпеченство найманим військовим дружинам. В слова — дружина, князь цар, уряд — ці наші предки вкладали, звичайно, зовсім інший зміст, ніж ми. У новгородців, напр., це виявилось цілком ясно: законодавча й виконавча влади були в руках віча й посадника, а князь зі своєю дружиною був тільки генеральним штабом. Вибираючи собі в особі царя центральний уряд, юдейські селяне й думки не мали, що даль-

ший поділ у їхніх громадах на класи приведе до того, що нова влада поєднається з заможними та буде ще більшим ворогом мужицької волі й рівності, ніж чужоземні розбишацькі ватаги. А буржуазні історики на основі таких подій, як вибрання юдейського царя чи покликання варягів, робили висновки про святість монархізму.

Як би там не було, але на початку царська влада в Юдеї виправдала покладені на неї надії. Кілька переможних воєн утихомирили сусід і настав довгий період спокою. Воєнна здобич у шляхетних металах була велика, але особливо розвинулися хліборобство й торг. Повоювавши Ханаан у XII віці та щасливо скінчивши торговельні війни з Едомом у IX віці до Хр., Юдеї взяли в свої руки не тільки видатні караванні шляхи, але й надбережну землю. З цими завоюваннями почався період первісного нагромадження капіталу.

Б. БОРОТЬБА ЗА СОЦІАЛЬНУ РІВНІСТЬ

Народжуючись на світ, капітал виступає завжди в найгостріших своїх виявленнях, у формах лихварського та торговельного капіталу. Селяне, що гублять свою економічну незалежність, не можуть тоді сподіватися на полегкості. Загарбується все майно, і навіть рабство може припасти на долю селянина, що заліз у несплатні борги. В міру поширення грошового обігу та зміцнення в народньому житті приватновласницького господарства, глибока різниця між розкошами й могутністю заможних та вбогістю й безправністю бідних стає чим раз більшою, загострюючись як класове противенство. Все народнє життя стає в гостру суперечність застарілому законодавству. Нові гнобительські класи, що їм заважає тільки це набуте в спадок від родового побуту законодавство, не рахуються з ним, кваплячися забагатіти способом експлоатації вбогих. А ці цупко тримаються вироблених за прадідівської давнини моральних норм, що гарантують загальну рівність. Ця класова боротьба, часом затуманена в релігійних формах, червоною ниткою тягнеться через усі книги Старого Заповіту. Ватажками бідноти, оборонцями її проти соціальної експлоатації, проповідниками рівності й братерства, карателями егоїзму багатіїв явилися *пророки*. Про спроби революційних переворотів, крівавих повстання знедолених, про горожанські війни, що супроводили народження капіталізму в інших країнах, історія Юдеї, що правда, нам нічого не оповідає, але де-що в соціальних ре-

формах, як далі побачимо, було здобуто, — отже, пророки все ж варті уваги, як видатні проповідники ідей соціальної рівності, яких у людській історії взагалі обмаль. Значіння проповіді пророків виростало ще через те, що Палестина лежала в самому центрі тодішнього культурного світу, на перехрестю найбільших торговельних шляхів, в місці взаємодітки найбільших держав і народів.

Могутні імперії Асирії, Вавилону, Єгипта та Персії змагалися за панування над ринком, а між цими велетнями містилася маленька Юдея, де вперте селянство та огненно-героїчні пророки всупереч світовому процесові розвитку господарського життя хотіли зберегти свій патріархально-селянський лад і свою мужицьку майнову рівність. Нерівні були сили, і ясно, хто мав перемогти. Помалу, але неухильно, зникали форми патріархального побуту, даючи місце переможному походові торговельного капіталу, що ніс із собою соціальну нерівність і владу для заможних. Але пророки та їхні прихильники не хотіли на це пристати. Загибіль патріархального ладу в Юдеї здавалася їм загибیلлю всієї людської культури. Мріялася їм могутня буря, що має пройти по всій заселеній землі, змитаючи всяку потугу земну, нищучи гордих, багатих та дужих. А за цією бурею всеочищення вони бачили на руїнах всякої земної влади народження нового морального правопорядку на віковічних основах, з юдейським народом в осередкові цього нового світу. Пророки провіщали майбутні страждання й нещастя для юдейського народу, його очищення від гріхів грошевого обігу й капіталістичного ладу, а згодом визволення всього роду людського, — одзволення од війн і безладдя перемогою духа над матерією, пануванням селянського права й справедливості. Стихійно-могутній був авторитет цих борців за залишки старого правного й економічного ладу. З вузької місцевої боротьби почали вони, а скінчили на проповіді старого морального правопорядку для всього світу.

Найбільшої краси й поезії набирає ця проповідь у пророків Ісайї, Єзекіїля та інших. Перший просто так і називає юдеїв народом, що несе соціальну справедливість усьому світові, а другий докладно малює майбутнє царство боже на землі, коли першим законом буде скасування майнової нерівності: «І землю повинні ви поділити парівно; одному припаде стільки, скільки й усякому іншому. А кидаючи жеребок, щоб поділити землю, поставте чужинців, що живуть у вас, парівні з собою, і кожний з них хай дістане свою частину в тім коліні Ізраїля, де він живе» ...

Всім відомі також картини загального майбутнього миру в пророків, коли дитина буде пасти телят і молодих левів, а мечі буде перекуто на рала.

Пророк Мелеах уявив собі навіть цілком чужу давній думці ідею про людство як єдине ціле без національних прикмет: «Хіба ж ми не діти одного батька? Чи ж не один бог нас створив? Чому ж ми зневажаємо один одного!»

Пророк Амос звертається до всіх народів Сирії, Палестини й Єгипту від імені старого бога Єгови. Жертовники, співи, молитви та релігійні свята набридли богам. Не жертв і не молитов хоче Єгова, а права й справедливості. Судді не повинні класти вироків на користь багатим. Значні й заможні не повинні поневіряти вбогими й незаможними. Хліботорговці не повинні обдурювати голодних. Амос картає князів та вельмож, багатіїв та вископів, що вилежуються на розкішних ліжках зі слонової кости, що нажираються ситих телят та ягнят, що грають на арфу, виспівують пісень, п'ють вино та мастяться пахощами і не дбають про добро народу.

Осія все лихо добачав в багатстві купців. Багатство робить гордим і зажерливим. В купця, каже цей пророк, у руці фальшива вага, і він охоче дурить людей.

Миха картає правителів: ваші судді за подарунки судять, ваші священники за плату навчають, ваші вішуні прорікають за гроші.

Могутній промовець Ісаїя піддав нещадній критиці все життя Палестини. Правда й справедливість зникли, чистоту звичаїв виперла розкіш своїми спокусливими модами, безмежною жадобою втіх, гонитвою за славою та багатством. Бідних, удів та сиріт гноблять і визискують, у дрібних поселеннях забирають ділянки, виростає велика земельна власність: «Горе тим, хто набуває хату до хати, нивку до нивки, аж так, що незабаром уже нікуди буде ширитись і вся земля належатиме їм». Проти змагання законодавців і суддів правно обґрунтувати новий господарський і правний лад пророк каже: «Горе вченим, що творять неправі закони та складають несправедливі вироків, щоб скрутити право незаможних і знедолених, щоб удів і сиріт віддати на поталу багатіям».

Брем'я в ніжних поетичних образах оповідає про життя Ізраїля в пустелі, коли спокуси багатіїв країни ще не розпісували його, і всі були рівні. Пророк, однак, уже тямить, що лихо тут не в злій волі поодиноких осіб, а в якомусь стихійному процесі господарського життя, що відбувається поза волею людини: «Знаю я, Єгово, що вчинки

людини не від її волі походять, і ніхто не має сили вибрати свій життєвий шлях».

Як усі згадані пророки, так і інші, картаючи буржуазні гріхи своїх земляків, віщують і майбутні кари в гніві Єгови, що впаде на весь народ, багатьох переб'є, міста зруйнує, а інших замкне в неволю. Виконати цю божу кару, як усі пророки в один голос кажуть, має чужа поганська держава. Де-які пророки тільки натякають, що побито буде найбільше багатіїв, а от Ісайя, — той висловлюється ясніше: «Тоді знедолені знову зрадіють і бідні будуть веселі в святині Єгови, коли тиранам прийде кінець, а жорстокосердих уже не буде». Проте, безпосереднього прорікання, що кара гнобителям та поворот до соціальної рівності може прийти від повстання бідноти, через горожанську війну, — у пророків нема. Тим більше нема в їхніх писаннях заклику до насильничого соціального перевороту. І справді, не зважаючи на всю пекучість економічної кризи, що її зазнали юдеї за час їхнього державного життя, історичні документи не кажуть ні про один випадок протесту знедолених іншою, окрім слова, зброєю.

Цю терплячість юдейського народу пояснити можна хіба глибокою вірою, що сам Єгова встряне в соціальний розпорядок, очистить свій народ від гріхів і прилучить його вже з усім людством разом до нового ладу соціальної справедливості в усьвітнім масштабі.

Цілком без наслідку проповідь пророків не лишилася: їхні огненні промови й писання, хоч і не викликали повстань, але хвилювали народ і бунтували його в самій глибині. За всю історію бачимо, як у часи заколотів серед знедолених гнобительські класи роблять дрібні попуски їхнім домаганням, пробують уданю увагою до потреб народу приспати його гнів. Те саме було і в Юдеї.

В третій й п'ятій книгах Мойсея викладено ті соціальні реформи, що їх року 621 до Хр. пощастило селянам здобути від буржуазної командної класи. Реформи ці було збудовано на компромісі: приватну власність не скасовано, але обмежено, суспільну рівність не повернуто, але становище винуватців полегшувалося. Це додаткове законодавство йде всуміш із релігійними формулами та моральними навчаннями, що не мають обов'язкового характеру. В суті ж уся реформа полягала ось у яких пунктах:

1. Продаж земельних ділянок у вічність забороняється.
2. Кожних 50 років приходиться так званий ювілейний рік, коли кожному без грошей повертається земельна спадщина

його батьків, себ-то відновлюється розподіл землі по родах, той самий, що стався після повоювання Ханаана.

3. Кожні 7 років приходить так званий прощений рік, коли даруються всі борги, до того часу ще несплачені.

4. Юдеї, віддані за борги в рабство, визволяються прощеного року. Хто ж добровільно чи за умовою з хазяїном лишаються рабами, тих таврують (цвяхом через ухо прибивають до одвірку хазяїна на одну добу).

5. Забороняється брати в заклад необхідну одежку.

6. Від удів та сиріт хоч будь-що приймати в заклад забороняється.

7. Поденну заробітну плату повинно виплачувати щодня, як сонце заходить.

8. Ні одно поле не можна викошувати до останку. Невеликий клаптик повинен лишатися невикосеним для бідних.

9. Слідом за жінцями завжди мають право йти бідні, щоб збирати пале чи пропущене колосся.

Всі ці законодавчі норми щедро пересипано вмовляннями не бути зажерливим що до бідних, добачати в кожному юдеєві брата і допомагати йому в лихій пригоді. Пророки, однак, оповідають, що ювілейні роки як слід не переведено було жадного разу, а прощенні роки переводилося дуже мляво й неохоче (і теж не в повній мірі): 35 років до полону вавилонського, згодом же було оджито й забуто. Сказано й про причину: багатії, боячись тратити прощеного року свої гроші, перестали давати набір, або ж знаходили інші стежки для експлоатації. Спроба повернути колесо історії назад, піти законодавчою дорогою до старих форм господарського побуту, виявилася нежиттєвою й безсилою перед залізним законом економічного процесу. Час же для соціальної революції ще не прийшов. Мрія про поворот золотого віку не справдилася.

. в. юдейські комуністи

Цієї назви заслуговує за свій лад життя тільки секта *есеїв*, що нараховувала в часи Ісуса біля 4000 членів. Про неї знаходимо відомості в греко-юдейських істориків Філона та Йосифа; власного письменства секта ця після себе не лишила. Все, що ми знаємо про есеїв від тогочасних письменників, свідчить, що есеї зазнали, хоч би й не безпосереднього, впливу грецької

філософії. Їхні соціальні ідеали чи, краще сказати, ті моральні норми, що вони їх переводили завжди в життя, носять на собі знак одночасно давньої юдейської громади й ідеї натурального права.

Міст та міського життя есеї не визнавали, вважаючи місто й приватну власність за витвір братовбивці Каїна. Визнавали вони тільки хліборобство та помічне в сільському господарстві ремесло. Торг уважали за одвертий гріх. Державність і все з нею związane — одкидали. Жили в спільних будинках, мали спільну їжу, працю організовували колективну для всіх разом у кожному місці, або ж гуртками; керуючись міркуваннями доцільності. Роскошів у себе не дозволяли, та й не могло їх бути, бо експлуатацію чужої праці було заборонено, а всім потрібним люде повині були ділитися з тими, кому чогось бракувало. Рабів не мали. Старі, хворі та сироти жили на громадський коштів. Керівників громадськими роботами та громадських скарбничих вибирали.

Поодинокі, що дійшли до нас, речення есеїв свідчать, що вони часто вживали слова природа, і природний стан людини протиставляли державному, до якого, як до початкового гріхопадіння, відчували велику огиду. Тут уже без сумніву чути вплив західної ідеї натурального права. Есеї гостро ставилися до пролиття крові, в чім вони також далеко пішли від жорстокого, кривавого закону Єгови. Ця миролюбність їхня стоїть у тісному зв'язку з огидою до державности, відомої їм тільки в формах східних деспотій.

Глибокого сліду після себе есеї не залишили. Були вони малою сектою та такою ж і зникли. Треба, однак, визнати, що вони де в чім підготували ґрунт для поширення первісного християнського комунізму.

Дуже дивно, що римські письменники, котрі ставилися до чужих народів звичайно з погордою й призи́рством, про есеїв згадують з повагою і часто навіть з любов'ю; очевидно, есеї будили до себе пошану навіть у римських грабіжниках та катах.

Питання й задачі.

1. Схарактеризуйте юдеїв за часів їхнього мандрівного побуту, за селянсько-громадського та за імперіалізму (за царів).
2. Чому першосвященник Самуїл миропомазання першого царя юдейського Саула назвав відреченням від старого бога Єгови?

3. Чи однакове обличчя Єгови на протязі всього Старого Заповіту? Чи однаковий бог пророків та бог десяти заповідей? З цього — чи правда, що десять заповідей мали бути писані ще в пустелі?
4. Вкажіть, як у «законі й пророках» сплітаються ідеології комуністично-мандрівна та хліборобсько-власницька.
5. Чи була проповідь пророків комуністичною? З якою з теперішніх ідеологій найбільше споріднюється вчення пророків?

VIII. ГРЕЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Про життя греків у їхньому первісному стані та про їхню давнину ми не знаємо нічого. Маємо тільки невиразні оповідання про часи, коли греки, організовані в роди, повоювавши південну частину Балканського півострова, працювали колективно над землею і скотарством. Перші писані пам'ятки, Іліяда та Одисея *Гомера* в десятому віці до Хр., малюють нам народній побут з ясними прикметами середньовіччя. Існували вже міста, а в цих містах особливо забагатілі «благородні» родини, проти влади яких вибухали повстання. Іліяда, а особливо пізніше писана Одисея, характеризують свої дієві особи як людей чи «простого», чи «благородного» походження. Через особливості географічного осідку Греції і характеру її людности, війна й збагачення через війну мали в греків ще більше значіння для розкладу первісних господарських відносин, ніж у інших народів. Походи Аргонавтів за золотою вовною були, безперечно розбишацькими нападами на побережжя Криму або Кавказу, що, звичайно, збагачувало вже не всю грецьку людність, а самих лише учасників походу. Мандрівки Одисея свідчать про що-йно розпочату широку грецьку торговельну колонізацію чужого надбережжя; справді, вже в VII—VIII вв. до Хр. ми натрапляємо на грецькі торговельні колонії по всьому басейнові Середземного моря від Іспанії до Єгипта і Крима. Сама Троянська війна, що в ній взяло участь військо з усіх частин і племен Греції, була вже безперечно імперіялістичною війною за панування на Егейському морі. Завоювання й колонізація збудили торг. Ті ж найстаріші джерела називають нам речі, що були в грецькому довозі й вивозі: Греція вивозила зброю, тканину, посуд, оздобу

й вино, а привозила метали, ліс, вовну, хліб, пахощі і т. п. З торгом прийшов грошовий обіг, спочатку в залізних, а потім і в срібних та золотих монетах, що замінили собою засіб плати часів Гомера — рогатфу худобу.

З непохитною послідовністю процес нагромадження багатства привів до того самого, що й скрізь, себ-то до зубожіння селянства і до переходу влади в руки міської буржуазії, до різкого розпаду єдиного до того часу суспільства на ворожі класи. Перший оборонець знедолених, поет *Гезіод*, нарікає на нову буржуазну мораль і правопорядок: жадоба грошей і влади охопила всіх. Нема більше братерства між людьми. Життям керують суворі закони й звичаї, що дають усі привілеї багатим і дужим. Як хижаки кидаються дужі світу цього на чеснотних працівників, що хочуть жити мирно в патріархальній обстанові селянського побуту.

Вічний протест селянства проти міста, проти влади буржуазії. *Гезіод* навіть оповідачем про золотий вік на вічі робить селянина з бідного гірського села. Але *Гезіод* не революціонер: він тільки кличе свій народ до чесної праці в мирній хатній обстанові, до давньої чистоти й простоти звичаїв. Але моральними проповідями не можна припинити процес розкладу старих суспільних форм. Грошеве господарство, торг і ремесло розділяли грецьке суспільство на заможних і бідних. Дрібний хлібороб заліза в борги, проценти були високі, лихвар лютий, а закон неблаганний, бо писався він в інтересах багатіїв. Громадський лад перетворювався в класову державу. Сучасник цієї епохи, філософ *Платон*, що бачив і розумів цей процес, з розвагою справжнього кабінетного вченого гудить нові порядки, а в своїм творі, «Про закони», мріє про законодавство, що однаково оберігало б інтереси всіх громадян. Але життя не вважало на благочестиві мрії *Платонів*, і становище дрібного люду ставало чим раз тяжчим.

Невиплатні винуватці потрапляли разом з усією родиною в рабство, ремісники втрачали свою незалежність, так само як і дрібні торговці. Поруч дворянського великого землепосідання з'являється багата буржуазія. Обидві ці верстви дружньо підтримують одна одну, як одна класа заможних. Тогочасний поет нарікає: спекулянт поріднився з дворянином. Багатство заміняє шляхетність походження.

Під кінець VI віку до Христа Греція від середньовіччя переходить до своєї нової ери. Як і завжди в історії, цей перехід відбувається в супроводі вибухів горожанської війни. Року 640

в Мегарі збунтовані маси народні кинулися на отари великих землевласників і перерізали худобу. Бунт цей викликало широко розвинуте овчарство для торгу вовною: для масової продукції цієї вовни селян правдою й неправдою зганяли з їхніх ділянок, і ріллю обертали в пасовища (так само, як значно пізніше в Англії й Німеччині).

Плач *Теогніта* над тим, що дурні і пройдисвіти жириють у багатстві, а благородні й чесотні терплять усяке лихо, звичайно також нічого не змінив. Поспільство ж, низи народні, хвилювалося.

Соціальне невдоволення, що зародилося в кінці VIII віку до Хр., розвивалося в дальших подіях. Народні маси, що склалися з селян-кріпаків, ремісників, дрібних торговців і матросів, ще не забули мрії про давню загальну рівність, виспівувану поетами як золотий вік. В часи найтяжчої біди вони повставали проти земельної та грошевої аристократії; вибухали класові й партійні війни. Особливо завзятою ця соціальна боротьба була в Атенах, в той час як у Спарті своєрідна комуністична революція на кілька віків одсунула соціальну кризу.

А. СПАРТАНСЬКА КОМУНА

Говорячи про комуну спартанців, треба завжди пам'ятати, що це був комунізм у найбільшій мірі аристократичний. Неповноправні громадяне всіх ступнів — переіки, ілоти, бранці — раби — з добра комуни не користувалися, а мали тільки обов'язки відносно неї. Тільки певну упривілейовану частину всієї людности країни, а саме прирощених спартанців, їхня комунa охороняла від шкідливого впливу торговельного товарового обігу, зберігала від розпаду на класи, єднала в тісно об'єднану спільними інтересами родину. А тим часом спартанська комунa зовсім не була залишком, що зберігся від первісного комунізму. Навпаки: всі історичні джерела цілком певно вказують, що організація комуни, ще зв'язана з іменем напівлегендарного *Лікурґа*, була переворотом після значно розвинутого розкласовання спартанського суспільства відносно власності. Історики грецькі й римські запевняють, що багатства збилися в руках небагатьох людей, а маса громадян до такої міри зубожіла, що силу людей доводилося годувати коштом суспільства. Тоді саме й одбулася націоналізація всього громадського добра. Мирно одбувся цей переворот, чи способом насильничим, —

безпосередньої відповіді на це питання в історичних джерелах нема. Легенда накидає все це мудрості Лікурґа, що потрапив довести громадянам, що реформа його буде корисною для всіх. Але у всій світовій історії не було й одного прикладу, щоб командні класи добровільно зреклися своїх майнових і політичних привілеїв. Скорше всього сталося так, що знедолені маси спромоглися присилувати свою буржуазію до попусків.

Вся Лаконія, себ-то вся підлегла місту Спарті (або Лакедемонові) земля, була поділена за числом вільних повноправних громадян на 30.000 цілком рівних ділянок, по жеребку розданих, при чому право власності лишалося за державою, громадяне ж діставали тільки право користування. Раби, себ-то повойовані ілоти і військові бранці з пізнішого часу, були також власністю держави і віддавалися в користування громадянам для роботи на їхніх земельних ділянках. Зауважити треба до речі, що заподіювана від часу до часу спартанцями ілотам різанина відбувалася зовсім не для того, щоб привчати юнацтво до пролиття крови, як писали де-які історики, а бувала лишень звичайною експедицією або проти вже збунтованих рабів, або ще для знищення майбутніх ватажків, що відзначалися своїм впливом (таке повстання ілотів було в половині V віку до Хр.).

Поклавши таким способом основу для майнової рівності громадян, спартанське законодавство спромоглося утворити для них такі умови, що підтримували цю рівність та чим раз дужче еднали їх з державним життям, за малим не лишаючи місця для родинного й особистого життя. І взагалі треба сказати, що розмах життя грецького міста-держави—як Спарти, так і інших міст—давав громадським інтересам таку перевагу над приватним життям, що її ми за інших часів та й у нашу добу не бачимо. Давній грек думав про себе перше всього як про частку держави, більшу частину часу проводив на майдані свого міста, і ті питання, що там обмірковувалися, завжди вважав за більш інтересні й більш поважні, ніж свої хатні справи; адже роботу за нього виконували раби та челядь.

Житло й хатне начиння в Спарті ніякої націоналізації не зазнали, хоч і є де-які згадки про спроби що до цього. Обіг золота й срібла було заборонено, і монети зі шляхетних металів усунуто. Харчі всі спартанці повинні були брати в громадських їдальнях дуже помірні, і приватних кухонь не було. На острові Криті, де було перейнято спартанськй звичаї, держава сама видавала кошти на ці їдальні, а в самій Спарті повинен був платити свою пайку в їдальню кожний громадянин. Це ду-

же істотна різниця: вона свідчить, що опір заможних клас проти націоналізації прибутків був у Спарті дужий. Мистецтва й ремесла, що служили б розкошам, у Спарті було заборонено. Торгу й мореплавства не було. Вихованню молоді віддавалося багато уваги, при чому виключалося все, що вело б до послаблення й виниженості. Кволих здоров'ям дітей убивали при народженні. До певного віку хлопців та дівчат виховували спільно і особливо пильнували фізичного розвитку тих і других. Сором'язливість та лагідність, що дуже високо цінувалися в греків, цим ані трохи не порушувалися.

Ця військова комуна, що протрималася в чистоті кілька віків, виплекала чи, краще сказати, вимуштрувала прегарне покоління дисциплінованих вояків, фізично чудово розвинутих, духовно міцно об'єднаних, що потрапили перемогти інші грецькі держави. Але саме ці перемоги і загубили спартанську комуну. Величезна здобич, що прибула до Спарті після Пелопонезької війни (400 р. до Хр.), спричинила собою розклад. Старі закони було забуто. Майнова нерівність набула величезних розмірів. Число прирощених спартанців після війни багато зменшилося, і з них лишень кілька родин скупчили в своїх руках усі земельні багатства, все золото й срібло. З багатством прийшли розкіш і розбещення. Зубожілий народ готувався до революції. В половині III в. до Хр. зроблено було дві спроби повернутися до старої комуни.

На основі спартанської конституції на чолі держави стояло двоє царів, а над ними контроля з 5 ефорів. Тих і інших вибирали з найбільш вельможних родин. Цар *Аріс* склав проєкта нового земельного розподілу, тепер уже тільки на 4500 ділянок для значніших спартанців, що залишилися, і на 15,000 ділянок для тих громадян, кого приймали в спартанську громаду. Разом з розподілом мав прийти поворот до старих звичаїв та відбудова громадських ідалень, а також скасування всіх боргів. Але ні другий цар — *Леонід*, ні ефори, ні сенат не погодилися на таку реформу. Тоді *Аріс* звернувся до всенароднього зібрання і дістав від нього повну згоду. Через кілька днів прихильники приватноправного порядку *Аріса* вбили. Через 5 років цар *Клеомен* зробив таку саму спробу. Він розумніше за *Аріса* підійшов до справи: спочатку позбавив впливу і вислав ватажків приватновласницької партії, а потім уже взявся до реформи. Землю розподілили, заслужені з чужинців дістали права спартанців, розкіш, борги, бідність і багатство було скасовано і заведено знову суворий лад життя часів Лікурга.

Р. 222-го до Хр. Спарту завоювали Македонці, що скасували комуну її.

Про інші комуністичні гуртування давньої Греції ми маємо, на жаль, тільки дуже скупі відомості. На Ліпарських островах коло Сіцилії довгий час існувала комуна, що почасти була скопійована зі Спарти, але мала ще й комуністичну продукцію. Є певні відомості, що обробіток землі був громадським. Частину громадян, вилучених для охорони островів від морських грабіжників, утримували всі інші громадяне колективною працею. Росклад комуни почався мабуть через періодичні переділи землі, що не давали ще права власності на землю, але вже заводили індивідуальні обробіток і користування. Терміни для переділів спочатку були короткі, але помалу збільшувались, досягши 20-ти років.

Про комуну на острові Криті ми знаємо тільки, що там існували обов'язкові всім громадянам їдальні для чоловіків, жінок і дітей разом.

Оповідючи про соціально-реформаторські спроби грецьких часів, треба згадати також про своєрідну націоналізацію землі, переведену після походу Олександра Македонського династією *Птоломеїв* у Єгипті. Бачучи, що селянство втрачає землю й убожіє, та не бажаючи допустити концентрації землі в руках небагатьох людей (латифундії), Птоломеї лишили в приватнім посіданню тільки будинки, сади й виноградники; всю ж землю, що була під хлібом, зробили державною власністю, а селян—орендарями цієї землі за плату і на певний час. Разом з тим скасовано було феодальні права єгипетського духовенства. Поки орендна плата була помірна, такий порядок затримувався і був корисний для селян і держави. Але в міру збільшення податків і розвитку торговельного обігу селянство знову опинювалося в боргах і ставало залежним уже не від духовенства, а від нового господаря світу, від капіталу, та своєю волею йшло до нього на кріпацьку службу. Близько до часів народження Хр. більша частина єгипетського селянства була в напівкріпацькому стані (колонат).

Б. СОЦІАЛЬНА БОРОТЬБА В АТЕНАХ

Дуже цікаво для науки порівняти процеси соціальної боротьби в Атонах і в Спарті. Обидві держави одночасно виходять на терен світової історії, обидві одночасно відбувають основні етапи економічного процесу від первісної комуни до

приватної власності і поділу на класи, обидві досягають однакового ступня культури; дорійці і йонійці — дві парості одної народности, а тим часом — які різні форми класової боротьби при однаковому результаті! Рабів у питаннях соціальної справедливості не брали в рахунок ні тут, ні там: вони—безправні, вони—робітна худоба. Думалося лишень про те, щоб зберегти рівність і згоду між казково забагатілою міською буржуазією і вільним руйнованим селянством, щоб зм'якшити болісний процес пролетаризації вільних громадян. Отже, дорійці в Спарті, проханням чи погрозами, примусили свою буржуазію поділити прибутки від експлоатації рабської праці між вільними громадянами країни, зробили з своєї держави якийсь військово-комуністичний табор, збудований на ґрунті рабської праці, і кілька віків існувала аристократична комуна, аж поки надмірна військова здобич та нагніт капіталізму з осередку не зруйнували її зовсім. У йонійців філософи та мисленники безперестанку творили складні системи й програми, що мали б забезпечити соціальний мир і справедливість, драматурги на сцені обмірковували всі гострі питання соціальної війни й миру, законодавці проводили в життя половинчасті закони, а класова боротьба серед вільних громадян ставала чим раз гострішою. Через це на протязі віків у Спарті й не чути було про внутрішні заколоти, а в Атонах невпино лютували криваві повстання, чвари та вбивства й вигнання.

В половині шостого віку сталося одно з найбільших кривавих повстань заборгованого та збіднілого селянства. Дворянство перемогло та до такої міри зарозумілося, що видало так звані драконові закони (складача їх звали *Драконом*), що приписували смертну кару за кожне виявлення соціального невдоволення. Всю повноту політичних прав це законодавство давало тільки тим, хто мав великий маєток, вільний від усяких боргів; і давало обмежені права тим, хто міг на власні засоби придбати все військове знаряддя. Інші громадяне були безправні. Ледви очунявши, біднота знову взялася за зброю, і тоді дворянство мусило було попустити, що виявилось в законодавстві *Солона*. Солон купив серця селян, скасувавши всі борги, що налягли на землю, але зате закріпив законодавчим актом поділ суспільства на класи. Всю повноту політичних прав і участь в уряді на вищих посадах дістали тільки представники великої земельної власности. Міська буржуазія й сільські багатії («ґлитаї») дістали певний вплив і право дрібної державної служби, а безземельні й малоземельні селяне та

міський пролетаріят мали право тільки на участь у всенародніх зібраннях. Солонові закони нікого не задовольнили, почалися нові заколоти, і в кінці VI віку *Клісфенові* довелося попустити ще далі, найбільше в царині політичної рівноправності.

Всі ці законодавчі заходи, на де-який тільки час засліплюючи та заспокоюючи незаможних, ані трохи не касували соціального зла в основі і не могли, звичайно, спинити переможний похід капіталізму та його товарища, імперіялізму. Торг і мореплавство весь час розвивалися, капіталізуючись чим раз більше. Багато грецьких колоній втяглося в атенську орбіту і склалася велика імперіялістична спілка, що військовою силою оберігала свого купця та його товари. Разом з тим значно змінився характер атенського хліборобства, що перейшло від продукції хлібного зерна до продукції оливкової олії, що мала великий збут на світовому ринкові. Навзамін довозили з-за кордону дешевий хліб. Натурально, селянинові, що живе від хліба до хліба, багато трудніше, ніж великому землевласникові, а то й зовсім не по силі — розвести цілий оливковий гай. А тим часом дешевий чужоземний хліб зовсім добивав його своєю конкуренцією. Селянин залазив у борги, біднішав, втрачав землю. Одминився характер і ремесства: замість роботи на замовлення, воно почало працювати на базар, набувало фабричного характеру, ставало залежним від торговельного капіталу, від постачання сировини, і теж втрачало свою економічну самостійність. Число рабів більшало, і їхня дешева праця також припинувала заробіток вільного селянина й робітника. Через те, що розмах торгу помалу досягав світових розмірів, дрібний торговець також потрапляв у залежність великому капіталові. Під час Пелопонезької війни забуто було поділ на дворянство й селянство, на вельможних і простих громадян, і серед атенської демократії точилася вже тільки одна боротьба, пашіла тільки одна ненависть, — між багатими й бідними. Кінець Пелопонезької війни, викликані імперіялістичною конкуренцією між Спартою та Атенами, приніс, як відомо, Атенам (400 р. до Хр.) руїну й кінець незалежності.

В. ФІЛОСОФИ Й ПОЕТИ

Грецькі філософи, Платон, а пізніше Аристотель, так довго панували над думанням західно-європейських учених, до такої міри поклали свій знак на міщансько-соціалістичні системи останніх віків, що промовчати про них у нашому підручникові

не можна, хоч потворно-аристократичний комунізм першого і дрібновласницьке міщанство другого не знаходять собі місця серед ідеалів трудящих жадної епохи. Тільки тим мало не хоробливим захопленням класичною греко-римською літературою, що почалося в часи Відродження наук і мистецтв та тягнеться аж до наших днів, можна пояснити, що історики й критики не помічали всієї компромісовості, всієї несміливості думок цих філософів, що дали нам надзвичайно гарно й доладно побудовані міркування про людську природу й людське суспільство, але ні одної сміливої думки про причини соціальних неладів та про способи боротьби з ними.

Платон був аристократ у душі і перше всього державник, що вболівав не стільки над бідною знедолених верств свого народу, скільки над підупадом могутності Греції. Він виходить з тої гадки, що, помалу множачись та дрібнішаючи з покоління в покоління, первісна людина доходить до стану війни всіх проти всіх. Побачивши прикрість такого стану, люде закладають суспільну угоду, встановлюють приватну власність, охороняють її законами, організують державу. Але слідом за власністю й правопорядком приходять багатство й бідність, розкіш, зажерливість, війни, невдоволення вбогих, внутрішній заколот. Інакше кажучи, виходить зачароване коло. А буває це через те, що звичайна людина з природи своєї — матеріалістична, егоїстична і змагається тільки до втіх та легкого життя. Через це нема користи і навіть смішно міняти конституції, — адже суть діла не міняється. Єдиний порятунок — у тім, щоб країною керували мудрі люде, філософи, що знають ціну духовним добрам і нехтують матеріяльними. Такий правитель-філософ повинен виховувати громадян у дусі помірності й мудрости, не давати жадобі багатства виростати, повинен-скеровувати думки всіх на загальне добро. Комунізм — це безсумнівний ідеал, і в яким-небудь гуртку друзів-філософів він цілком можливий аж до спільности жінок і дітей, але юрба народня до цього ніколи не доросте, і заводити його через це не можна. Мудрий правитель завжди потрапить зберегти серед громадян ту відносну майнову рівність, що створює однодушність країни і робить державу дужою на-вні. Землю слід поділити на однакові ділянки і не допускати зміни цієї рівности. Нагородження золота й срібла треба заборонити.

Та як же напасти для країни цих мудрих правителів? Через те, що маса народня нездатна цінити духовні добра, стримувати свої інстинкти та дисциплінувати свій характер, то з

дітей ремісників і селян викохувати мисленників нема як. Тільки невелике число родин повинно спеціально присвятитися політичній, науковій та художній культурі, і з цих родин повинно набирати правителів. Військові та урядовці складають другу касту, не так старанно виховану, та все ж з гарантією розуміння загальних завдань справедливого державного ладу. Величезна ж маса людности, що робить «підлу» роботу, а через те жадібна до втіх і не тямить філософії, ніколи не може дорівнятися вищим кастам. І на її бажання та думки мудрий правитель уваги звертати не повинен. Крім того — найтяжчі та неприємні роботи греки взагалі не повинні робити: для того існують чужинці й раби.

Ось і весь комунізм Платона.

Учень Платона, *Аристотель*, пішов проти свого вчителя саме за цей його комунізм, і в його творах знаходимо всі ті аргументи, що ними ось уже стільки віків воюють з нами буржуазні вчені.

Роскладову силу багатства й нерівности для соціальної солідарности і внутрішньої єдности державного організму він визнає, як і вважає за істотне завдання мудрого правителя не дозволяти нагромадження великих багатств у небагатьох руках.

Але Аристотель палко повстає проти поглядів, що приватна власність, рабство й державна влада суперечать ідеям природнього права. Навпаки, комунізм він вважає за наочну суперечність людській природі, бо тільки приватна власність та індивідуальне господарство мають будити в людині інтерес до праці.

Справжнє лихо, на думку Аристотеля, полягає не в приватній власності, а в зіпсутій природі людській. І не майно людей треба підводити під один рівень, а їхні бажання. А це може зробити тільки громадське виховання, на яке в меті розвитку громадського почуття й державної солідарности і треба звернути найбільшу увагу.

Комуністичні симпатії в народі мали, однак, таку силу, що навіть Аристотелеві доводиться потроху попускати їм. Серед людей з особливо розвинутими розумом і горожанськими чеснотами на його думку навіть бажана коли не спільна власність, то принаймні спільне користування з майна. Адже користаються, каже він, спартанці спільно рабами й кінями. Для таких добровільних комун він допускає навіть спільні жнива на ланах і радить правителям сприяти таким союзам.

В чім же чари цих двох філософів? Чим же пояснити їхнє панування над людськими головами?

Після Пелопонезької війни розклад грецького середньовічного суспільства, що почався вже в VI в. до Хр., пішов надзвичайно швидким темпом, бо ця війна 27 років руйнувала всю Грецію. Змучені народні маси всі свої мрії про ліпшу будучину скерували на комунізм; що про нього їм уже говорили і всі перекази про золотий вік, і теорія натурального права, і недавній приклад Спарти. Весь період від Пелопонезької війни (V вік) до остаточного повоювання Греції Римом у II віці повний безперервних зовнішніх торговельно грабіжницьких воєн та внутрішніх воєн між заможними й незаможними, між соціальними демократами та плутократичними олігархами, повний частинних переділів землі, частинних касувань боргів, вигнань і загальної різанини. Навіть приводом для Пелопонезької війни сталася соціальна революція в Епідамні (теперішній Дураццо в Албанії), де командні класи було вигнано з міста. Якої міри досягла класова ворожнеча, видно з таких прикладів: Аристотель каже, що в деяких дрібних олігархіях Греції вищі державні урядовці, приймаючи посаду, давали таку присягу: «Я буду ворогом простого народу і всіма способами буду чинити йому шкоду». Ізо-крат оповідає, що лютість багатіїв була така велика, що вони охочіше кидали свої багатства в море, ніж мали ділитися їми з бідняками.

А тим часом справжній перехід до комунізму був уже неможливий. Час його ще не прийшов. Не народився ще його безпосередній попередник, промисловий капітал; не було ще техніки, а найбільше, в основі всього господарського побуту все ще лежало рабство, невільницька праця. Через це й античний комунізм дивився на працю, як на прокляття. Його ідеалом не було створення робітничого співжиття, що продукує цінності. Весь зиск від комунізму мав бути тільки для вільних громадян, працювати ж мушили раби. Знярядя продукції було ще примітивне. Машинної сили до послуг людщині ще не було. Вільні, хоч і збіднілі, громадяне все ж дивилися на себе як на вищу расу, призначену лишень для війни та політики поза спиною трудящих — рабів.

І от, серед цієї соціальної бурі, серед цієї взаємної ненависти заможних і незаможних, вчені й філософи підносять свій спокійний розсудливий голос. Вони визнають, що сучасний лад — несправедливий і має хиби, але вони — проти насильничих переворотів, вони кличуть до мудрости, горожанського почуття, поміркованости, обмеження жад-

би життя і до помірних реформ. Натурально, що ця проповідь дуже припала до смаку буржуазії, бо не вона, а як раз голодні мали привчати себе до поміркованости; довгі часи грецькі філософи служили для зміцнення позиції капіталу та для запаморочення свідомости й революційної волі трудящих.

«Мудра» поміркованість платонівського комунізму, звичайно, не могла задовольнити багатьох, і навзамін їй прийшла філософська школа *стоїків*, збудована на принципах анархічного комунізму та міжнародного братерства.

Твори самого закладача стоїчної школи — *Зенона*, що писав коло 300-го року до Хр., на жаль, до нас не дійшли, і їх знаємо тільки в переказі римського історика *Плутарха*. Наука стоїків — це проповідь такого виховання, за якого людина сама почувала б потребу слухатись особливого надкласового розуму, що лежить у самій природі (натуральне право). Визнаючи самі лишень закони природи й розуму, Зенон уважав за зовсім непотрібну всяку державну організацію, всяку писану конституцію. Спільне майно, рівноправність чоловіків і жінок, братерство всіх людей повинні, вчив Зенон, замінити всякі уряди, суди, людські закони. Це класичний приклад анархізму, в гострій суперечності з соціалізмом, що завжди змагається посамперед до організації.

Але не тільки філософськими творами, промовами на народніх зібраннях і в школах підбивала собі грецька буржуазія невдовольнених. До її послуг була ще одна могутня зброя: театр. Багато драматургів, а серед них найславетніший — *Аристофан*, у своїх комедіях глузували з комуністичних ідеалів, малюючи їх як мрії дурників про голубів, що літають у повітрі вже печені, та про ріки, що течуть молоком, медом і вином. Цікаво, що в одній комедії прихильницею комунізму виступає жінка, тим часом як чоловік її обороняє заведений лад; звідси можна здогадуватися, що тодішній комуністичний рух мав і свою жіночу секцію. Цій оборонниці комунізму буржуазний автор, звичайно, вкладає в уста всякі дурнички. Але що писано ці комедії було з властивою тодішньому розквітові грецької літератури дотепністю та доладністю, то треба думати, що вплив їх був великий.

Заслужовують на увагу численні грецькі утопії, себ-то описи життя й ладу вигаданих райських держав, де люде живуть, не знаючи соціальної ворожнечі. В основу одних

із цих утопій покладено анархічний ідеал, в основу інших — соціалістичний, скільки на нього могли спромогтися тодішні філософи. До перших треба зарахувати опис «Соняшної держави» Ямбула, а до других — опис держави Панахейців. Соняшня держава не має єдиної господарської організації; це спілка комуністичних громад, що вільно вимінюються послугами. В цих громадах заведено обов'язкову й рівну для всіх працю, спільність як знарядь продукції, так і предметів споживання. Через те, що загальна праця всіх у соняшній державі обов'язкова, робітний день скорочено як найбільше, і кожному лишається досить часу для розумового розвитку. Родини нема; більше того — дітей-немовлят або й новонароджених памагаються підмінювати, так щоб не тільки батьки, але й матері не знали своїх дітей і ставились би однаково прихильно до всіх дітей та не мали б потреби набувати приватну власність для своїх. На чолі кожної громади стоїть старший віком член її; він має найбільший авторитет, але керувати й правити йому нема чим, бо почуття солідарності виключає всякий примус.

На острові Панахейців дозволено кожному мати свою невелику хату та город при ній; крайною керують і громадськими коморами завідують жерці. Хлібороби, пастухи та ремісники весь свій доробок віддають у громадські комори, і все це потім жерці розподіляють.

В кінці другого віку до Хр. незалежність Греції загинула під залізною п'ятою римського імперіялізму.

Питання й задачі.

1. Що розуміли під словом «демократія» в античному світі, і чим ця демократія різниться від сучасної?
2. Як треба розуміти, прикладаючи до давнини, категорії: рабів, кріпаків, пролетарів?
3. Яка була роль в грецькому суспільстві земельного дворянства, жерцівської верстви, воєнної касты, торговельного та ремісничого елементів, і яке було відношення всіх цих соціальних груп до селянства?
4. Порівняйте спартанську комуну з державою інків. В чім істотна різниця?
5. Яким чином війни загострили класові протиріччя і в Спарті, і в Атонах?

IX. РИМ

А. РОСПАД СЕЛЯНСТВА

Тільки численні легенди, своєрідні, з глибокої давнини звичай, забутий тепер первісний зміст поодиноких слів і зворотів мови говорять нам про часи переходу римлян від скотарського мандрівного до осіло-хліборобського побуту, про заснування земельної громади спочатку без приватної власності. Всі ці джерела, як що ґлибоко їх досліджувати, безперечно доводять, що й римляне так само перейшли всю ту еволюцію від первісного комунізму до заведення приватної власності, що її ми спостерігали у всіх інших народів землі взагалі. Саме перед початком властиво римської держави (700 р. до Хр.) складалася вона з одного міста Риму з околишніми ланами, і була вже значно розкладеною земельною громадою, зі значними, однак, залишками від комуністичної епохи. Римське селянство в цей час уже виразно розпалося на дві верстви: заможне селянство, по нашому — глитаї, що звалося *патриціями*, захопило собі всю політичну владу, а як далі побачимо, ще й значні майнові привілеї, — та дрібне селянство, селянська біднота, що звалася *плебеями*. Весь початковий період римської історії повний був боротьби між патриціями та плебеями, і боротьба ця була, без сумніву, хоч де-які історики й думають інакше, боротьбою класовою. Що плебеї в своїй боротьбі не проголошували якогось нового світогляду, не домагалися ґрунтовної перебудови громадського життя та нових господарських норм, а домагалися тільки таких самих прав і можливості експлоатації, що й патриції, — це в суті справи нічого не міняє. Завжди в історії, коли дрібне міщанство бореться проти зажерливих апетитів великого капіталу, воно не проповідує ніяких нових евангелів, а тільки обстоює свої дрібнобуржуазні класові інтереси. Боротьба між патриціями й плебеями точилася не тільки за зрівняння в політичних правах, але ще в більшій мірі за громадську землю. Справа в тім, що окрім розбитої на ділянки землі, що давно вже стала приватною власністю і, як така, була закріплена та вільно купувалася й продавалася, в Римі збереглися ще громадські землі, призначені для загального користування. Це не є якась особливість тільки римської держави, незнана іншим народам: адже ще зовсім недавно на півночі Росії та на північному сході існували по селах одночасно дуже різноманітні форми посідання землі і користування з неї. Коло села лежала земля, вже віддавна оброблювана та періодично переділювана між гос-

подарями. Державні податки й повинності за цю землю сплачувалися за круговою порукою. Потім у певній частині близького ще вільного лісу кожному членові громади дозволялося викорінювати ліс і засівати, скільки йому під силу, і ці клапті землі вважалися вже за його власність. Нарешті, в третій частині земельної площі всяке викорінювання та поодинокі оранки заборонялися, бо ця частина призначена була для загального користування, як лісні ділянки або пасовища. В Римі патриції захоплювали собі цю громадську землю під свої величезні отари худоби або ж під оранку, приєднуючи її до своїх спадкових ділянок і не допускаючи до цієї землі плебеїв. Справа ця з часом набирала чим раз більшої пекучости, бо, повоюючи теж нові краї, римляне частину землі лишали переможеним, а частину брали собі як державне майно в користування, в чому, однак, також кривдили плебеїв. Коло 500 р. до Хр. стався масовий страйк плебеїв, що зреклися виконувати будь-які державні повинності та погрожували виселитися з Риму геть; і патриції мусили де в чім попустити. Боротьба тяглася далі і ставала кривавою. Коло 400-го р. закони *Ліцінія* полегшили плебеям борги, встановили найбільшу міру захоплення громадських земель; ніхто не міг мати більше як 125 десятин такої землі, чи випасати більше як 100 голів великої або 500 голів дрібної худоби. Решту землі було розподілено поміж плебеїв. Окрім того, одного з двох правителів держави (консулів) мали вибирати з плебеїв. Цю боротьбу можна вважати закінченою коло 300-го р. до Хр., коли плебеї остаточно зрівнялися правами з патриціями.

Такий нечастий в історії кінець упертої класової боротьби можна пояснити особливими подіями воєнної історії Риму. В цей час Рим повоював уже всю Італію і почав ширити свої завоювання поза її межі. Воєнна здобич була така велика, можливості експлоатації повоюваних земель і народів такі багаті, що, попускаючи, патриції нічого не втрачали. До того ж для дальших воєн і висмокткування соку з поневолених країн внутрішня згода була абсолютно необхідною. В цьому випадкові ми бачимо явище цілком подібне до того, коли в наші часи в країнах з високо розвинутою промисловістю пролетаріят іде на згоду зі «своїм» капіталом, щоб діставати крихти від експлоатації промислово менше розвинутих народів і держав. Але ця згода, це соціальне порозуміння в Римі, звичайно, не спинило ні залізної ходи економічного процесу, ні дальшого поглиблення класових суперечностей.

Слідом за кінцем боротьби патриціїв і плебеїв почався період великих воєн, а разом з тим надзвичайний розвиток торговельного капіталу, зв'язаний з припливом військової здобичи. В той час Рим почав уже бити срібну монету, збудував велику торговельну й військову флоту, заклав корабельні торговельні компанії; громадські землі в повойованих провінціях, через те що вони були занадто далеко і не можна було ділити їх поміж громадянами, віддавалися на відкуп *). Як із коша достатку посипалися в Рим дорогі метали, раби, всякі товари, дешевий хліб і всяка розкіш.

Ця хвиля військової здобичи, дармова праця кваліфікованих рабів, а посамперед дешевий хліб і всі переваги капіталістичного господарства остаточно підрізали господарську силу римського селянина, що й без того збезкровів і зменшився числом через війни (особливо Пунічні, себ-то з Картагеном). Селяне, що своїм горбом утворили світове панування Риму, від цього панування гинули. Природа, гнана в двері, вернулася вікном. Замість скасованої нерівності патриціїв і плебеїв прийшла куди гостріша нерівність багатіїв і пролетарів. Селянин залізав у борги, збезземлювався, пролетаризувався. Селянські нивки переходили до рук багатіїв, об'єднувалися в величезні латифундії (маєтки) і віддавалися під виноградники, сади та пасовища. Нагромадження багатств у небагатьох руках дійшло нечуваних розмірів. Де-які історики запевняють, що всього кілька тисяч родин збили в своїх руках усе національне багатство Риму. Поки римські легіони, що вже повоювали надбережжя Середземного моря, поширювали кордони імперії в глибину суходолів, у самому Римі скінчився період внутрішнього миру, закладеного для спільного грабунку інших народів, і почалася нова епоха запеклої внутрішньої війни, цим разом уже на два фронти: повставали мало що не одночасно і знедолені вільні і найбільш знедолені зі знедолених — раби.

Б. БОРЬОТБА СЕЛЯНСТВА З КАПІТАЛОМ

Два останні віки перед Хр. тяглися мало не безперервні заколоти серед римських селян, що не хотіли гинути в злиднях та ще й через ті власне багатства, що вони ж самі для держави,

*) В часи буржуазно-конституційної боротьби *Марія і Сулли* було проведено закон, що дозволяв збезземлення селян в Італії, і Італія, сказати б, віддавалася в руки великим поміщикам, а замість того бідним громадянам і колишнім салдатам давалися ділянки в заморських провінціях. Звичайно, цей закон соціального лиха не загів.

чи вірніше, для командної класи у війнах здобували. Вся біда селянства була в тім, що старі закони про права кожного громадянина на частину громадських земель і в Італії і поза нею не були скасовані, а умови товарово-капіталістичного господарства були такі, що збіднілий, хоч і вільний, селянин скористуватися з цього свого права не міг. Селяне домагалися допомоги від держави. Через це їхній ватажок *Тиберій Гракх* пропонував урядові зробити переділ громадської землі на користь безземельним, викупивши її там, де її багатії вже захопили, і в

Вельможний римлянин.

той же час, як допомогу, роздати новопоселенцям що-йнодобує для Риму незмірне багатство останнього царя пергамського Аттала. Сенат як найзавзятіше повстав проти такого закону. самого Тиберія було вбито в вуличній баталії. Але піднятий рух бідноти був такий дужий і грізний, що довелося поступитися, і 80 000 селянських дворів було створено й устатковано. (132-ий р. до Хр.). Ця половинчата реформа, звичайно, не вигоїла соціальних болячок, і через 10 років на чолі бідноти став новий її ватажок, брат убитого, *Кай Гракх*. Цей потрапив доладніше й виразніше формулювати домагання бідних: 1) відновлення законів Ліцінія, 2) обов'язок поміщиків і буржуїв, окрім рабів, давати роботу і вільним пролетарям, 3) великі громадські роботи для вільних громадян у будові шляхів та водогонів,

4) реалізація воєнної здобичи в речах першої потреби на постачання незаможних громадян... Частину цих домагань було виконано тільки для заспокоєння. Кая вбито так само, як і його брата, а потім хитро-мудро всю реформу зведено на нівець.

Вельможна римлянка.

60 років пізніше Римом струснуло повстання, зміст і мети якого вияснюються тільки тепер, коли біля історичного досліджування заходилися вчені соціялісти. До цього ж часу на підставі творів ворогів цього повстання, Цицерона й Салюстія Кріспа, присяжні історики буржуазної школи малювали нам якусь цілком незрозумілу картину. Якомусь зовсім невідомому до того часу молодому офіцерові, *Катіліні*, заманулося вчинити державний переворот у своїх власних інтересах. Для цього він удався не до звичайних для того часу способів — змови в впливових політичних кругах, таємних убивств, підкупу чи агітації серед війська, а через щось став гуртувати коло себе як раз елементи, що не мали ніякого впливу на політичне життя і керування державою, а саме: міський пролетаріят, безземельне се-

лянство, всю бідноту взагалі... і навіть представників гноблених Римом народів. І біднота величезною масою сунула до Катіліни, а коли спробі його здобути владу законним порядком не пощастило, і на виборах переміг кандидат буржуазії — Цицерон, Катіліна з усією своєю армією голоди вийшов у чисте поле поміряти сили з капіталістичним Римом. Вислані проти нього римські генерали визнавали, що вони ще не бачили ворогів, що билися б з таким завзяттям за свою справу і що вмирали, не благаючи ласки. В одній зі своїх книжок Цицерон визнає,

Публічна кара рабам.

що як би Катіліна переміг, то настав би повний не тільки політичний переворот, але було б захитано всі основи майнових прав громадян. Не вважаючи на всю бідність наших джерел, цих слів уже досить, щоб признати повстання Катіліни за спробу соціального перевороту. Року 63-го до Хр., в бою під Флоренцією Катіліна і вся його армія загинули. Кілька років пізніше Руф і Долабела під гаслом скасування боргів і житлової плати зняли вулишне повстання в самому Римі, але також зазнали поразки.

Тут до речі буде розвінчати одного з улюбленців нашої університетської науки, римського юриста й письмен-

ника Ціцерона, прославленого так, що ім'я його служить для означення найвищого адвокатського красномовства. Справа в тім, що коло початку нашої ери римська юриспруденція досягла такої досконалости, такої точности, доцільности й закінчености формуловань оборонюваного нею правопорядку, що як на це, то ні одне законодавство світа вище од неї не стоїть. На працях римських юристів вихувалися правознавці всіх країн Європи аж до сього дня, і всі законодавства склалися за прикладом римського права. Наскрізь перейняте принципом приватної власности, принципом спадкоємництва та законно придбаних прав, римське право з неухильною консеквентністю освячувало всякий майновий документ, всяку формально вчинену угоду. Найдрібнішими деталями, передбачанням виключних можливостей, римські юристи гарантували наперед і встановляли права власника у всіх можливих випадках. Одна стаття римського закону передбачає випадок, коли посеред річки намулить острів, і встановлює способи виміру та розподілу цього острова між надбережними власниками. А про те, що лихварський документ, що забирає останню одежину в бідняка, виконувати не належало б, у римському законодавстві, звичайно, нема й слова, бо взагалі чужі йому були сучасні вимоги до суду й закону, щоб вони обороняли дрібних і вбогих. Цю суть свого законодавства самі римляне висловили в двох приказах: 1) «найпильніше виконання закону може спричинитися до найбільшої (соціальної) несправедливости», і 2) «суворий закон, але — закон».

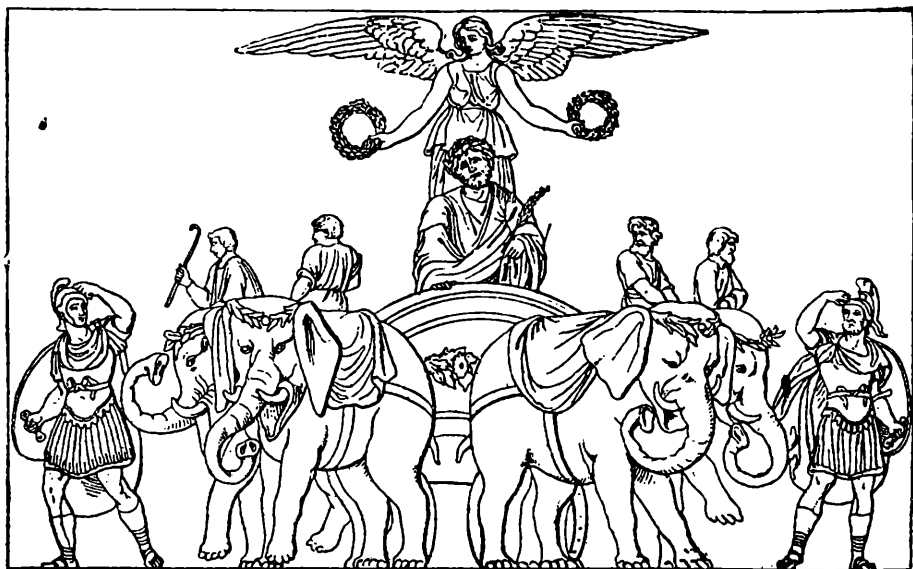
Пролетарі, що тепер творять свою соціальну революцію, через це тямлять, що римське право й виховані в ньому юристи, — їхні вороги.

Найбільшим видатним представником римської адвокатури і був Ціцерон. За надзвичайно гарну мову його творів, за красномовство, рівне якому ледви чи можна знайти в історії людства, за запальну оборону святого права власности, і зроблено Ціцерона півбогом. А про соціальне значіння ідей Ціцерона нехай кажуть такі уривки з його творів: «Хто, бажаючи бути другом народові, робить спроби над майновими правами в тім напрямку, що власників вигонять з їхніх маєтків, а борги дарують винуватцям, — той розхитує найглибші основи держави. Адже головне завдання держави — це забезпечити недоторкальність власности». Через це й спартанського царя Агіса і братів Гракхів Ціцерон вважає за найбільших злочинців, а в ліпшому випадкові — за божевільних. В іншому місці Ціцерон з запалом вигукує: «Як після того, як я купив чи збуду-

вав будинок, доглядав його, витрачав на нього гроші. — хтось інший проти моєї волі буде в ньому жити? Хіба ж це не справжній грабунок і крадіж чужого майна?!»

Після цього ясно, чому наша буржуазна наука так вихвалювала Ціцерона як мисленника й патріота, ставлячи його в приклад молоді в школі.

Кінчаючи цей розділ, не можна не згадати про своєрідну спробу утворити комуністичну державу в Малій Азії. Як вище згадувалося, останій цар Пергаму, *Аттал*, умираючи, заповів своє царство й свої величезні багатства Римові. Але людність

Тріумфальний похід переможця в Римі.

Пергаму, що добре знала, як Рим експлуатує підвладні йому народи й провінції, такої долі собі не схотіла. Нерідний брат померлого царя, *Аристонік*, добре розумів, що тільки виключне одушевлення й ентузіязм можуть дати йому силу для боротьби з Римом, — і цей ентузіязм він вірно знайшов у комуністичній ідеї. Аристонік зважився на спосіб нечуваний за давнини: він проголосив скасування рабства і волю для всіх рабів. Всі класи й каста взагалі було скасовано, і всю людність зрівняно в політичних правах у широкому самоврядуванні. Пергам було проголошено «Соняшною державою», себ-то державою, де панують закони природи, закони майнової рівності й спільности. Яка

велика була сила й запал оборонців Соняшної держави, можна бачити з того, що кілька дужих римських армій було розбито, перше ніж Римові пощастило втопити в морі крові Пергамську комуни.

В. ПОВСТАННЯ РАБІВ

В своїй гонитві за додатковою вартістю (себ-то за зиском, добутиим з чужої праці) капітал взагалі не знає милосердя. Ми знаємо, як без жалю експloatує він навіть тепер працю фабричних робітників. Можна ж собі уявити, який немилосердний був римський капітал відносно раба. Раби ж ці в останні два віки до Хр. прибували до Риму в величезних масах. Не тільки як воєнні бранці з безперервних заборчих воєн, але й як здобич від спеціально організованих експедицій торговців невільниками (мисливців на людей). В натурі людини-хижака це взагалі єсть, що вона менше шанує робітну худобу, коли вона дешево куплена або ж дісталася дурно. Муки римських рабів, докладно описані як в історичнім, так і в краснім, письменстві, не мають собі рівних. Величезна більшість рабів належала казковим багатіям і жила в їхніх латифундіях. Життя їхне завжди висіло на волоску і залежало від примхи хазяїна. За найменшу провину — смерть або муки. За втечу або непослух — расп'яття на хресті. А найтяжчим було становище рабів у гірничо-промислових підприємствах та по кам'яних шахтах Сіцилії і південної Італії... Там переводилася певна система, щоб у найкоротший час висисати з раба найбільше праці, що її він спроможний дати найменше ївши, щоб не дбати про збереження його працездатности, щоб замінити його іншим, коли він помирав. Не дивно, що ця велика, люта, доведена до одчаю маса рабів вичікувала тільки слушного часу й ватажків, щоб повстати. Була ще одна група рабів, що не мали чого втрачати і через це завжди були готові до повстання. Це були гладіатори, раби, спеціально вивчені для смертельних боїв між собою в цирку на розвагу гулящої й ласої до крові юрби.

Повстання рабів струшували римську імперію протягом обох останніх віків пред Хр. Особливо треба звернути увагу на три повстання, що починалися під ріжними ватажками з острова Сіцилії. Армії повстанців досягали десятків тисяч душ, громили цілі провінції, роками протистояли Римові та розбивали його генералів. Римські історики як найдокладніше оповідають, скільки тисяч і навіть десятків тисяч рабів було пока-

рано на смерть після кожного роздушеного повстання, і як по всій Італії від міста до міста шляхи обставлено було хрестами з расп'ятими рабами.

Але найстрашнішим з усіх, бо привело імперію на край загибелі, було повстання 73-го року *Спартака*, чиє ім'я стало особливо знаним тепер, коли німецьккі комуністи, за прикладом Карла Лібкнехта, стали звати себе спартаківцями. (Треба проте зазначити, що про Спартака з захопленням писав ще й Карл Маркс). Воєнна історія цього повстання знедолених так багато чого навчає, що з нею слід обізнатися докладніше, тим більше, що почавшися як повстання рабів, воно розрослося в масовий штурм всієї бідноти взагалі.

Раб-гладіатор, з роду фраківців, Спартак, разом з кількома такими самими як і він смертниками вихопився на волю і пішов у гори. Навряд, щоб він уже тоді передбачав, до яких наслідків приведе його смілива втеча, що походила з простого бажання волі й жадою життя. Цій невеликій ватазі завзятців, що добре орудувала зброєю, пощастило з самого початку. Де-кілька невеликих військових експедицій, посланих ліквідувати розбищачке кубло, було до щенту знищено і зброя їхня опинилася в руках переможців. Цією зброєю Спартак наділив повнх таких самих як і він утікачів і розбищачив далі. Але коли він під п'ятою Везувія розбив на тріски вже трьохтисячну вислану проти нього армію і забрав усі її обози, характер повстання змінився. Слава про його щастя була тою іскрою, що її тільки й ждали раби всієї Італії. Далі події пішли вже надзвичайно швидко, перетворюючи мале багаття рабського бунту в величезне полум'я революції всіх знедолених. Людина великого природнього розуму й залізної волі, Спартак зрозумів, що сам процес і стихійна сила народнього гніву ставлять його на чолі соціальної бурі. Він видав універсала, яким оповістив війну Римові і закликав під свій стяг для визвольної війни, всіх рабів і пригноблених. Наслідок вийшов нечуваний. Десятками тисяч сунули до нього раби й вільновідпущені, селяне й ремісники, італійці й варвари. Нечуванним було це вже тому, що плече в плече билися за одну справу і раб, і вільна людина. Треба добре зрозуміти те величезне провалля, що в свідомості тогочасних людей все ж відділяло найбіднішого, але вільного голодранця від раба, зрозуміти те призи́рство, з яким найбідніший «римський громадянин» дивився на всю іншу земну наводоч, щоб як слід поцінити всю силу соціального протесту, що збив в одну масу такі різноманітні елементи. Звичайно,

без непорозумінь у цій збірці не обходилося. Менші начальники й ватажки поодиноких національних груп часто неслухались і розпочинали воєнні експедиції на свій страх і ризик. Але в цих випадках вони незмінно терпіли поразки, і залізна воля Спартака знову об'єднувала його армію. Ще одна римська армія, уже в 10 000 чоловік, була розбита. Вся південна Італія вже підлягала Спартакові, і він уже вагався, чи йти походом у північну Італію, минувши Рим, чи не гаючись папасти на самий Рим, коли одразу три великі армії, вислані з Риму, спробували його оточити. Сили Спартака тепер доходили вже 70—80 000 людей. Дотепними стратегічними маневрами, про які з подивом говорять самі римські полководці, цей гладіатор знову знищив у пень своїх супротивників, але велич Риму, столиці світу, була така велика, що йти на місто й захопити там владу він все ж не зважився і, обминувши Рим, визволив північну Італію, так само як і південну. Тут у Модені Спартак, що вже починав почувати себе державним діячем і закликав до розсудливості, попустив духові свого часу: благородних римських бранців у числі кількох сот чоловік він примусив на арені цирку битися між собою на смерть, тим часом як справжні гладіатори й раби дивилися на це видовище з трибун і плескали бойцям. Рім скреготав зубами й готувався до останнього бою, а Спартак знову обминув його і пройшов назад у південну Італію, розбивши по дорозі ще одну римську армію.

Історики дивуються, чому, переможно перейшовши всю Італію та бувши вже коло її північних кордонів, ця армія та не пішла зовсім з Італії і де-небудь у Галлії, в Германії або в Іллірії не організувала своєї вільної держави. Очевидно, початкова причина цього повстання, просте бажання вирватися на волю, під цей час одійшло на другий план. До того ж армія повстанців тепер уже не складалася з самих лишень чужинців-рабів, а мала також у своїх лавах великий процент римських громадян та прирощених італійців. А ще важніше те, що ця піднята народня стихія вже думала про себе як про носительку соціального протесту, як про вісника нової організації людського спільного життя.

Повернувшись на південь, Спартак зробив другу помилку (перша була в тім, що він обминув Рим, коли там не було війська), помилку фатальну, що загубила всю справу повстанців. Забувши про те, що влада ще не вирвана з рук буржуазії і не перейшла ще до пролетаріату, він осівся в місті Туріумі і розпочав мирне будівництво нової держави. Він видав кілька законів, скопійованих з спартанського

законодавства, але без рабства, і цю перерву використовували римляне. Спартак, що два роки тримав у страхові столицю світа — Рим, і фактично підбив собі всю Італію, скасував рабство, експропріював капіталістів, він здобув ще декілька перемог, але кінець-кінцем загинув з усією своєю армією в бою. Не тільки в давнину, але й на всі часи ім'я Спартака стало одним з найславетніших імен ватажків трудящого людю.

Г. ЗАГИБІЛЬ РИМА

В першому віці по Хр. вся римська провінція Африка, себ-то теперішні Алжер, Туніс і Тріполі, належала 6-ти землевласникам. Імператор *Нерон* наказав усіх шістьох покарати смертю і конфіскував усе їхнє майно для держави. В самій Італії, Малій Азії та Єгипті теж були великі земельні маєтки, розмірами своїми трохи не цілі князівства. Ось які були латифундії, що, як каже *Пліній Старший*, загубили Італію і всю римську імперію. Це перший момент, що характеризує стан римської економіки в часи занепаду.

Другий момент: завоювавши весь тоді знаний світ і покінчивши війни, Рим мав дуже мало нових рабів, що їх раніше після кожної війни приганялося на ринок сотні тисяч. Окрім того, в величезних розмірах поодиноких латифундіях, коли господарське око не могло вже оглянути всього маєтку та доглядати за кожною робітничою одиницею, рабська праця стала неможиточною, а до того ще й дорогою через збільшення цін на рабів. Разом з тим дуже зросла пропозиція праці з боку безземельних селян. Хазяїни стали віддавати землю в оренду дрібними ділянками вільним селянам, котрі, не мавши іншого способу прикласти свої сили, мусили приставати на тяжкі умови хазяїна. Тому орендатори, через непомірно тяжкі умови оренди, мали завжди на собі великий борг і ставали напів-кріпаками. Коли ці орендатори, т. з. колони, стали тікати від хазяїв і боргів, імператор *Деоклітіан* прикріпив їх до землі, себ-то зробив те саме, що 15 віків пізніше зробили московські царі скасуванням дня Юрія.

Третій момент: ремесство, що один час стало було фахом тільки рабів, як зменшилося число їх та пролетаризувалися вільні громадяне, почало захоплювати й вільну працю, аж поки вона не стала навіть переважати. Держава, бажаючи забезпечити собі продукцію потрібних річей, сприяла організації цехів, себ-то гуртуванню ремісників одного ремесства в спілки, яким

давалися певні привілеї за обов'язок обслуговувати державу. Число таких організованих ремісничих цехів в імператорському Римі було вже дуже велике, і участь у них ставала обов'язковою.

В цих трьох моментах позначилися тенденції дальшого економічного й політичного розвитку в напрямкові закріплення всієї людности на службі державі, добре знані нам з метод московської держави.

Але цей процес утворення поліційної держави, що почався ще за Цезаря, а особливо енергійно переводився Деоклітіаном, повного розвитку в Римі не здобув, а тільки зазначився та разом з Римом і загинув. Протягом багатьох віків Рим тільки провадив війни, грабування повойованих провінцій та хижацьку експлоатацію багатства всіх країв Середземного басейну. При цьому під владою Рима опинилися держави, що з промислового боку були багато більше розвинуті, ніж Рим та Італія, і з ними конкурувати на світовому ринкові взагалі і римському зокрема ні римський селянин, ні ремісник — не могли. Коли через безперервні війни римське селянство було остаточно зруйноване, а через зажерливість і насильство торговельного капіталу позбулося й землі, воно не могло знайти роботи на бурківках великих міст і через це збільшувало собою не лави промислового пролетаріату, як у наші часи, а йшло в босяцтво, люмпенпролетаріат, та ставило державі тільки два домагання: «Хліба й видовищ».

Чому ж римський торговельний капітал, що захопив увесь тодішній знаний світ та набрав такого величезного розмаху, ніби пристає у своєму розвитку і закам'янів у формах хижацького торгу? Чому слідом за втратою землі селянами і за морською колонізацією не прийшов і в Рим такий самий господарський і політичний лад, що є так характерним для західно-європейського капіталізму нового часу?

На певнім ступні свого розвитку і з неминучим поступом техніки торговельний капітал родить свого спадкоємця в світовім пануванні — капітал промисловий. Втягаючи далі в коло свого впливу все господарське життя, капітал росте не тільки в ширину, але й у глибину, творячи нові джерела матеріальних сил, нові продукції. Але не завжди торговельному капіталові щастить у такі моменти керувати силою, що її сам він викликає до життя і використовує, а саме — з мілітаризмом, з імперіялізмом. Бувало не раз в історії, що експансивний завоювальний період панування торговельного капіталу творив для

нього умови штучного, паразитарного існування, коли саме лихварство й неприхований грабіж дають такий зиск, що гинуть усі стимули для переходу до промислової продукції. Так було, напр., в Іспанії в XV і XVI вв., коли багатющі американські й індійські колонії давали своїй метрополії таку величезну данину, що найперша торговельно-капіталістична держава Європи спинилася в своєму розвитку, не організувала свого промислового капіталу і лишилася позаду спершу від Голандії та Англії, а пізніше від Німеччини та Америки. Це ж самісіньке трапилося в останню чверть минулого віку у Франції, коли вона нагромадила величезні капітали, зробилася кредитором і лихварем всього світу, а разом з тим запізнилася в своїм промисловім розвитку. В останню світову війну в багатьох країнах можна було бачити, як капітал теж кидав промислову продукцію і хапався безмірної хижацької спекуляції.

Ті ж самі причини, певна річ, спиняли і розвиток римського капіталізму. Ознаки близького переходу до нових, вищих форм господарства в Римі були очевидні. Рабська праця, як ми вже згадували, стала непожиточною і почала замінятися напівкріпацькою працею колонів. Маємо крім того спостереження, що починалася вже зміна самих форм рабства в напрямку переходу від панщини до чиншу, і даремно де-які вчені бачать у цьому явищу якийсь поворот назад до середньовіччя, якусь особливу «соціальну хоробу». Перехід від рабства до кріпацтва і одночасно початок у містах організацій вільних ремісників у цехи — для Рима це було, безперечно, поступом в економічному розвитку і на-останку повинно було привести до народження мануфактури, а за нею й фабрично-заводської промисловости з її новою силою — промисловим пролетаріатом. Хижацькі завички торговельного капіталу тільки затримували цей процес, а напад германських племен та завоювання римської імперії ними і зовсім поклали йому кінець. Коли напів-дикі орди масами стали тиснути на кордони імперії, Рим уже не був тою державою широких селянських мас, що в належній мірі могли б постачати салдатський матеріал для оборони кордонів та нових завоювань. На латифундіях сиділо значно менше числом напівкріпацьке селянство: Постачати людську силу одночасно і для сільського господарства, і для війська—ця людність не могла. Рим саме тільки закінчив завоювання всього світу, пограбував його, зібрав незчисленні багатства і тепер мав поглибити свою матеріальну базу, розвивати свої продукційні сили. А в цей час від внутрішнього струсу, що стався десь у центральній Азії, ру-

шили з місця монгольські, слав'янські й германські племена в Європу і на руїнах римської імперії побудували свої нові держави.

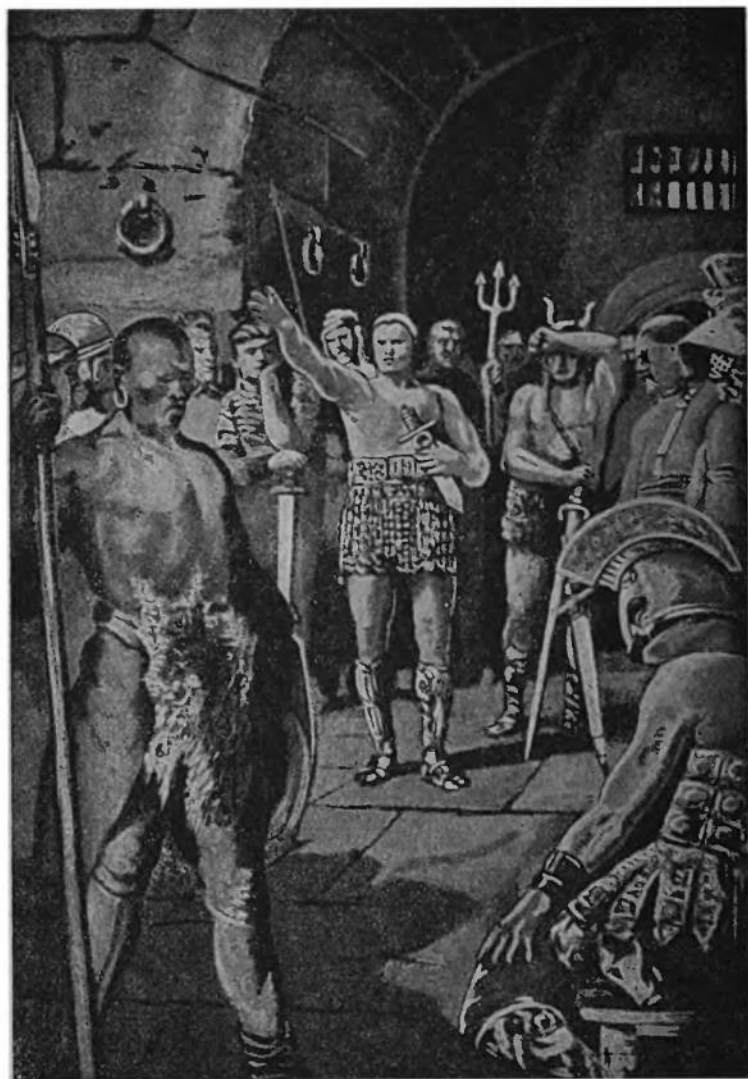
Про народні заколоти в цю епоху нічого не знати, а тим часом процес пролетаризації та зубожіння відбувався далі, і муки незаможних ставали ще більші. Що виселення в провінції і колонізація не помагали, то імператори видавали великі кошти держави на годування безробітних і тільки псували цією милостинею пролетаріят. Цезар відновив закон Гракха про те, що кожний поміщик на двох рабів повинен був тримати одного вільного робітника. Система кріпацького орендаторства та організація цехів також займали частину безробітної армії, але загалом соціальне лихо де далі зростало, і тільки його величезними розмірами можна пояснити переможну ходу процесу перетворення селянства в голодні злидні. Як ніби перед бурєю все затихло, і чути було тільки плач знедолених та зрідка стихійні бунти міської босяцької голоти. Селянство як клас одмерло, промисловий пролетаріят як клас ще не сформувався, люмпенпролетаріят сподівався порятунку звідкись згори.

У Сенеки Старшого, що писав саме перед Христом, ми знаходимо зворушливі скарги селян, що втратили землю через насильство або через борги й суди. В своїх скаргах вони мають велику місцевість, де ще недавно двір за двором стояли селянські господарства, а тепер на безмежну просторінь розлягся маєток багатія, навіть не експloatований як слід, а тільки для задоволення примх самодурів.

За класичний для всього періоду панування римського торговельного капіталу зразок картини соціальної бідноти вважається славетна промова Тиберія Гракха в римському сенаті, коли він каже: «Дика звірина Італії, худоба на луках, мають свої хліви й лігва, а громадяне, що б'ються за Італію, не мають нічого, крім повітря й світла. Безхатніми блукають вони по країні. Їх називають володарями світу, а вони не мають і вершка землі».

Питання й задачі.

1. Чому ми патриціїв і плебеїв називаємо багатим і бідним селянством, а не земельним дворянством і селянством? Яких ознак дворянства бракувало патриціятові?
2. Чи підходили власники латифундій ближче до стану феодаль-

Спартак закликає до повстання.

ного дворянства, чи торговельного капіталу. Порівняйте з прикладами сучасності і недавньої минувшини.

3. Порівняйте соціальні війни і спроби соціальних реформ у Римі, Атонах та Юдеї.
4. Чому торговельний капітал та імперіялістична держава годували римське босяцтво? Чи можна зробити звідси висновок, що всі класи діставали користь від світового панування Риму?
5. Порівняйте кризу римського капіталізму перед занепадом і кризу сучасного капіталізму. В чім схожість і в чім різниця?

Х. ХРИСТІАНСТВО

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Як фактор соціального протесту, як керувник знедолених, християнство мало три одмінних періоди своєї історії: 1) В первісній християнській комуні нове вчення кидало сміливий виклик всьому соціально-економічному ладові античного світу. Перекидаючи істотні його підвалини — приватну власність і поділ на класи, воно намагалось перебудувати все людське життя, наблизивши його до ідеалів первісного комунізму. 2) Коли християнска церква стала державною установою та підпорою гнобительських клас, християнський комунізм пішов у пустелю та за манастирські мури, намагаючись в обмеженому колі здійснити свої комуністичні ідеали; так він одмежувався од життя інших людей, не втручаючись ні в що. 3) Коли й манастирі підладилися під капіталістичний лад, християнський комунізм, уже в формі еретичного, знову виступив на боротьбу з приватновласницьким ладом життя, і вдруге морем крови залляв поле боротьби знедолених за краще життя. Як спалено останнього еретика-комуніста, кінчаються революційні комуністичні заслуги християнства перед людством.

Але перше, ніж докладніше говорити про ці три періоди життя християнської науки, треба в загальних рисах пригадати соціальні обставини, в яких вона народилася і програму, з якою на початку вона виступила.

Соціальний лад римської імперії та класові відносини перед початком нашої ери вже описано в попередніх роз-

ділах. Вільне селянство майже зовсім зникло, в небагатьох руках нагромадилася неймовірна сила великих багатств, хижакський торговельний капітал не здатний був розвинути продукційні сили країни та використувати як слід робітну силу, число рабів дуже зменшилося і нечувано зріс люмпенпролетаріат, — ось основні моменти епохи. На всьому печатка застою, печатка переходною епохи, коли певна стадія економічного розвитку, в даному випадкові торговельний капітал, дійшла своєї кульмінаційної точки і не здобуває в собі сил і спроможности переродитися в нову, вищу форму господарської організації. В такі періоди завжди приходить, як неминучий наслідок, загальне хитання думок як серед гнобительських, так і серед пригноблених клас, шукання нових шляхів та вірувань, одмова від старих програм, що не справдили себе, а також шукання нових універсальних ліків.

Те саме сталося і в Римі. Восинний чад одвіявся, і всім стало ясно, що війни тільки надмірно погіршили соціальну біду. Ніхто також не сподівався більше, щоб можна було соціальними реформами повернути часи тривкого старого римського побуту. Ця свідомість свого безсилля хоч чимбудь зарадити зростові з кожним десятиліттям чимраз тяжчих злиднів народніх мас одних штовхала на безоглядне марнотратство життя в гонитві за різними втіхами з забуттям усяких моральних норм, а інших кидала в одчай та огиду до всього в життю, до самогубства з переласування тим життям. Самі народні маси, розпорошені, не об'єднані класовими інтересами й не здатні організуватися в суспільну силу, або мовчки терпіли свою бідність, або ж тільки вперто вимагали милостині. Старі, наївні, поганські релігії в часи існування торговельного капіталу нікого вже, звичайно, не задовольняли. Шукання нової моральної основи в містеріях, в любовних культах Сходу, були характерні для цієї епохи, але ліпше буде сказати, що навіть тривкі забобони почали оступатися перед простою невірою, не заміненою піякими філософськими чи моральними теоріями. І це не диво: адже релігія завжди була виявленням тих моральних принципів, тої суспільної морали, що відповідала соціальному ладові даної епохи та народу, а також напрямкові розвитку цього ладу. В хвилини застою вже ні одна зі старих релігій задовольнити не могла. В суспільній моралі за часів народження християнства ми бачимо через це предивні суперечності; з одного боку, з усією силою прокидаються давні звірства й жорстокості, до масової людської різанини в цирках включаючи, а з другого боку, бачимо зовсім незнану давньому

кобутові в період його розквіту добродійність. Це, перше всього, — систематичне годування міської безробітної голоти, байдкуватої та розіпсованої від неробства. Ця форма державної добродійності доходила нечуваних, незаних нам тепер розмірів. Командні класи, нечувано забагатілі з одвертого грабунку, кидали величезними шматками милостиню пограбованим. Але окрім цієї, вже довгим часом освяченої форми державної добродійності, знаємо від істориків ще й про більш систематично організоване соціальне опікування, де брали участь держава, міста і навіть приватні особи. Імператори Нерва, Траян та Адріан побудували величезні притулки для сиріт; одна матрона Целія Мокрина пожертвувала 1 000 000 сестерцій для бідних; Пліній Молодший видавав щороку пів мільона на бідних дітей. Взагалі треба зазначити, що особливістю цього соціального ладу було масове за громадський коштів утримання декласованих елементів, що звикали до такого паразитарного животіння, як до нормального. Приказка христова про пташці небесні, що не сіють і не жнуть, була через це не новим словом, а виходила з світогляду широких соціальних верств. Другим явищем, безперечно новим для античного світу, було виразно помітне полегшення рабського ярма. І це більш обережне до рабів відношення викликало було не тільки більшою ціною на них, бо число їх зменшилося, але й загальною кризою всього давнього світогляду та моралі. Не було вже колишньої ясності й певності в розмежуванні добра і зла, ослаб темп економічного й політичного процесу і зблід, став роспливчистим через це й його відсвіт — громадська мораль. Командні класи допровадили свою владу до безглуздя, до самонегативу, — вони так усіх пограбували, що далі експлуатувати вже не було кого. Ці самі командні класи і державна влада, розбещені хижацькою практикою торговельного капіталу, нездатні були впровадити господарське життя країни в нові рамки, розвинути нові продуктивні сили. Що правда, як ми вже згадували, спроби в цьому напрямкові робилися, але були вони ще кволі, впливали на темп державного життя дуже поволи... Їхнє революціонізаторське значіння мало виявитися тільки в будучині. А тим часом, як у сутінках, ніщо не було ясним ні для панів, ні також для народних низів, що не мали в собі сил творити нове життя.

В таких умовах хитання настроїв, втрати всіх моральних основ та соціальних ідеалів, християнство, що відкидало все до цього часу цінне, що відрікалося всього земного, знайшло для себе родючий ґрунт.

Родючим цей ґрунт був для християнства також і в Палестині, де воно народилося. Є багато вказівок, що до вавилонського полону загнано було не весь народ, а тільки багаті й вельможні родини Єрусалиму, содьям же переможці дали спокій. Селяне, звичайно, скористувалися з цього і поділили між собою землю. Поворотцям з полону, що найшли землю вже переділеною, нічого не лишалося робити, як узятися за торг та ремесло. Процес нагромадження капіталу почався знову. З властивою цій расі впертістю, юдейські селяне знову повели боротьбу за свої мужицькі традиції. Повстання Маковіїв за півтораєста років до Хр., і зелотів саме перед народженням Ісуса були одночасно повстаннями проти чужоземної влади і проти соціального гніту. Справа в тім, що гнобительські класи добре пристосувалися до римської системи управління та експлоатації. Сам першосвященник був, звичайно, орєдатором римських податків і збирав їх. Через це селянсько-пролетарські маси до мрії про пришествя Мєсії приєднали надії і на соціальне визволення та скинуття чужоземного ярма. Можна певно сказати, що юдейські маси були б не дали фарисєям розп'яти Ісуса, коли б він свою величезну популярність ужив був для народнього повстання проти Риму. Коли останні мрії про скинуття римського ярма вмерли, пролетаріят поклав усі свої надії на позагробне життя.

І ще одну подробицю, що впливала на формування християнської науки, не можна спускати з очей. Християнство виникло не враз, не зєнацька готове, а складалося протягом кількох віків. А в цей час у життя римської імперії увійшли нові народи, що принесли з собою ще цілий склад давньої хліборобської громади, з масою ще живих залишків первісної комунн. Ми маємо на увазі германців, що завоювали римську імперію. Ще за 100 років до Хр. римляне дуже зацікавилися германцями. Цезар і Тацит дали нам докладний опис побуту й господарства германців. В часи Цезаря германці жили ще напів-мандрівним життям. В межах певної території вони що року переходили з місця на місце і лишень потроху де-чого сіяли, бо скотарство в них ще переважало. В часи Тацита, що писав 150 років пізніше, вони жили вже осіло в селищах, де приватної власности ще не було, але громадська земля вже поділилася для оранок в особисте користування, а частинно лишилася в-громадськїм користуванню для випасу худоби, косовиці й рубання лісу. Проте, були ще й громадські оранки. Під час навали на римську імперію германці були вже хліборобським народом, організованим за прикметою крєвного споріднення та з міцною ще земель-

ною громадою й громадськими посіданням, але з уже точно означеними правами кожного громадянина в громаді. Громада ця ще пильнувала в своїм осередку за відснобою рівністю всіх. Нема сумніву, що маса рабів германських і слав'янських, що жили в римській імперії в початкові часи християнства, сплітала принесені з батьківщини комуністичні та громадські традиції з євангельською проповіддю рівності і тим чином зі свого боку впливала на формування первісного християнського комунізму.

Маємо, проте, і більш показні приклади, коли християнські ідеали тісніше спліталися з германськими громадськими. Християнська секта донатистів, що керувала аграрним повстанням безземельного селянства в північній Африці, допомогла германському племені вандалів завоювати цю провінцію. Повстання селян-кріпаків, уже в значному проценті християн, в Галії, що звалось «багавда», тяглося більше 100 р. і нарешті вступило в союз з земельно-комуністичними германськими народами проти римської імперії.

А. КОМУНІЗМ ПЕРШИХ ГРОМАД

Вчення Ісуса не було чимсь зовсім новим. Була це проповідь любови й миру, замість боротьби та війни; проповідь утіхи для всіх знедолених, одмова від усяких спроб зрівнятися долею з гнобителями, проповідь задоволення в добрих ділах, моральним удосконаленню та братерській солідарності. В часи найдужчих соціальних бурь і раніше чути було голоси таких релігійних проповідників зі Сходу й з Заходу, що зневірилися в перемозі і шукали заспокоєння в добровільній бідності. Краще всього вчення Ісуса висловлено в нагірній проповіді. Але взагалі до всіх джерел християнства треба підходити з найбільшою обережністю, бо творилися вони протягом віків і відбивають різноманітні впливи. Адже відомі два варіанти нагірної проповіді. В однім (Євангелля Луки) сказано: «Блаженні вбогі, голодні і мучені спрагою», себ-то одверто славиться бідність, як єдиний стан, що дозволяє людині не грішити, не робити лиха іншим людям експлоатацією через власність. В іншому, пізнішому варіанті (Єв. Матвія), читаємо вже таке: «Блаженні вбогі духом, мучені спрагою правди», — формула менш вразлива для багатих і лагідніша взагалі.

Зміст християнства в первісному його вигляді легко зводиться на кілька основних заповідей: жадного насильства; лю-

бов до всіх людей, до всього людства; зречення і навіть осуд багатства; більше того, одмова від усякого майна; плата добром за зло; внутрішнє вдосконалення.

Коли ці заповіді застосовано було в практичному житті, то само собою вийшло, що перші християнські громади склалися на цілком комуністичних підставах. Все майно було спільне, продукція колективна; навіть приватноправна родина оступилася перед цією суворою комуною. Всі найдавніші джерела потверджують це одноголосно. На початку християнські комуні були складом своїм цілком пролетарські і навіть — тільки міські пролетарські *).

В цій чистій формі християнська комуна трималася кілька поколінь, поки жива була віра в недалеке друге пришествя Христа, що його сподівалися трохи не що дня. Але християнське вчення пішло дуже широко, особливо після зруйнування року 70-го Єрусалима, а в III віці вже за малим не по всіх містах були міцні християнські громади. В цей час християнство являло собою інтернаціональну силу, а до того ще й організовану, з широко розкинутою сіткою своїх гуртків. Однак, коли число цих гуртків зросло, то змінився також і їхній склад, переставши бути чисто пролетарським та почавши повільно втрачати через це свій комуністичний характер. Спершу ми чуємо про заможних людей, що пішли в християне, мусивши віддати в громаду всі свої гроші та речі, але нерухоме майно лишалося їхньою приватною власністю. Ще пізніше дозволено було приносити старшині громади пожертви, що їхній розмір залежав уже від доброї волі самого жертводавця. Нарешті, з'являються громади, де всі живуть нарізно і сходяться тільки до спільної їдальні. Так помалу пристосовувалася первісна комуна до вигід заможної класи.

Одночасно відбувався й процес пристосовання самої програми християнського комунізму до приватноправної ідеології. Виключно комуністичне євангелля Луки було проредаговано й подано в пом'якшеній формі євангелля Матвія. Лука говорить багатому юнакові: «Продай усе своє майно, роздай гроші вбогим та йди за мною». А Матвій уже радить роздавати майно тільки для того, щоб бути досконалим, себ-то — можна й з ба-

*) Ці комуні гостро одмежовували себе від селян: латинське слово „паганус“, що означає „сільський мешканець“, давні християне вживали в значінню „поганин“, себ-то той, що не вірує в єдиного Бога. Це слово для означення нехристиянських народів вживали наші літописці, і від нього пішло також лайливе російське й українське слово „поганій“.

гатством лишатися християнином, хоча б і другого розбору. В Луки багатій потрапляє в пекло тільки за те одне, що він багатій, без жадних особливих провинностей (притча про вбогого Лазаря). У Матвія цього неприємного для багатіїв оповідання вже нема. А зате з'являються такі сентенції, як воздаяння божого богові, кесаревого кесареві. Осуд усякого насильства обертається в непротивлення злу, в признання світської влади і в покору їй.

Коли богослови в IV віці зробили християнську науку вже досить світською, візантійські імператори зробили її державною релігією і підпорою гнобительських клас. Але в самому християнстві довго ще точилася боротьба між первісними комуністичними принципами та пізнішими буржуазними наростками. Секта *карпократіянів* у Єгипті один час була цілком привернула споживчу й продукційну комуну. Нового розквіту комуністичні ідеали зазнали також під впливом *хліястів*, що 1000-го р. сподівалися другого пришествя Христа та будування царства божого на землі. Але раз приставши на приватну власність, ставши органом влади класової держави, церква до чистих ідеалів комунізму вже повернутися не могла.

Один аргумент, що його завжди висувають церковники, слід спростувати. Вони питаються, чому з усієї безлічи тодішніх релігій римська імперія вибрала таки християнство, а не якусь іншу, що їй не треба було б навіть і припасовувати до ролі державної релігії. Адже тепер вразно встановлено, що в IV—V вв. християне не тільки не складали ще більшості людности, а навпаки — були зовсім незначною меншістю. Мало того, чому взагалі римська імперія потребувала командної церкви: адже до того часу такої церкви по суті не було. Навпаки, панувала найбільша й найширша релігійна толерантність. Завойовуючи будь-яку нову державу, римляне звичайно перевозили до себе в Рим найбільше шанованих богів нової релігії, щоб забезпечити собі ласку цих нових богів. За доби занепаду чимало римлян почали приставати до інших релігій. Римські пани й інтелігенція особливо охоче приймали містичні релігії Сходу. Люде, що шукали в релігії моральної підпори, навпаки, — приймали аскетичні вірування примітивних народів. Жінка імператора Нерона, частина рідні імператора Тита — перейшли до юдейської віри. За весь час давньої історії ми не знаємо ні одного випадку релігійних утисків до появи християнства.

До християнства всі релігії були тільки релігіями певного народу, певної держави. Боги кожного народу твори-

лися тільки для себе, були ніби органом його держави. Через це ні одна з цих релігій не могла зробитися державною вірою величезної римської імперії. Християнська віра була першою, що побудована була не на національному, а на соціальному фундаменті. Вона зверталася своєю проповіддю комунізму до знедолених усього світу, не роблячи національної різниці. Тільки цим можна пояснити успіх проповіді апостола Павла по всій околиці Середземного моря. Палючи християн, римські імператори душили не віру в якогось нового бога, а небезпечний рух серед соціальних низів, комуністичні ідеї, ідеї загальної рівності. З погляду своїх класових інтересів римська держава чинила цілком правильно й розумно, спочатку намагаючись знищити християн, а потім, коли це не вийшло, припасовуючи їхню науку до своїх потреб та прибираючи її, як союзника, до рук. Християнська віра могла зробитися інтернаціональною тільки через те, що торговельний капітал підготував для неї по всьому світі цілком однаковий ґрунт — безмірні злидні трудящих. Тільки цим соціальним характером первісного християнства і можна пояснити його одразу міцну міжнародню організованість, на яку здатний тільки пролетаріят. Цим також пояснюються і смертна кара Ісусові через розп'яття. Розп'яттям римляне карали тільки збунтованих рабів. Римляне бачили в Ісусові ватажка рабів та бідних, а не проповідника нової віри. Коли прибрана до рук панською класою християнська церква перестала організовувати вірних у комуні, а замість земної полегкості їхньої долі підносила їм царство небесне на тім світі, римська держава звязала себе з цією міжнародньою організацією, щоб за її допомогою краще панувати над всіма народами.

Б. КОМУНІЗМ МОНАСТІРСЬКИЙ

Щоб комуністична думка й практика з вільної, світської християнської громади перейшла в монастирські мури, на те потрібна була довга та гостра криза в самім осередку християнської церкви. Переробити християнство в команду церкву, що обороняла соціальну нерівність та класове панування, було завданням не таким, щоб виконати його можна було легко й швидко. Адже писання апостолів і перших батьків церкви, що цілком певно підкреслювали комуністичний характер християнської науки, збереглися; спогади й традиції християнських комун перших віків були ще живі. 400-го року *Іван Золотоустий* в одній зі своїх

проповідей кликав вірних зробити хоч би спробу повороту до комунізму. В іншій проповіді, звертаючись до багатих, він гукав: Комунізму ви боїтеся більше, ніж скочити в море! *Амвросій* писав: Господь хоче, щоб уся земна куля належала всім людям спільно. *Григорій Великий* картає приватну власність і нагадує для прикладу навіть табуни нерозумних тварин, що спільно користуються з дарів природи. Таких прикладів із давньої християнської літератури можна було б навести безліч. В душах знедолених такі слова пускали глибоке коріння, і офіційній церкві не легко було його вирвати. Не дивно через це, що всі соціальні протести й заколоти раннього середньовіччя, а в значній мірі й пізнішого, найтіснішим способом сплітаються з релігійними ідеалами. Де-кілька гасел соціальної рівності та комуністичної громади в тому непонівеченому вигляді, що в ньому їх кинуто було в світ галилейськими рибалками та ремісниками, залягли в основу всіх соціальних систем довгої низки віків. Ось показний приклад такого сплетення релігійних і соціальних рухів. В п'ятому віці в північній Африці єпископ *Донат* розпочав завзяту боротьбу проти занепаду моральности серед духовенства, — проти багатства, кумівства, проти всяких негативних явищ в церковній ієрархії, боротьбу за очищення церкви. Повстала ціла церковна течія, названа сектою донатистів. Одночасно й цілком від неї незалежно поміж сільсько-господарськими робітниками та малоземельними селянами пішов жвавий рух під гаслом переділу землі, громадського користування з неї та зрівняння в правах на майно. Ці два рухи, як на наше сучасне розуміння такі різні, злилися в один, разом узялися за зброю і зброєю ж таки були роздушені гнобительськими класами й державною церквою.

Але не тільки проти комуністичного відгону від первісного християнства доводилося боротися офіційній церкві, що признала й освятила приватну власність. Ми вже вище згадували, яку роль в християнському комунізмові мали громадські комуністичні традиції германських народів. Всі аргументи, з якого б джерела їх не брати, були добрі для людини, що жадала справедливого соціального ладу та зневірилася в рятуночій ролі офіційної церкви для людства. *Василь Великий* у своїх творах згадує про законодавство Лікурґа і радить брати приклад зі спартанського та поганського спільного життя. Навіть у збірникові канонічного (церковного) права, виданого вже в XIII віці, повторюються ще слова батьків церкви, що приватна власність і рабство — протиприродні явища, бо суперечать натуральному

праву. Церковний письменник *Лактанцій* проповідував господарський комунізм у дусі платонівських утопій, тільки щоб неодмінно шановано було бога та не було спільности жіноцтва. Учень Амвросія — *Августин* — все лихо на світі, війни, всі муки бідноти, всі взагалі гріхи виводив виключно з існування приватної власности. Менше сміливі, як напр., *Клемент Олександрійський*, вважали, що право на приватну власність може бути дане тільки й виключно чесним і гарним людям, в чиїх руках ця страшна зброя не буде нікому шкодити.

Річ природня, що офіційна церква, поєднавшись в першій чверті IV віку з візантійською імперією, не могла підтримувати такі погляди, не могла комунізм і господарську рівність завести в свою програму. І новий союзник — імперія, і вся хода політичного й економічного життя настирливо вимагали, щоб набути в спадщину християнську науку припасувати до потреб держави. Церква совісно взялася за цю роботу. В основних книжках християнської науки є багато чого такого, що можна тлумачити по-різному. За це в першу чергу і взялися церковні вчені, а пізніше чимало книжок було просто поховано від читачів. Той самий Августин у своїх творах визнає, що приватна власність будується не на божому, а на державному праві, але ж на практиці державу й «порядок» він завжди ставив вище божого права.

Найбільше для переробки християнської науки прислужився апостол *Павло* і те його твердження, що перше всього — спасення віра. Досить вірувати в Христа, щоб урятуватися. Апостол *Яків*, що полемізував з Павлом, доводячи, що віра без діл — мертва віра, і кликав до давнього християнського комунізму, ще й досі користується значно меншою прихильністю церкви.

Пристосовування церкви до держави ведено було дуже енергійно. З маленьких гнаних гуртків бідноти виріс могутній урядовий орган, що придбав собі свою ієрархію (церковне чиновництво) та великі багатства. Заведені державою на користь церкви «десятинки», пожертви й заповіді так збільшили багатства церкви, що під кінець VII віку у Франції ціла третина всієї землі належала церкві. Пристосована до держави церква, крім земель, володіла, звичайно, і кріпаками та рабами.

Першим масовим протестом проти звиродніння християнства була організація монастирів. Ті самі монастирі, що згодом стали найбільшою підпорою церкви й держави, в часи свого повстання були ворожі церкві. Мало того: монастирі того часу

були органом класового протесту. Як свідчать найавторитетніші історики церкви, до монастирів ішли найбільше люди з трудящих клас: раби й кріпаки, одпущеники й селяне, ремісники та інші люди «низького походження». І рух знедолених до монастирів був такий великий, що вже року 377-го імператор Валент намагався обмежити число їх, але марно.

Перші монастирі мали цілком певний характер продукційних і споживчих комун. Статут першого монастиря, за який маємо певні відомості, заснованого св. *Антонієм* та його учнем *Пахомом* у гирлі Нилу, приписував своїм учасникам зречення всякої приватної власності, щоденну фізичну працю, спільне харчування, послух керівникові та зречення добра світського. Навіть безшлюбність (целібат) спочатку не була умовою монастирського життя. Правда вже з IV віку на пробування в шлюбі дивилися як на нижчий стан для християнина, але ще навіть у VI віці в монастирсько-комуністичних громадах подибуємо родини. Пізніше безшлюбність уже було заведено в монастирські статuti, щоб усі думки монастирських комуністів скупити не на родині, а на комуні.

Ні що до держави, ні що до офіційної церкви, монастирські комуні на ворожі позиції не ставали. Своїм тіканням з капіталістичного світу, з офіційних громад державної церкви, пустельники тільки протестували проти гріховності торговельного та церковного світу, що цілком живуть під знаком грошового обігу. Пустелею чи високими мурами християнські комуністи хотіли одмежувати себе від усякого впливу економічних процесів людського суспільства. Перший заснований в Італії великий монастир, що перетворився згодом в орден бенедиктинських ченців, в своєму статуті цілком певно ставить собі завдання комуні: всі потрібні для спожитку продукти та інші речі добувати колективною працею всіх ченців, себ-то, коли змога, зовсім не брати участі в товароміні країни, бо це — найбільше лихо капіталістичного суспільства (не рахуючи приватної власності).

І в політичному та господарському житті раннього середньовіччя поява цих монастирських комун відіграла величезну роль, але зовсім не ту, що її мали на меті їхні закладчики.

Перш за все, всі виявлення соціального протесту, всі комуністичні рухи в місті і в селі, що набирали вже погрозової сили, а часами переходили навіть в озброєні повстання, — припинилися. Всі активні елементи знедолених мас, всі хто справді тяглися до комунізму, пішли шукати його за монастирськими

мурами. Манастирі стали громовідводом для соціального заклоту. Але й єпископи та імператори скоро пересвідчилися, що манастирський комунізм, завдяки християнському правилу про непротивлення злу, — не страшний для державного ладу. Навпаки: тим фактом, що комунізм ховався за манастирські мури, він ніби давав зрозуміти, що в загальнім ладі господарського життя йому нема місця, що комунізм може лишитися тільки благочестивою мрією. А цим комунізм раннього середньовіччя позбувався свого революційного характеру. Помітивши цю прикмету манастирів, влада, як горожанська, так і церковна, не тільки перестала ставитися до них підозренно чи вороже, а навпаки, почала їм допомагати.

Тим часом більша позитивність колективної праці рівняючи до праці індивідуальної, більший зиск з організованої по-комуністичному продукції, ніж з убогої ремісничої та селянської, все ж давала себе відчувати. Манастирі виявили себе більш продуктивною формою господарства не тільки проти римської імперії, що загинула з латифундіями й колонатом, але також і проти феодального, дворянсько-селянського господарства германців. Коли з самого початку манастирі були найбільше притулком для пролетарів та поневіреного селянства, то згодом стали вони осередком удосконалення способів продукції і вироблення більш високих форм культури в сільським господарстві та в ремесстві. А краще ведення господарства завжди приводить до нагромадження багатства.

Ці дві причини, — доброзичливе відношення влади з одного боку, і повільне збагачення з другого, — цілковито змінили політичний вигляд і соціальне значіння манастирів. Вони перестали бути трудовими комунами і самі перетворилися в експлуататорів чужої праці. Соціальний склад самого чернецтва змінився і рекрутувався вже не з трудящих. Тип роботяшого поселенця-ченця замінився на ченця ситого, питушого, веселого.

Прапор комунізму, що випав з рук манастирів, підхопили *єретики*.

Не слід, однак, думати про середньовічні манастирі, як про місце повсякчасного піяцтва. Скинувши фізичну працю на кріпаків, ченці, чимало з них і то дуже пильно, взялися до праці духовної. За довгі часи воєн та чвар манастирі були єдиним притулком для наук та мистецтв. Школи існували тільки при манастирях. Більшість писаних пам'яток давнього світу дійшли до нас тільки через манастирські бібліотеки. Цього не треба забувати за цінуванням усіх соціалістичних систем трохи не до

XVII віку. Що всяка освіта була виключним привілеєм духовної класи, то всякий народний рух, всяке соціальне повстання, кожна нова соціальна теорія неодмінно мали релігійне забарвлення; правда, не церковно-релігійне, а навпаки — проти-

Монастирське життя XIV — XV в. в.

церковне. Все думання як раз було релігійне і жадне практичне питання життя не могло відірватися від небес. Всім незадовольненням з соціального ладу протягом багатьох віків здавалося, що можна було б повернути соціальну справедливість, коли б

церковники не покалічили християнства. Релігійні секти, селянські повстання, — все це були рухи, що корінилися в сфері соціальних відносин клас, але, підшукуючи собі духовного союзника для теоретичного самоозначення, вони натрапляли тільки на церковну науку, їм ворожу. Через це, гостро ненавидівши всіх «попів», вони все-ж убиралися в шати релігії, оновленої та очищеної, себ-то верталися до ідеалів первісного християнства. Ця мішанина гостро поставлених соціальних питань з релігійним думанням особливо характерна для єретиків раннього середньовіччя.

В. КОМУНІЗМ ЄРЕТИКІВ

З того часу, коли перші батьки церкви намагалися посередничати між комунізмом та приватною власністю, і до того часу, коли монастирський комунізм остаточно перетворився в прислужника держави та втратив симпатії мас, в господарськiм життї Європи зайшли значні зміни.

Під час завоювання імперії германськими варварами і переселення народів багато провінцій було зруйновано зовсім, міста сплюндровано та збезлюднено. Всюди, де лишень осідали, завоювальники заводили в землеволодінню й землекористуванню свою земельну громаду з трипільям, переділами та примусовою сівбозміною, свої принципи приватної власності. До купців вони ставилися з певним недовір'ям, трохи не вороже, трактуючи їх як злодіїв. Господарське життя нових держав мало своєрідний характер взаємодії між залишками від римського капіталізму і громадсько-селянським ладом завойовників. І хоч варвари помалу переймали вищу культуру від переможених, але значний поворот назад під впливом тої взаємодії безперечно стався. Торг майже завмер, грошовий обіг пристав. Від мінового господарства людство вернулося до натурального. Почалося західно-європейське середньовіччя.

Разом з тим самі переможці відбували перехід від громадсько-родового побуту до феодалного. Вибрані для походів ватажки й військові начальники помалу ставали земельним дворянством, що йому на початку селянство віддавалося під оборону добровільно, а згодом цей процес обернувся в процес закріплення селян уже й насильничою метою. Велику ролю відіграло тут перейняте від римлян право та знайдений варварами в повойованих землях уже готовий інститут колоната. В нових державах завдяки римським традиціям звичайний про-

цес класового розкладу пішов дуже швидко і під XI—XII вв. половина селянства була вже кріпацькою, а під XIII—XIV вв. вільних селян уже майже зовсім не було.

Тим часом коло X-го віку тяжкі рани від переселення народів загоїлися, почався розвиток міст, розквіт торгу й ремесства. В цьому розквіті величезне значіння мали ті військово-торговельні експедиції на Схід, що в історії відомі під назвою хрестових походів. Вони ж то й дали початок новому розвитку промисловості. В містах позакладалися цехи. В самих цехах — поділ на майстрів, підмайстрів та учнів. З'явилися навіть перші початки найманої праці, особливо в ткальській та гірничій промисловості. Але ця форма експлуатації ще не дуже характерна для цієї епохи, вона стосується вже до дальшого періоду.

Бідування соціальних низів за часів розвитку європейського середньовіччя звичайно не зменшилося, а тільки змінило свою форму. Панування феодалів по селах та забагатілого патриціату по містах було не легшим від панування античного торговельного капіталу; біднота середньовіччя платила їм не меншою ненавистю. Але більше всього ненавиділа біднота найпершого багатія, офіційну церкву, вважаючи, що одурила її саме церква. Феодал та купець грабували одверто, а церква проповідувала загальне братерство й любов, а тим часом без милосердя експлуатувала своїх рабів — селян та робітників — та ще й авторитетом своїм підтримувала гнобительські класи і класову державу. І ненависть ця вже не була пасивною, безсилою жовчу, що нею платив своїм гнобителям декласований люмпенпролетаріат Рима, умівши тільки покійно нести своє ярмо та сподіватися порятунку від бога на тім світі. Вступаючи в життя, нові класи середньовіччя були витривалі маси трудящих, певні свого шляху та своїх домагань. Упертість та святе обурення чується в їхніх програмах і вчинках. Їх уже не можуть збити спантелику ні батьки церкви, ні філософи. Спроби вчених типу *Хоми Аквінського* знайти в посиланнях на Аристотеля оправдання для буржуазного правопорядку, що відродився після хрестових походів, не мали вже успіху ні серед пролетаріату, ні серед дрібного міщанства. Розлючені маси починають організовуватися проти світської і церковної влади.

З X-го по XIII вік невдоволення з тогочасного соціального ладу виявляється в організації кількох релігійно-комуністичних груп, що сміливо вступають у боротьбу як з феода-

лізмом, так і з новонародженим у містах буржуазним ладом. Число таких сект було дуже велике і ширилися вони по всій Європі невпинно. Назви вони діставали численні й різноманітні, — чи від місця пробування, чи від імени ватажка. Разом з тим через схожість їхню між собою об'єднали їх під одну спільною назвою *кафарів* (що по-грецькому означає «чисті»). Коли пильно досліджувати всі ці секти в хронологічній черзі їхнього повстання, то чітко стає помітним, що спочатку їхній комунізм потопає в хвилях містицизму й віри в чудеса, а згодом чим раз ясніше виступає елемент соціального протесту та домагання конкретних змін для господарського й політичного життя. Для народження всіх цих сект завжди була соціальна підоснова, тільки що не завжди усвідомлена. На жаль, католицька церква так пильно нищила всі писання єретиків, що автентичні їхні твори до нас майже не дійшли. Зате маємо широкий матеріал в обвинуваченнях проти єретиків, і з нього соціальне значіння цих сект виступає чітко й яскраво.

Назвою «чисті» наділили сектантів через те, що вони оновним своїм завданням виставляли поворот до чистого християнства (чи християнського комунізму), всупереч католицькій церкві, що це християнство скалічила. Змагаючись одбудувати давню християнську комуну, вони не визнавали ні власности, ні держави з її органами, ні родини, як приватноправної одиниці. Грунтуючись найбільше на нагірній проповіді, вони доводили, — а це й дратувало так оборонців тогочасного ладу, — що християнство в його чистій формі не можна сполучити ні з феодальним, ні з буржуазно-міським ладом. Гнобительські класи дуже добре розуміли революційний характер нових сект, чули близьку небезпеку і нещадно з ними боролися. В безперервних богословських суперечках з кафарами противники їхні завжди висовували обвинувачення в комунізмі.

В XII віці богослов *Алан* у південній Франції писав, що кафари через те не визнають шлюбу, що в згоді з законами природи все повинно бути спільним. Коло того самого часу *Ебергард* із Бетулії, полемізуючи з кафарами, доводить їм, що вони кепсько й лицемірно здійснюють у життю ідеї комунізму. Акт обвинувачення проти 30-ти єретиків зі Страсбургу закидає їм, що вони зробили в себе все майно спільним для того, щоб залучувати собі нових прихильників. Інше обвинувачення вкладає єретикам в уста такі слова: «Всім нашим майном ми володіємо спільно з усіма людьми». Домініканець *Стефан* з Борбіна (у Франції) каже, що вони гудять усіх, хто на основі права

власности має земне добро. Таких посвідчень можна було б навести безліч.

Кафарам не пощастило скласти великих комуністичних організацій у краю або хоч би міському масштабі. Влада пильно слідкувала за ними і негайно починала утиски. Діяльність їх звелася, властиво кажучи, на організацію малих комуністич-

Свята інквізиція за роботою.

них громад, нелегальну проповідь комуністичних ідей, а най-далше — на непослух владі. Самі кафари або як гнані звірі тікали від гонителів, або зі зброєю в руках намагалися здобути спроможність здійснити свої ідеали в життю.

Утиски ж на кафарів своєю жорстокістю не мають собі рівних. Щоб винищити ересь, було утворено особливу організацію: святу інквізицію. Це одна з найчорніших сторінок єв-

ропейської історії. Через ченців та єпископів, через слуг науки про любов та братерство, в масовому масштабі нищилося все, що соціально думало, що протестувало проти соціальної нерівності. Це один з найкращих прикладів, як добре наука християнської церкви припасовується до потреб кожної держави, до потреб командних клас. І це — яскравий доказ, що ніяка міжнародня заборча війна ніколи не набирає таких жорстоких форм, скерованих на повне знищення, як війна класова.

Вперше спалили єретика року 885-го в Трірі в Німеччині і це викликало загальну огиду й протести навіть у самій церкві. Ці протести не затихали аж до 1000-го року. Але єретичний комунізм так поширився, що робився вже поважною погрозою для церкви і для держави, для всього тодішнього суспільного ладу, для всього соціального правопорядку. Команді класи та органи, що стояли на сторожі їхніх інтересів, не могли більше зволікати в боротьбі з таким ворогом. В середині XIII-го віку церковна інквізиція була вже добре організованим апаратом, поширеним мало не на всю Європу. Зі страшним фанатизмом лютували домініканські ченці, великі князі церкви, зажерливі папи, лицарі, що торгували одпущенням гріхів, та й інша наволоч, борючись проти богумилів, альбігойців, всяких аскетів та й здатних соціально думати робітників. Організованими кривавими баталіями, в'язницями, тортурами і полум'ям автодафе кінчалася ця боротьба.

Коли свята інквізиція бачила, що з тою чи іншою сектою їй не сила дати собі раду, — проголошувалося було хрестовий похід. Охочих на такий похід знайти було легко, бо все майно єретиків оддавалося під конфіскацію чи грабунок.

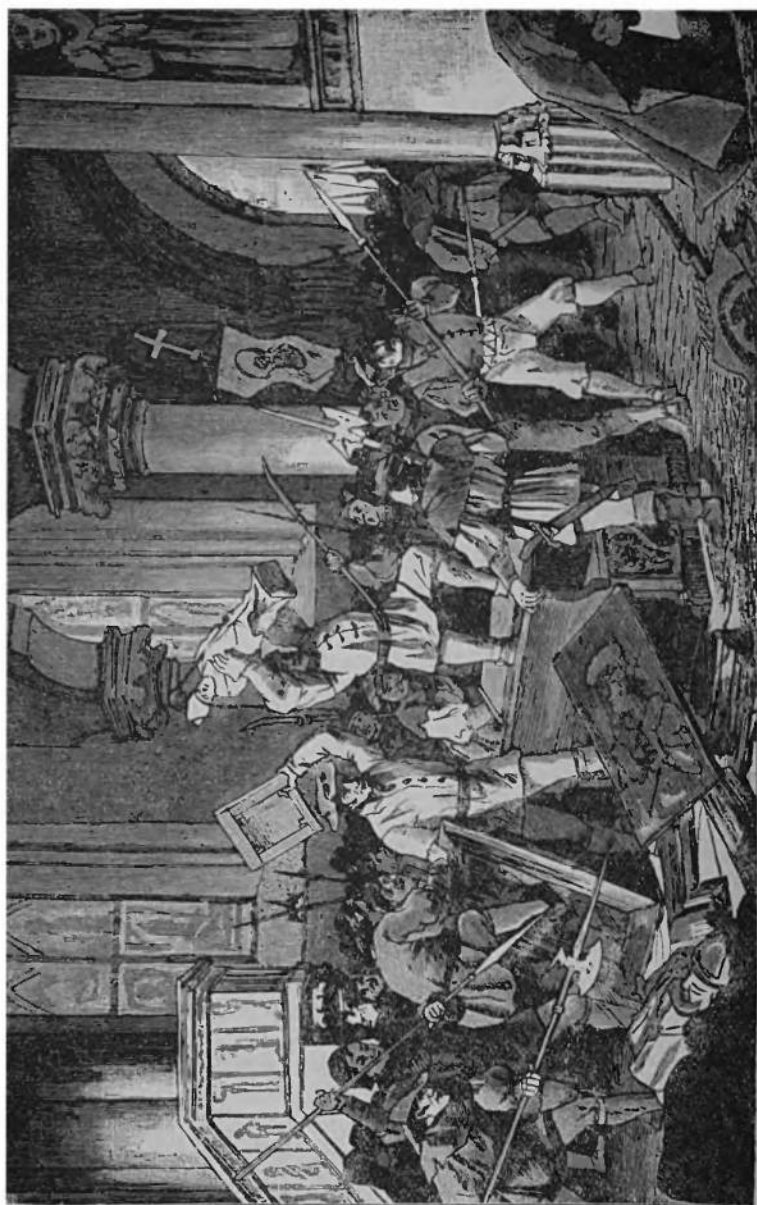
Широко стала відомою відповідь папського нунція при здобуттю єретичського міста Тулузи на питання, як відрізнити єретиків від добрих громадян: «А ви вбивайте всіх. Господь на тім світі вже сам розбере».

Найдужче свята інквізиція лютувала у Франції та Іспанії, в Німеччині вона давалася в знаки тільки періодично і завжди наражалася на опозицію, а в Богемії та в Англії ґрунту вона собі так таки й не знайшла. Проте жертв її — величезне число. Соціальний протест обійшовся трудящим у всякому разі не дешевше, ніж повстання рабів у Римі або погроми римських імператорів на перших християн.

В наше завдання не входить дослід усіх численних сект, що проповідували в різних формах християнський

комунізм, як не входить і виклад історії їхнього занепаду. Згадаємо тільки про ті з них, що мали найбільше поширення.

В Німеччині та Фландрії (Фландрія — теперішня Бельгія й Голандія) комуністичні секти мали здебільшого міський характер, об'єднуючи посамперед ремісників та міський пролетаріат. Велике число дрібних сект об'єдналося під спільною назвою беггардинців. Творцями й апостолами цієї секти були мабуть фламандські ткалі, найкращі фахівці свої справи в той час, що рознесли свою умілість по всій Європі. Почала своє життя ця секта з великих спільних будинків, де всі члени громади жили як брати в однакових умовах і зі спільним харчуванням. Але повною комуністичною ці будинки не були, бо кожний член мав обов'язок вносити свою пайку тільки на загальне утримання і на спільну добродійність, а решта заробітку лишалася в порядкуванні особистім. Є тільки дуже неясні відомості про спроби колективної продукції. Бічною посвідкою проривання нових способів господарства є швидке багатіння цих роботящих і тверезих громад. Їхня заможність збудила до них заздрість і ненависть серед цехмайстрів та викликала утиски. Зате широка добродійність і гостинність сектантів здобули їм великі симпатії, глибоку пошану серед як міської, так і сільської бідноти, що щиро їх обстоювала. Справа в тім, що секта беггардинців поширилася за виключно сприятливих умов, — в самому розпалі боротьби імператорської й папської влад за першенство в світі. Потрібуючи хоч будь-яких союзників для боротьби з католицькою церквою, германські імператори де-який час не зважали на релігійно-еретичну проповідь беггардинців і не давали ні єпископам, ні міським патриціям їх утискувати. Від Відня до Англії поширилися громади беггардинців, а при такому збільшенню секти з'явилися й різні течії в ній. Помалу почало горувати і підбило собі більшість найлівіше крило, що звалося «братами й сестрами вільного духу». Воно завело в усій секті комунізм без застережень, необмежену свободу полів, абсолютну рівність і рівноправність. На жаль, разом з чистим комунізмом у секті перемогло й непротивлення злу, одмова від усякого насильства й війни. Це зробило беггардинців вже не так цінним союзником для імператорської влади. До того ж сталося тимчасове перемир'я між імператором та папою, і на домагання церкви імператорська влада знищила секту. Конфіскація майна беггардинців була теж ласою спокусою для влади. Проте, секта існувала ще довго нелегально.

Иконоборці.

Подібною ж, тільки багато гіршою, була доля іншої секти, що виникла в південній Франції під назвою альбігойців. Повставши серед міських ремісників, ця секта спочатку цікавилася тільки тлумаченням святого письма та добродійністю, і через це спершу не зазнала утисків. Були навіть спроби легалізуватися в вільний черпечий орден, чи, краще сказати, братство вірних; це були просто християне, що їх не задовольняли ні прихідська церква, ні монастирі. Навіть обвинувачення проти них характеризує їх, як людей помірних в одежі, їжі та поведінці, що не торгують, не брешуть, не клянуться, не дурять, але живуть тільки самою працею своїх рук; не збирають скарбу, а дбають тільки про суто потрібне, чисті, пристойні в мові, завжди вчаться слова божого або працюють. Але, додає обвинувачення, через те, що вони завжди або працюють, або вчаться слова божого від своїх шевців, вони не ходять до церкви, не поважають ікон і таїнств та й не жертвують на потреби церковні. Цього було досить, щоб одлучити от церкви альбігойців та всі інші секти, що з ними об'єдналися. А одлучення од церкви в ті часи мало значити, що одлученого кожний міг убити, а майно забрати. На це альбігойці odpowiedziли тим, що об'єднали все своє майно в комуни і перейшли до комуністичного способу свого господарства. В цей час секта була вже поширилася по всій Франції, північній Італії, Німеччині та Богемії, звичайно, під різними назвами, з яких особливо відомі: ліонська біднота, гумілісти, прихильники Петра Вальдеса та інші. Через те, що одлучення не помагало, було проголошено хрестовий похід. Тоді альбігойці забули свою християнську сумирність і протягом 30-ти років взято оборонялися від лицарства, що кинулося на їхні багаті міста. Вони й самі почали нападати на монастирі і нищити ікони, за що їх прозвано також іконоборцями. Вчинені хрестоносцями різанина й грабунок багатого промислового району на довгий час зробили південну Францію пустою.

Ще кращим прикладом, як за часів раннього середньовіччя всяка сектансько-релігійна течія неодмінно оберталася в соціально-революційну, є історія секти, що мала назви патаренців, арнольдистів, гумілістів, але більше відома під назвою апостольських братів. Виникла ця секта в північній Італії на основах, звичайних для чернечих т. з. убогих орденів. Через те, що секта приймала в свій осередок тільки представників нижчих клас, то вона мала в народі, бувши йому близькою духом, багато більші симпатії, ніж офіційльні вбогі ордени на зразок французькан-

ців. Це породило заздрість і спричинилося до заборони напою всіх переєстрованих чернечих орденів. До цього часу секта проповідувала тільки сумирність та інші християнські чесноти, — перейшовши ж на нелегальне становище і ховаючись у горах Італії, Далмації, Франції й Німеччини, вона, як це буває завжди в таких випадках, стала більш революційною. Насамперед, щоб не втратити зв'язків з тими, що лишилися на легальному становищі, секта поділилася на дві категорії членів. Одні, нелегальні, звалися досконалими братами чи апостолами, інші ж — учнями чи й просто вірними. Перші жили в найпильнішому комунізмі та без шлюбу, чоловіки й жінки спільно, як брати й сестри, в спільній праці та сумирності. Другим дозволялося лишатися в своїй родині, мати невелике майно і тільки підтримувати комуни пожертвами. Але в такому стані замкнутого комунізму секта існувала не довго. Тісний зв'язок комуністів з широкими селянськими масами втягнув апостольських братів у соціальну боротьбу. Італійське селянство як раз під цей час переживало дуже тяжку кризу. Не вважаючи на розквіт міст, останні через масове безземелля селян не могли вже приймати до себе всіх сільських безробітних. До того ж феодальне дворянство, переселившись в міста та звикаючи до життя в розкошах, чим раз більше потребувало готових грошей, і вибивало їх зі своїх селян. Останні через це мали великий нахил до повстань, щоб полішити своє становище. Річ природня, що керування цим, уже чисто соціальним рухом, селяне доручили тим, хто весь час проповідував їм братерство, справедливість, комунізм. Швидко склалася озброєна армія, і на чолі її стали апостольський брат Дольціній та апостольська сестра Маргарита. Ця армія комуністів, демократів і селян не стала ждати нападу, а сама пішла в наступ під прапорами соціальної рівності. Почалася боротьба, що тяглася більше двох років і героїзмом своїм записана в найславетніші сторінки соціальних воєн. Дотепно використовуючи гірську альпійську місцевість, Дольціній та Маргарита будували укріплені табори, об які й розбивалися один за одним хрестові походи. Тільки голод зламав опір апостольських братчиків і привів їх усіх на автодафе.

Єдиною християнсько-комуністичною сектою, що один час за малим не захопила державну владу, були болгарські богумили. В часи переселення народів де-які східні племена, в тім числі й болгар, з берегів Волги мусили податися на Балканський півострів, де й осіли на самій межі східної Римської імперії. Постійні війни з сусідами та розбигацькі наскоки на кордони імперії дуже прискорили

процес феодалізації суспільства у болгар і виборні тимчасові ватажки незабаром поробилися нащадними феодальними дворянами. Через воєнні події болгарам довелося ще в IX віці вступити в союз з імперією і прийняти християнство. Але завдяки союзів з імперією дворянство втратило спроможність багатіти коштом періодичних наскоків зі своїми ватагами на імперські провінції. Через це стало воно пильно вибивати прибутки з своїх кріпаків. Збіг цих двох фактів, християнства та погіршення становища селян, глибоко врізався в свідомість народню і породив глибоку ненависть до офіційної церкви. Разом з християнством з'явилися й державні установи, римське право і розклад болгарської земельної громади, що називалася «братством» і зберегла ще багато чого від первісного комунізму. Це також було поставлено на карб церкви, від якої в десятому віці широкі селянські маси одділилися під проводом попа Богумила. В одміну од інших сект богумили відразу набрали гостро-революційної та комуністичної вдачі. Секта була чисто селянською. Ні церкви, ні держави вона не визнавала, і державна служба заборонялася. Заборонено було також брати участь у війнах, присягтися та інше. Члени секти організувалися в суворі комуністичні сільські комунни, продукційні й споживчі. Тим, що були на спробі, кандидатам і учням секти, дозволялися полегкості і в правилах спільного життя і в комуністичних принципах. Для повноправних членів секти шлюб був заборонений. Секта дуже поширилася навіть за Балканський півострів. Господар Герцоговини, Степан, уже перед самими завоюванням краю турками почав був перебудовувати всю державу відповідно до ідеалів богумилів, себ-то творити комуністичне селянське царство. Богумилам закидають, що це власне вони, вимучені вічними хрестовими походами, що їх насилала на них римська церква, покликали Турків і допомогли їм повоювати Балканський півостров.

Г. РОСІЙСЬКІ СЕКАНТАНТИ

Кінчаючи розділ про християнський комунізм, доводиться тільки небагато чого сказати про російську церкву, бо визвольної ролі в Росії християнська думка на себе майже не брала, ні в офіційній церкві, ні в протидержавних релігійних рухах.

В другій половині XVI віку в Росії почалася дворянська революція, що тяглася більше 150 років і мала навіть свій особливо гострий період, свою горожанську війну, т. з. «смутное время».

Наслідком цієї революції дворянство не в міру піднялося, і з службової класи поміщиків, що володіли своїм маєтками тільки як платою за службу, стало нащадним дворянством з дідиною; так само зміцніли представники торговельного капіталу, купецтво й царська влада; і, нарешті, остаточно покріпачилося селянство, якому було скасовано навіть Юріїв день. Одночасно реформовано було православну церкву для ліпшого пристосування її до державного апарату. І хоч нова церква для пригноблених клас була не ліпша й не гірша від старої, в спогодах бідноти колишне більш вільне життя все ж звязувалося зі старою церквою. Церковний розлам, що тільки формально крутився коло таких питань, як двоперсний чи триперсний знак, як правопис імени Ісус, чи число алилуй, по суті був відсвітом глибокого соціального потесту нижчих суспільних верств проти влади дворянства та купецтва, проти торговельного капіталу, проти нових форм держави. Ради такого несвідомого класового протесту десятки тисяч людей самі себе спалили (огневе хрещення), а ще більше пішло на заслання в Сибір. Церковний розлам не породив народньої революції, а лишився тільки глухим протестом. За свого бойового періоду він виводив незадовольнених у степи та ліси, а пізніше, пристосувавшись до нового ладу та надбавши навіть свій торговельний капітал, із церкви селянсько-ремісничої перетворився в значній мірі в церкву старокупецьку. Чисто поганський характер російської церкви, побудованої виключно на обходах, дався знати тут повнотою: ні на яку сміливу думку вона не була здатна, навіть коли було її гнано. Адже були спроби революціонерів, — *Чайковського* у 40-их р., у Білій Криниці, *Герцена*, *Огарьова* й *Бакуніна* в 60-их р., — збудити думку серед старовірів, але зазнали вони повної невдачі.

Релігійних сект вилучилося з православної церкви без числа, — багато більше, ніж із західної церкви. Але революційної думки, хоч би в формі повороту до давнього християнського комунізму, ми в цих сектах майже не бачимо. Секти ці або, як раціоналістичні, безсило б'ються над неприродним завданням погодити божеське «одкровення» з тверезим людським розумом, або, як містичні, потопають у захватному дурмані, в екстазі.

Ось проте, кілька прикладів симпатії цих сектантів до комунізму:

Року 1825-го якийсь *Максим Попов* почав серед *молокан* проповідувати пришествя царства справедливости й рівности. Він пропонував кожній молоканській громаді перебудуватися на основах комуні і вибрати поміж себе 12 апостолів, що мали б

завідувати спільним майном. Багато людей пристало на його вчення. Уряд усіх їх заслав спочатку на Закавказ, а нізніше на Сибір.

20 років пізніше в Орловській губернії пророк *Іван Григор'єв* вів таку саму комуністичну агітацію.

Року 1838-го якийсь *Терентій Белояров* знов же серед молодокан проголосив себе пророком Іллею і передрік, що через два з половиною роки прийде 1000-літнє царство рівності, братерства та спільности на горі Арараті. Його прихильники згуртували своє майно і рушили на Арарат, але не дійшли й осіли в Грузії, де стрілися в вюртемберзькими лютеранами, що також виглядали 1000-літнього царства божого. На цих сподіванках цей рух так і скінчився.

Про *шалопутів* на Кубані є відомості, що інколи у них довгий час бували сільсько-господарські комуні. В одній станиці було 40 родин сектантів шалопутського толку, що жили в п'яти кінцях станиці п'ятьма групами. Кожна така група в 6—10 родин спільно обробляла лани, а весь урожай ділила на 4 частини, — з них одна призначалася для нового засіву, друга йшла в запас на чорний рік, третя нарівно ділилася на число душ цієї комуні, а четверту продавали. Зароблені гроші видавалися на спільні потреби постановою загальних зборів. Такі комуні існували ніби в багатьох станицях.

Дуже поширена й відома секта *штундарів*, організуючись у 70-их рр., прийняла такі догми: «Всі люде рівні і тому повинні жити комунією. Земля, будинки, вода, ліс і худоба не повинні бути предметом приватної власности, а повинні належати товариству вірних — братів і сестер. Уряду ніякого не треба, бо є слово боже, а можливі суперечки може розсудити старший брат комуні і т. п.». Як тільки почались утиски з боку уряду, штундарі відмовилися від цих небезпечних принципів.

Соціальні ідеали «мужицького графа» *Лева Миколаєвича Толстого* найкраще виявилися в його казці про *Йвана дурня*. Проповідуючи поворот до чистих ідеалів євангельського християнства, граф навіть не помітив комунізму галилейських рибалок. Поміркованість, бідність і темнота селянина середнього достатку, — ось на чому він радить стати людству, як на точці найвищого блаженства, міста ж радить понищити.

Питання й задачі.

1. Скільки мають рації ті, що й тепер іще часто звуть Христа чи то комуністом, чи то анархістом?
2. Покажіть в еволюції християнства різні моменти, що характеризують пристосування його до ідеалів спочатку пролетаріату, потім міщанства, згодом селянства і, нарешті, командних клас.
3. Що є спільного між першими християнськими комунами, середньовічними єретичними громадами та сучасними американськими й російськими сектанськими оселеннями?
4. Чому в багатьох народів легенда про народження богочоловіка від дівчини лягла в основу вічних мрій про соціальну правду?
5. Що ви знаєте про пове відродження релігійної мрії в Росії та про соціальну роль т. зв. Живої Церкви? Або «автокефальної» на Україні?

ХІ. СЕЛЯНСЬКІ ВІЙНИ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Коли досліджувати селянські повстання, що руйнували Західну Європу з XIV по XVI в., а Східну — з XVI по XVIII, то з першого погляду дивує ніби велике число різних причин, що викликали ці повстання. Захоплені однобічним розслідуванням тільки одного роду джерел, чимало навіть цілком совісних істориків приходили до гостро протилежних висновків про соціальне значіння тих рухів. Тим часом не тільки подібність ставлених соціальних вимог свідчить про спільність причин, що їх викликали. Ми маємо право ці повстання вважати за результат однакових причин уже через те одне, що вибухали вони спочатку в найбільш розвинених економічно країнах, згодом перекочувалися з заходу на схід, переходили з одної держави до другої, в міру того, як вона досягала того самого ступня господарського розвитку.

З одного боку, джерела говорять нам, що процес пролетаризації селянства, що про його ми вже вище оповідали, відбувався з усією непохитністю економічного закону і особливо став гострим і жорстоким як раз у ці часи переходу від середньовіччя до нового періоду. Ми маємо незбиті докази й свідчення, що становище селян і перед французькою жакерією і перед великою селянською революцією в Німеччині було страшне, а в трагедії тих

часів Шекспір каже: «дворянство вигнало з старої Англії сміх та веселощі». Звідси де-які історики роблять висновок, що ці війни були стихійним протестом селянства, що загигало і взялося за зброю з одчаю.

З другого боку, нема сумніву, що з середини XIII-го віку в Західній Європі сталося загальне піднесення хліборобства, з чого мали користь і селяне. Новий розвиток міст, промисловости й торгу, загальне оживлення господарського життя та обігу товарів підняли ціни на продукти сільського господарства; в районах, напр., саксонської гірничої промисловости та райнсько-фламандського ткальства безперечно з'являється певна селянська заможність. Окрім того, в часи боротьби феодалного дворянства з молодю міською буржуазією, дворянство, завжди потребуючи грошей, стало пускати на викуп з землею заможних кріпаків. Є також відомості, що подекуди дворянство, щоб зробити свої прибутки регулярними, кидало сваволю і точно формулювало обов'язки своїх кріпаків. Звідси де-які історики роблять висновок, що не крайня бідність приводила селянство до повстань, але що воно само тяглося до рівноправности й до влади як класа, що відродилася й кріпла в середині. Дворянство мало свої визнані короною привілеї, міста за своїми міцними мурами обстоювали свою самостійність і діставали визнання її і від королівської влади і від феодалного дворянства; тільки селянство не мало ніяких певних прав і цілковито залежало від сваволі дужих, від випадкового відношення сил кожного моменту. І справді, ми бачимо, як де-які повстання селянські виникають у наслідок якого-небудь нового, навіть не дуже великого обмеження прав, якого-небудь нового податку чи повинности. З інших епох історії ми знаємо, що злидні не завжди стають революціонізаторською силою. Навпаки, знаємо часи, коли велике бідкування та пригнобленість остаточно вбивали волю й революційність соціальних низів, роблячи з них байдужу до своєї долі худобу. А з другого боку, знаємо також, як як-небудь навіть незначна перемога страйкового руху, невелике поліпшення матеріяльного побуту, сприяє розвиткові свідомости та революційности робітничої класи.

Ця на вигляд суперечність розв'язується, очевидно, дуже просто. Поруч із процесом пролетаризації селянства, що його ніс із собою новонароджений європейський капіталізм, одбувався процес розпаду в самому селянстві. Це — перше, а по-друге, — молодий капіталізм оживив сам темп господарського життя, прискорив і загострив усі економічні процеси. Становище се-

лянина між молотом та ковадлом, — між мечем та нагаєм дворянина і торговельною крамничкою буржуїв, — було дуже тяжке. Але це було вже не покірне, безсловесне селянство часів підпаду римської імперії чи християнських комун, а класа, що усвідомила свої інтереси, своє місце і свою необхідність у складному апараті світового господарства. Обидва моменти, — стихійний протест проти тяжкого гніту і революційний рух об'єднаної в середині спільними інтересами класи, — ідуть плече в плече. Що це правда, краще всього свідчить класовий характер цих воєн. Вони не виставляють програм, що виходять із загальних передпосилок загальнолюдського щастя. В них нема вже ні містицизму еретиків, ні комуністичного братерства. Вони виставляють тільки свої селянські домагання, потреби своєї класи.

Називаються ці війни селянськими цілком справедливо, бо селянство вело в них провід. І цього селянського характеру не втрачають ці війни навіть через ту подробицю, що мало не до кожної з них приставали невдоволені елементи міської людності, цілими великим ватагами, складаючи іноді навіть самостійні епізоди війни. Справа в тім, що проти величезної маси селянства трудящі з міської людності все ж були такою малою силою, що зовсім потопали в тій. Як вороги купця й феодала, робітники з міст були природними союзниками селян але, борячись за свої особливі завдання, вони, звичайно, накинута їх усьому рухові не могли. А тим часом соціальні противенства по містах за цей час чим раз загострюються. В цехах помалу перехід на майстра стає чим раз тяжчим і ставиться в залежність од довголітнього пробування учнем і підмайстром, від мандрівок і праці по різних містах і країнах, від певного майнового цензу. Число підмайстрів, що їм судилося ніколи не стати майстрами, чим раз більшає. Тим часом підмайстри не мають політичних прав, а відносно міського господарства відбувають самі обов'язки. Торговельна й реміснична аристократія, що називається буржуазним патриціатом, забирає всю владу в руки і чим раз дужче експлуатує справжніх продуцентів цінностей. З'являється уже т. з. хатня промисловість, і особливо ткалі швидко робляться з вільних ремісників найманими робітниками, визискуваними потогонною системою. Це — перші кроки нового європейського капіталізму. Через це повстання в містах стають на чергу дня з гаслом: розділ майна духовенства і багатіїв. Ці міські повстанці — ще тільки перші зародки майбутнього революційного пролетаріату, що поки що, як малосилі, шукають підпори серед інших невдоволених, серед селян.

Не втрачали свого селянського характеру ці війни і тоді, коли з ними зливалися поодинокі сектансько-комуністичні групи чи дрібно-буржуазні національні рухи. В таких випадках ці елементи, що часто давали селянам провід, примушені були творити волю керованих мас, однаково, чи самі вони були комуністами, чи національними шовіністами, чи то церковними реформаторами.

Цей селянсько-класовий, себ-то дрібновласницький характер селянських воєн не треба випускати з очей для справедливого поцінення соціальної ваги їх і нашого до них відношення. Маючи всю симпатію до всякої боротьби пригноблених проти гнобителів у минувшині й нині, будши найглибшого переконання, що тільки комунізм може дати людству соціальний мир і справедливість, ми ніколи не повинні забувати основної істини, що її ми вивели ще в нашому Вступі. А саме: що силою природніх законів людство від убогости первісного комунізму повинно було перейти через муки поділу на класи, щоб знаннями, технікою та багатством дорости до комунізму будуччини; що переможна хода цивілізації, неодмінно потрібна для майбутнього комунізму, могла купитися тільки ціною довговічних страждань, бідуванням, здичавінням і поневоленням мас; що всі повстання мас проти цього неблаганного процесу були засуджені на загибель. І мало того: коли як-небудь ці повстання дали б успіх, то привели б вони до повороту назад, до гальмування економічного поступу, до відречення справжньої можливості комунізму. Через це аристократичний у свої основі і немилосердний до трудящих комунізм спартанців та інків ми повинні визнати за явище економічно поступове, а перейняті чоловіколюбством комуністичні мрії минулих віків та селянські змагання вернутися до комуністично-родового побуту — за явище консервативне, ретроградне. Повстання пролетарів для повороту до первісного комунізму і повстання селян для знищення промисловості й капіталізму мусили зазнати поразки, щоб капіталізм через море сліз і крові таки привів нас до соціялістичної держави будуччини.

А. ФЛАНДРІЯ

В західній Європі селянські війни почалися як раз у країні, де економічне становище селян у ті часи було ліпшим, ніж по інших країнах. Повстання ці до того ж переплуталися з політичними війнами феодалних держав між собою. Вже згадувалося про

росквіт фламандської вовняної промисловості і про те, як добре цей росквіт одбився на селянському господарстві. Вкуп селян із кріпацтва у Фландрії дуже поширився, і велике число селян, а за де-якими відомостями трохи не половина, поробилися нащадними орендаторами без особистих повинностей. Ці викупи збагатили дворянство не на довгий час. Так само як і російські поміщики, що після 1861 р. дуже швидко протринькали свої

Селяне замість коней.

викупні зиски, і фламандське лицарство цим шляхом навикло тільки до розкошів. Тоді дворяне, щоб поправити свої діла, стали пробувати привернути панщину, хоч би й у замаскованому вигляді. Селяне ощерилися і повстали.

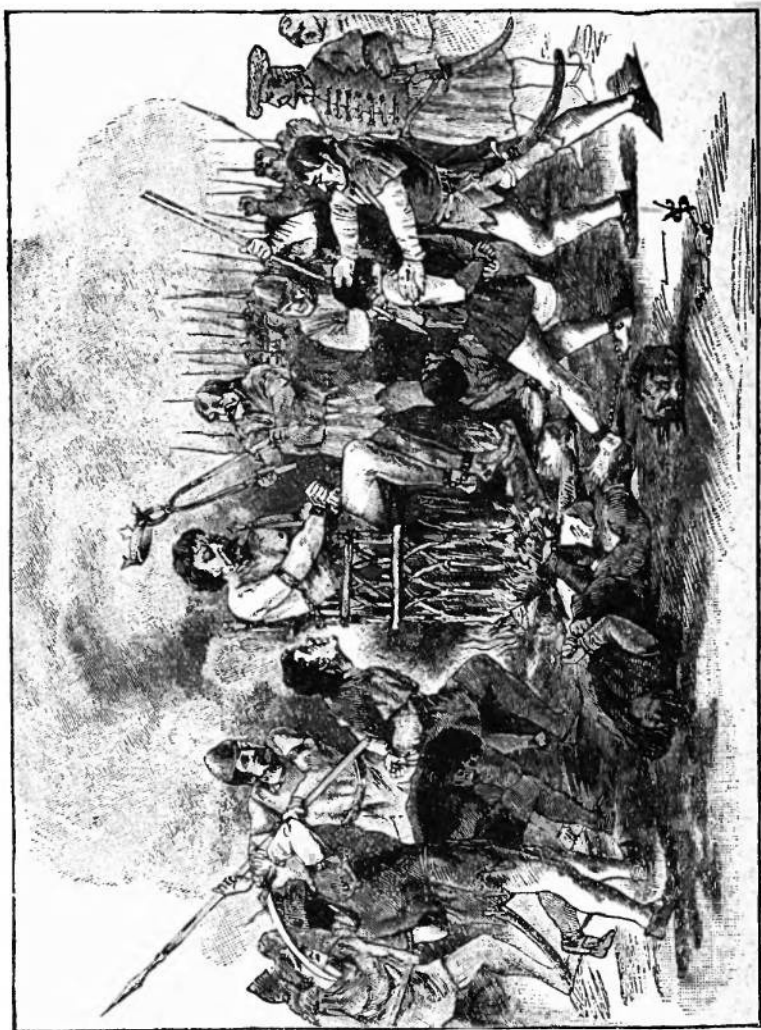
Тоді ж таки (1323) в містах точилася кривава боротьба цехів з ремісничим патриціятом та великими купцями, що прибрали до рук плітничну владу і поневолили низи економічно.

Боротьба ця і в місті і в селі тяглася кілька десятиліть і первісний чисто соціальний її характер трохи замутився сторонніми впливами. Справа в тім, що дворянство й міський па-триціят звернулися за допомогою до французьких королів та папи римського і, звичайно, легко дістали цю допомогу проти збунтованої голоти. Командні класи різних країн часто сваряться між собою за здобич, але коли гостро стає потрібним угамовувати трудящих, то вони виявляють надзвичайну інтернаціональну солідарність. Але сильне фламандське селянство й ремісництво не дали себе легко скрутити і кілька разів погромили об'єднане лицарство обох країн. Не допомогло й відлучення від церкви. Воно тільки збільшило злобу так, що тимчасово дістали навіть де-яку перевагу голоси напів комуністичні, що забороняли, як сказано в літописах, всякий нетрудовий прибуток. Повстання взагалі все ж зберегло свій селянський характер і все ж, нарешті, було роздушене. Помста переможців була страшна. Вбивали не тільки чоловіків, що брали збройну участь у боротьбі, але й жінок і навіть дітей. Кріпацтво в основних рисах було відбудовано, а конфіскацією майна дворянство придбало собі величезні багатства й силу. Фламандське селянство на довгий час затихло. Не маючи в ньому підпори, принишкнув і міський пролетаріят, а капіталізм міг розгорнути свої апетити в містах на всю пашчеку, не бачучи опору.

Б. ФРАНЦІЯ

За інших обставин одбувалося повстання селян у північній Франції, добувши собі слави під назвою жакерії. Французьке дворянство своїх кріпаків селян називало «Жак бондм», себ-то Яків-добряка, вживаючи це слово в значінню нашого майже «йолопа», що з нього можна дерти сім шкур. Оце здирання шкур і примусило «йолопів» показати зовсім не добряче обличчя. Своєрідним є зв'язок між французькою жакерією і що-йно згаданим повстанням фламандських селян. Справа в тім, що останнє, як уже говорилося, було роздушено найбільше за допомогою французького лицарства. Це дало змогу французькому королівству закріпитися у Фландрії. А англійське земельне дворянство, що було тоді першим постачальником вовни для фламандської вовняної промисловости, наїжилося, боячись дальших завойовань Франції. Тоді ж таки поміж французькою й англійською коронами завелася суперечка за право на фран-

цузький престол. Почалася англо-французька війна, що тяглася коло ста років, і насправжки була викликана боротьбою за перевагу в багатій Фландрії. В початку війни французам не

Корокування "селянського царя" на розпеченому троні розпеченою короною.

велосся, і вони втратили більшість своїх північних провінцій, що зазнали тяжкої руйни. Всі наслідки цієї руйнації французьке лицарство, розуміється, накинуло на плечі селянства, і тягар

кріпацьких повинностей довело до нечуваних розмірів. Історики одногolosно твердять, що вбогість селянства в північній Франції тих часів перейшла всякі межі. І дуже повчительне явище: всі сучасники, всі історичні пам'ятки оповідають нам про жакерію, як про чисто селянське повстання, повстання проти кріпацтва, проти дворянства. Сторонні впливи та елементи, що брали в ньому участь, грали зовсім другорядну роль. А тим часом початок цьому повстанню все ж дало як раз місто. Селянство завжди і в кожній революції через свій класовий характер не дуже активне і потребує ініціативи зовні. В Парижу міська буржуазія, скористувавшись з невдач короля й дворянства в англійській війні, видобула собі від корони класову конституцію. Через те, що уряд, швидко ставши на ноги, зараз же взяв назад своє попущення, горожане звернулися за допомогою до селян, і р. 1358 вибухнуло повстання. Переможене дворянство Франції і переможне дворянство Англії враз, і то дуже добре, зрозуміли спільність своїх класових інтересів і дали на всі пізніші часи надзвичайний приклад інтернаціональної солідарности гнобителів. Спільними об'єднаними силами в двох великих боях вони на голову розбили кепсько озброєне селянське військо.

Треба зазначити, що зголодніле й зубожіле селянство, допавшись лицарських твердинь, більше грабувало та мстилося своїм гнобителям (милосердя не було), ніж організовувало свої сили для планової боротьби. В самім повстанні не було загального керівництва. Більш свідомі міські елементи, що приєдналися до повстання, були надто малі числом і не потрапили взяти рух у свої руки. Ніякої навіть загальної програми та списку вимог французького селянства жакерія після себе не лишила. Це справді був стихійний бунт змученої класи, виявлення з давніх давен скупченої ненависти до дворянства, що шукала собі виходу в нищенню всього старого без думки про створення нових форм суспільного життя. Так само тільки немилосердною була й помста переможців. Літописець *Фроасар* оповідає, що взявши місто Мо, лицарі вбивали селян аж поки їм це не набридло, а потім запалили місто зі всіх боків і нікого з нього не випустили. Ватажків селян було замучено на страшних тортурах (Див. стор. 104). Всі селянські села й хутори від Парижу до Ламанша було зруйновано. Чоловіків, жінок та дітей убивали без розбору.

Нищення жакерії стало прикладом для вгамовування всіх дальших селянських повстань.

В. АНГЛІЯ

Імперіялістичні війни завжди лишень погіршують становище трудящих, незалежно від того, чи були вони переможні чи нещасливі. Низка селянських повстань Фландрії, Франції та Англії в XIV в. доводить це як найкраще. Невдачі французьких армій довели французьке селянство до злиднів і одчаю, що виявився в жакерії (1358), а англійські перемоги в тій самій війні (року 1381) також викликали повстання селян, обурених проти нових утисків.

В одміну від попередніх, в цьому повстанні сторонні елементи мали трохи більше значіння і лишили на ньому свій знак, хоч взагалі затерти його селянський характер вони не могли. Представники міщанства та пролетаріату внесли в рух незвичну взагалі для селянства сміливість революційної думки, дійшовши не тільки до вимоги повного скасування кріпацтва, але й до знищення поділу на класи взагалі, а поодинокі особи виступали навіть з чисто комуністичною програмою. Недобитки сектантів беггардинців в Англії, що звалися там *лолардами*, домішували до повстання свої християнські комуністичні ідеали. Нарешті, тоді ж таки почався рух, що незабаром охопив усю Європу, знаний під назвою *церковної реформації*. Цікава доля всіх 4-ьох великих реформаторів: *Вікліфа* в Англії, *Гуса* в Богемії, *Лутера* в Німеччині та *Кальвіна* у Франції і Швейцарії. Всі вони вже ніяк не були ні соціальними революціонерами, ні ще менше комуністами. Піднятий ними рух ішов цілком у рямках інтересів командних клас. Молодій буржуазії й зміцнілому капіталізму, а почасті й феодальному дворянству, що тоді ще стояло при владі, треба було зламати світову політичну й економічну організацію церкви, визволити свої національні господарства спід гніту Риму. Адже ще в XIV віці в Англії уряд стягав податків у п'ять разів менше, ніж папський престол. Через це реформація одразу, окрім церковно-реформаторського характеру, набрала також національно-визвольного. І реформатори, почавши з чисто догматичних суперечок з папою про причастя, про ролю христового намісника на землі, про одпущення гріхів, про сповідь і т. ін., — ані трохи не злякалися буржуазно-національного руху, що його викликала їхня проповідь, але вони зі страхом одкинулися, коли піднятий ним заколот захопив і нижчі класи. Тих де-кілька сміливіших і майже комуністичних думок, що їх висловив був Вікліф на початку, він після повстання 1381-го р. вже більше не повто-

рював. Іван Гус ніколи не говорив і не писав сам тих комуністичних проповідей, що їх виголошували гусити, — він тільки пропонував селянам домагатися причастя в обох формах, хліба й вина. Лютер благословляв селян, поки вони забирали манастирське майно, але наказував убивати їх як псів, коли вони виступили самостійно, як класа, зі своїми класовими домаганнями.

У всякім разі, в свідомості сучасників, у раннях істориків, *Вікліф* був духовним батьком першого англійського селянського повстання. Лолардів і «вбогих братів» де-які літописи називають вікліфістами. Краще буде сказати, що повстання виникло як протест проти тяжких злиднів селянства та до кінця обороняло тільки його інтереси, але моральну силу й симпатії інших верств шукало в усіх соціально-політичних заколотах свого часу. Треба, проте, віддати належне Вікліфові, встановивши, що в його початкових писаннях є й теорія натурального права, і оборона платонівського комунізму проти Аристотеля, і навіть заява, що приватна власність є зло. Як би там не було, Вікліф уже з самого початку прийшов до думки, що рятівничий комунізм можна завести тільки шляхом морального виховання народніх мас, щоб вони його розуміли, а зовсім не насильничим способом. Але в часи загострення класових протиривень навіть такі кволі комуністичні іскри легко запалюють революційну волю.

А класовий антагонізм дійшов тоді високого ступня. Тяготи французької війни, що коштувала державі страшні суми та збагатила здобиччю тільки дворянство, чим раз дужче лягали через податкову систему на плечі продукційних клас. До того ж столітня війна з Францією, звичайно, не була низкою безперервних боїв. Бували довгі періоди, не тільки місяці, але й роки перемир'я. Наприклад, для спільного гамування жакерії англійське й французьке дворянство були навіть тимчасовими союзниками. Під час таких перерв воєнного грабунку, а особливо коли воєнні справи англійцям повелися гірше і вони стали зазнавати поразок, воєнне збагачення лицарства припинялось, — а воно вже було звикло до незнаних йому до того часу розкошів. Літописці твердять, що перемоги над французами цілком одмінили весь побут англійського лицарства. Натурально, що збитки від недобутої здобичи дворянство завзялося покрити з прибутків своїх селян.

Але англійський селянин того часу зовсім не мав охоти допускати відносно себе безмежну сваволю панства. З при-

чин, про які ми вже говорили в початку цього розділу, селянське господарство в Англії виявляло певні тенденції розквіту. Через це англійський селянини зовсім не був подібним до свого французького товариша, бо умови його життя скорше нагадували становище у Фландрії. Розквіт суконної промисловости, що почала з Фландрії переходити до Англії, продукція вовни і збільшення цін хлібних продуктів на світовім ринкові підняли добробут селян. Чимало з них стало викуплятися з кріпацького стану, а ще більше переходити з панщини на чинш. Спокусившись грошовими повинностями своїх кріпаків, дворянство стало потребувати вже найманої робітної сили для обробітку ланів та для вівчарської справи (вовна). Наймані робітники були звичайно ті ж селяне. А тим часом війна забирала багато робочих рук і через це заробітна плата значно підскочила. Справжню ж революцію в цій справі вчинила чума, що пронеслася в другій половині XIV-го віку по всій Європі і знищила за два десятки літ до 25 мільонів душ. Робітничий ринок цілком вичерпався. В Англію чума прийшла року 1348-го, а вже другого року було видано закона, що наказував кожному селянинові чи робітникові виконувати всяку пропоновану йому працю за плату передвоєнного часу. Дальші додатки до цього закону точно нормують час робітної днини і найвищу плату, яку можна було платити за цю днину. За більшу плату карали як того, хто платив, так і того, хто її діставав. Міцне англійське селянство, розуміється, опиралося цьому законові, не вважаючи на те, що за десять років після того його аж двічі було потверджено. А в той же час чим раз більші зиски від вівчарства спонукували дворянство силоміць одмежовувати для себе частину громадської землі, що лишалася в спільному користуванню селян і поміщиків. Роздратовання селян дійшло крайніх меж і виявилось одвертим повстанням, коли через невдачу закона про заробітну плату дворянство стало силою привертати ослабле вже кріпацтво і силою вигонити на дармову панщину всіх незгодних працювати за встановлену законом плату.

Але привід для повстання і перший виступ дали все ж міські робітники. Щоб ліквідувати свою залежність від фламандської промисловости, англійський уряд переманив у Англію багато фламандських шаповалів із секти беггардинців, наобіцявши їм золоті гори. Свою справу ці майстри зробили, суконну промисловість в Англії створили, ткальської справи англійців навчили і, звичайно, були одурені. Тоді прокинувся в них старий комуністичний дух. В Англії їх названо було лолардами. Літо-

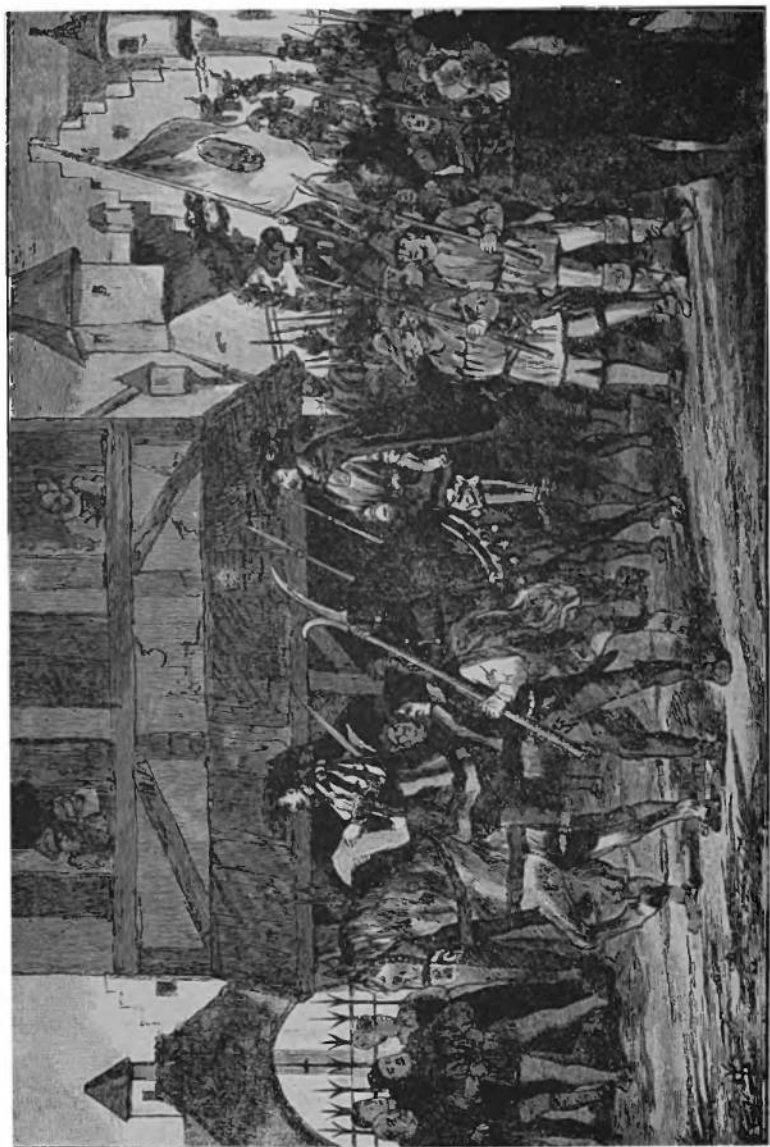
писи зберегли уривки з проповідей їхнього ватажка *Джона Бола*. Він казав:

«Миле браття! В Англії жити не полегшає, аж поки все майно не стане спільним, поки будуть кріпаки й дворяне, поки ми всі зрівняємося, і пани не стануть такими ж таки людьми, як і ми. Як вони з нами поведуться? Чому вони нас тримають у ярмі? Ми з ними походимо від одних прабатьків, від Адама та Єви. Чим вони можуть довести, що вони ліпші за нас? Чи може тим, що ми працюємо й добуваємо те, що вони з'їдають?»

Бола було арештовано, а його заступник, салдат *Уот Тайлор*, що повернувся з війни, підняв повстання ткалів. Селяне масами до нього приставали, і то такими масами, що їх ні Тайлор, ні визволений з тюрми Бол організувати в одну армію не потрапили. З усіх кінців Англії потяглися до Лондону ватаги кепсько озброєних, але страшних своїм числом селян. В містах підмайстрі зводили криваві рахунки зі своїми хазяїнами. Більше всього організованості виявили лондонські робітники, що захопили всі міські ворота і виглядали селян. Безпорадність командних клас можна було пояснити тільки раптовим та дружнім рухом усіх трудящих по всій країні, бо лицарство було все ж великою силою, заможне міське купецтво, звичайно, було з ним солідарне, а зброєю та організованістю вони, натурально, мали величезну перевагу над селянами, котрі не мали навіть спільного командування.

Лондон повстанці захопили. Король сховався в замчище Тоуер. Де-кілька найбільш ненависних народові вельмож і значних урядовців було вбито, а майно їхнє конфісковано. Судові установи було зруйновано, а всі документи, акти, угоди — попалено. Не маючи опору, повстанці рішили, що вони пани і можуть диктувати урядові свої домагання, а через це перше, ніж приступити до переговорів, розпустили частину своєї армії, бо... нічим було її годувати. Справа в тім, що повстанці глибоко шанували приватну власність навіть своїх ворогів, і всяке загарбання чужого майна карали як крадіжку смертною карою. Ось, значить, у яких формах виявилось почате лолардськими комуністами повстання.

Викликавши короля з Тоуера, повстанці подали йому свої вимоги: признати селян вільними від кріпацтва на вічні часи і потвердити це королівським словом та маніфестом; заборонити кому б то не було, дворянству й церкві, простягати руку до земель громадського користування; скасувати дворянські привілеї в мисливстві та рибальстві; дарувати амністію всім учасникам повстання.

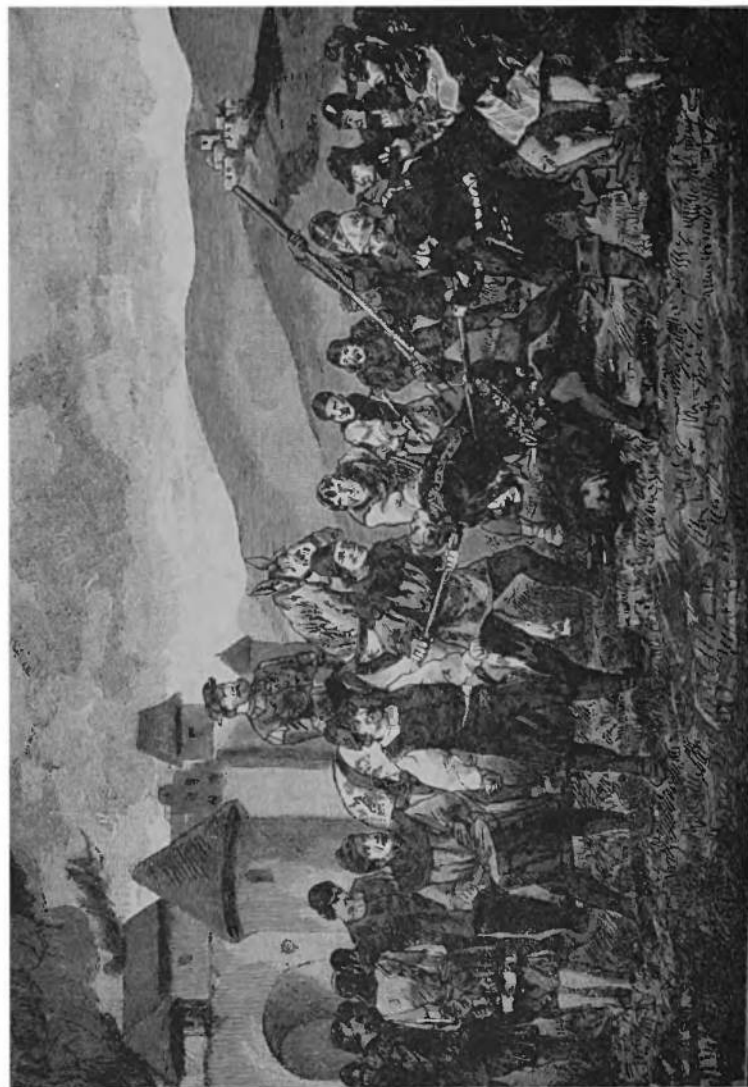
Маніфест Річарда II.

Як бачимо, не доларди і не комуністи, як Джон Бол, були керівничою силою в цьому повстанні, а селяне, і в вимогах королеві було не все, що говорилося до рішучої хвилини, а тільки те, що відповідало бажанням осередкового ядра бунтівничої армії, себ-то селянства. Треба, однак, сказати, що в попередніх і пізніших селянських повстаннях, трохи не до XVIII-го віку, селяне домогалися тільки полегкостей у кріпацтві, скасування найбільш нелюдських його виявлень, а не повного скасування станової залежності взагалі. В цьому ж випадкові ми бачимо вимогу повної горожанської рівності, що стала гаслом мас уже тільки в XVIII віці. Цю сміливу, ще не звичну для селянства в XIV віці думку, очевидно, доводиться поставити в заслугу тим міським елементам, що взяли участь у селянським повстанню 1381-го року.

15-літній король *Річард II* мав на-поготові тільки 8000 добре озброєних людей, хоч міг покладатися ще й на багатих лондонських горожан. Отже, він не зважився на опір. Король з причетом прибув до селян, обіцяв їм виконання всіх їхніх вимог і тут же таки видав маніфеста, де до слова сказано: «Ми, Річард II... власною ласкою нашою... проголошуємо всіх наших підданих вільними од усякої кріпацької неволі... даруємо їм усі злочинства і т. д.» Окрім того, король заявив селянам, що віднині він сам буде їхнім ватажком та оборонцем їхніх інтересів і прохав їх вернутися на косовицю й жнива. Одурити пощастило, і більшість селянського рушення розійшлася по хатах. Навіть підписаний королем і захований у архівах маніфест не був відданий до рук селянам, а Тайлор, що лишився в Лондоні, щоб одержати маніфеста, був убитий на очах короля.

Коли близька небезпека від селянської армії, що стояла під Лондоном і в Норфольку, минулася, король пильно взявся за ліквідацію і самого повстання і своїх обіцянок. Для знищення внутрішнього ворога було зібрано армію в 40.000 душ, а такого числа салдат Англія ще й на війну ніколи не виставляла. Почалися суди й карні експедиції. Новій депутації селян король уже відповів: «Рабами ви були, рабами й будете. Ви лишитесь у кріпацтві, але не в такому як досі, а в багато гіршому... Я попідкуюся, щоб ваше рабство стало страшним прикладом для нащадків».

Нова спроба повстання в Есексі була без жалю роздушена. Всіх ватажків селян, в їх числі *Джона Бола*, *Джека Строу* і

Росправа англійських селян з вельможами р. 1381.

Джона Літльстріта, було покарано смертю. По всій країні бував білий терор, вишукуючи керовників руху. Офіційно було скарано понад 1500 душ. При цьому уряд дуже добре тямив, хто був духовним керовником цього селянського повстання: міський пролетаріят зазнав від терору багато більше, ніж селянство. Лолардів майже цілком винищили. Треба, однак, зауважити, що англійські командні класи, не хотівши лишатися без робочих рук, не нищили так поспіль переможених і не руйнували так усієї країни, як французьке лицарство після жакерії.

Ще три рази повставали англійські селяне. Року 1450-го їм знову пощастило допасти до Лондону і перебити королівських вельмож. Як що вірити Шекспірові (трилогія — «Король Генріх IV»), то селяне хотіли зруйнувати старе суспільство і створити нове, все королівство зробити спільним добром усього народу, не лишивши живим ані одного дворянина, спалити всі королівські й судові грамоти і т. д.. Це друге селянське повстання, як і третє року 1500 та четверте року 1550, були теж задушені, як і перше.

Привернене після першої селянської війни кріпацтво трималося, проте, не довго. Вся хода економічного розвитку руйнувала його. Капіталістичному ладові, що дуже розрісся, потрібна була вільна наймана праця. Отже, повільна ліквідація кріпацтва шляхом викупу на волю, переходу на нащадну оренду та іншими способами під кінець XVI-го віку майже закінчилася.

Г. ШВАЙЦАРІЯ

Цілком своєрідним явищем у боротьбі європейського селянства проти феодалізму видаються війни швайцарського селянства. В недоступних у той час Альпійських горах осіло ще з часів переселення народів суворе войовниче селянство, загартоване в боротьбі з гірською природою. Воно довго й уперто ставило опір усяким спробам накинати йому феодальну владу дворянства. Хуторний характер швайцарського хліборобства, дрібні ділянки, розкидані по косогорах, долинах та пасмах Альп, брак великих селищ, а тим більше міст, — мало сприяли утворенню нових форм державного життя. Через це мужицька рівність і воля довго тут панували, не торкнуті класовою боротьбою, що буяла в сусідніх країнах. Коли ж німецьке лицарство спробувало підбити собі вільного швайцарського селянина, щоб експлуатувати його так само як і по всій Європі, то це

селянство потрапило до ладу використовувати географічні вигоди гірського терену для оборони, що раз у вигонячи назад непрохане панство. Боротьба ця, що тяглася віки, повна пишних епізодів, з котрих особливої слави в світовім краснім письменстві здобули героїчні вчинки Арнольда Вінкельріда і Вільгельма Телля.

Коло року 1300 лісні кантони Урі, Швіц та Унтервальден заклали союз самооборони (присяга на горі Рутлі) проти лицарства й австрійської монархії. Року 1315 під Морґартеном швайцарське селянське рушення розбило лицарську армію Леопольда австрійського. Року 1370 до союзу прилучилися кантони Цюрих, Люцерн і Цуг, і з цього часу швайцарська селянська республіка, можна сказати, так зміцніла, що їй не страшні стали вже ніякі напади феодалізму аж до остаточного відділення Швайцарії від германської імперії.

В такому стані селянської рівності і майже натурального господарства Швайцарія прожила довгі віки, і тільки вже тоді, коли її кордони розсунулися через прилучення таких торговельно-промислових міст як Базель, Женева та інші, розкрилися шляхи для закорінення в ній спочатку торговельного, а потім і промислового капіталу.

Однак, швайцарське селянство придбало собі лиху славу тим, що багато віків постачало найманих салдат для королівських армій деспотичних держав. Майже в усіх повстаннях трудящих Західної Європи проти них боролися наймані королівські армії, набрані з убогих швайцарських селян.

Г. ЧЕХІЯ

У війнах чеського селянства, відомих під назвою гуситських воєн, ми вперше в історії натрапляємо на своєрідну взаємодію ідей національно-шовіністичних і соціальних.

XIV і XV віки в Західній Європі були початком націоналізму. І це цілком відповідало всій ході економічного розвитку. Так звана національна свідомість завжди як найтісніше зв'язана з розвитком товарової продукції. В міру того, як товарова продукція капіталізується, інтереси командних клас починають вимагати створення централізованої держави, міцної центральної влади, що забезпечувала б молодому капіталові внутрішній ринок і допомагала б йому поширитися на ринки зовнішні. Капіталізм має потребу перетворити державу в єдине

більше чи менше замкнуте національне господарство. Ця потреба капіталу знаходить собі виявлення в національній ідеї, в змаганні до національної єдності, а через те, що капіталізм у ті часи стає економічною необхідністю, неодмінним фактором господарського процесу, і клас капіталістів веде за собою на мотузку всі інші класи, — то її ідеологія робиться національною.

І справді, в XIV і XV вв. ми бачимо, як помалу міцніє в усіх країнах ідея національного об'єднання й відокремлення. В Італії, звідки пап вивезено було в авіньйонський полон, національні змагання виявляються в мрії про поворот пап назад в Італію для створення національного центру в Римі. В Англії і Франції національна ідея росте й плекається на ґрунті столітньої війни. В Німеччині народні маси мріють про дуже імператорську владу, що дала би міцний правопорядок та поклала б край сваволі князів і дрібного лицарства. Не обминула ця ідеологія й Чехії, але набрала в ній через місцеві особливості своєрідної вдачі. Серед усіх держав у складі германської імперії Чехія довгий час була найбільше відсталою в господарстві. Чеські королі старанно допомагали німецькій іміграції, що приносила з собою вищу культуру. Особливо допомогло промисловому розквітові Чехії відкриття срібних копалень коло міста Кутенберга. В XIV віці німці почали масами заселяти Чехію. І срібні й золоті копальні були цілком німецькі, міста здебільшого, були заселені німецькими купцями й ремісниками, дуже заможними. Вся адміністрація державного апарату і, що має ще більшу вагу, вся вища церковна ієрархія складалася з німців. Празький університет, найкращий і найбільший за тих часів у світі, мав і серед професури і серед студентів більшість німців. Загальне піднесення господарського життя не сприяло тільки двом верствам: дрібному чеському лицарству, що тяглося за князями та не мало на те засобів, і чеському селянству, зовсім не вбогому, що чи викуплялося від нужденного лицарства, чи терпіло утиски від нього. Найбільшим землевласником, як і скрізь, а через це сіллю в оці і незаможному лицарству і селянству, була понімчена католицька церква. Не дивно, що за таких умов чисто класова ворожнеча селянства до міської буржуазії, до найбільшого землевласника — церкви, перекрилася й замаскувалася боротьбою чехів з німцями. Дві нації в цьому випадкові являли собою дві ворожі класи, а ідеологію цієї боротьби творила дрібна обійдена долею чеська буржуазія, з показаних вище причин надаючи їй націоналістичної вдачі.

В найтіснішій звязку зі сказаним вище стоїть те, що всі соціальні й національні забаганки тої епохи все ж, за прикладом середньовіччя, починалися як раз з богословських суперечок. З одного боку, вся наука, все думання ще тісно були сплетені з релігією. Здобутки природничих наук були ще дуже невеликі. А гуманісти, що тільки почали були кликати сучасників до джерел давньої науки і намагалися погодити античний світогляд з християнством, були ще тільки невеличким гуртком кабінетних учених без впливу на думання мас. З другого ж боку, змагання до національного відокремлення власне через те, що церква була ненаціональною силою — і давила та експлуатувала всю Європу, насамперед скеровувалося на утворення своєї національної церкви на місці міжнародної католицької. У Франції та Італії це змагання мати свою власну церкву виявилось викраданням одне в одного самого папи римського та в примусовім оселенню його в себе. Англія ж, Германія, Швайцарія й північні держави утворили власні церкви та конфіскували в себе вдома церковне майно. Чехія перша ступила на цей шлях.

Іван Гус був проповідником реформи церковного життя, яких було без числа до нього з найперших віків християнської ери, але проповідь усіх його попередників так і лишилася проповіддю без наслідків, а слова Гуса (Вікліфа, Лютера та інших) впали на такий ґрунт класових та національних протиріччів, що розпалили революційну пожежу, вже не церковну, а соціальну, та ще й таку, якої ініціатор і не передбачав та й не хотів.

На основі євангелля Гус, як і всі його попередники, вимагав зовсім не християнського комунізму для всіх, а тільки поліпшення звичаїв духовенства, простоти й бідности для самої церкви та роздачі її величезних маєтків. А в той час церква надбала добра справді без числа й краю, як у земельних маєтках, так і в цінних металах. Окрім того, Гус вимагав причастя в обох формах і для мирян, а не тільки для духовенства.

Гуса, як відомо, церква спалила на церковному соборі в Констанці р. 1415-го, і це полум'я сталося знаком для повстання в Чехії. Почалося воно не досить організовано і спочатку кинулося проти церковних скарбів та церковної земельної власности. Бойовим кличем була вимога чаші, себ-то вина в причастю. По різних місцевостях країни селяне й міський пролетаріят нападали на церкви та монастирі і ділили між собою їхнє добро. Найбідніше дворянство, дрібне лицарство, бачучи, що ласий шматочок, церковне майно, переходить до селян, прилучилося

до повстання. Зате заможна міська людиність, лицарські верхи, князі та урядовці, себ-то як раз німецькі елементи в країні, трималися церкви. Таким чином чисто соціальне повстання бідноти проти найбільшого землевласника й капіталіста, проти римської

Іван Гус.

церкви, одразу ж придбало національної вдачі боротьби між чехами й німцями.

Поки безпорадна королівська влада виясняла собі всю небезпеку від цього руху, повстання лишалося партизанським, стихійним та неорганізованим. Але коли уряд узявся до репресивних заходів, то гусити об'єднались і під проводом лицаря

Івана Жижки здобули Прагу. З цього моменту гусити зі гна-ної секти одразу стали урядом країни, а королівська влада че-хів фактично була паралізована.

Здобич, що дісталася гуситам від церкви, була величезна, і це, звичайно, притягло до них багато прихильників. Певними й активними ворогами гуситів лишилися тільки чисто німецькі гірничо-промислові округи, велике купецтво і князі. Величезну більшість серед гуситів складали селяне, меншість — горожане та лицарі. Такий збіг різнородніх елементів міг триматися тільки доти, доки спільним ворогом, що закривав собою всі не-злагоди, була церква. Коли ж із церквою покінчили, проти-лежні класові інтереси в осередку самих гуситів впливли наверх.

Першу незгоду викликала дільба здобичи. Для дворянства церковні землі мали ціну лише стільки, скільки разом з зем-лею перейшли б під нових власників і колишні церковні кріпаки. А тим, очевидно, — зовсім не подобалося перемінити одного експлоататора на другого, та й годі. Вони хотіли стати вільними хліборобами на власних клаптиках землі. З другого ж боку, коли вже монастирські селяне ставали зовсім вільними, то річ природня, що й усі інші селяне схотіли ліквідувати свої напів-кріпацькі обов'язки відносно лицарства, що на де-який час ста-ло спільником селян у боротьбі проти церкви. Менш заможна частина буржуазії, себ-то національно чеська, що спочатку бу-ла також пристала до гуситів через спільну ненависть до най-більшого павука — католицької церкви, почула себе ні в сих ні в тих, коли під опікою радикальних гуситів по містах заво-рушилися й недобитки єретичних комуністів. Нелегальні досі гуртки альбігойців і беггардинців знову позакладали в багатьох містах свої християнські комуни, а подекуди навіть намагалися встрияти в міське господарство для його комунізації. Дрібна чесь-ка буржуазія почула, що причастя причастям і церковне майно своїм порядком, але класові інтереси все ж тягнуть її до ба-гатої німецької буржуазії.

Зовсім покинути гуситський рух, стати з ним у ворожі від-носини, ні лицарство ні дрібна буржуазія, проте, не могли.

Адже церковну здобич було поділено. Поворот на лоно урядової влади означав би обов'язок повернути цю здобич, а ра-зом з нею і владу, німецьким князям, німецькій великій буржу-азії, німецьким єпископам і урядовцям, що навряд чи подарува-ли б вчорашнім спільникам бунтівників їхню поведінку. До то-го ж така зрада в спільній справі означала б одмову від змагання

до національної незалежності, до національної церкви, з чого виходила дрібна буржуазія, приєднуючись до повстання. Тим часом питання національні й соціальні чим далі, то тісніше спліталися в своєрідний вузол. З Празького університету всі німецькі професори й студенти, числом кілька тисяч душ, пішли, заснувавши новий університет у Саксонії, в Липську (Ляйпціг), університет виключно католицький.

Гуситський рух цілком сходився тільки з інтересами селянства. І селяне через це самі одні лишалися найбільше відданими й запальними його прихильниками, готовими поглибити й поширити почату соціальну революцію в міру того, як сам розвиток подій і боротьби захоплювали їх з собою. Лише невелике число лицарів, от як славетний полководець Іван Жижка, цілком звязали свою долю з селянським рухом. Вся маса дворянства й горожан намагалися уговорити революційний запал селян та припинити рух на тих успіхах, що їх уже було досягнуто. Комуністи ж намагалися дати перевагу своїм ідеям, перемішуючи їх з ідеями містично-релігійними. Так склалися в гуситизмі різні течії.

Основних течій було дві. Одна, поміркована, що мала обмежитися утворенням національної церкви та націоналізацією церковного майна, зберігаючи весь колишній соціальний лад і класові привілеї, звалася течією *калікстинців* чи *утраквістів*. Обидві назви найкраще перекласти словом «чашники», прихильники чаші, себ-то причастя в обох формах, хліба й вина. В дальшій бойовій історії гуситизму цей рух майже не мав значіння, був ввесь час тільки гальмом, що помалу втрачало свою силу, але знову набрав значіння, коли запанувала королівська влада і потопила в крові революційний гуситизм.

Інше, радикальне чи революційне крило гуситів, що спиралося найбільше на селянські маси, було власне бойовою силою всієї чеської революції і, не вважаючи на внутрішні непорозуміння, в моменти небезпеки виступало дуже дружньо. Справа в тім, що як і завжди в історії, селянство, як класа, не здатне було створити свою організацію. Воно потребувало й шукало керівників. Таких керівників воно знайшло собі серед міських комуністів, але жадні ватажки, жадні керівничі групи ніколи не можуть накинути широким масам свої ідеали, коли вони не відповідають інтересам самої маси. Свої організаторські здібності такі ініціативні групи віддають масам, своїм авторитетом вони збільшують і розпалюють активність мас, але поводитися вони повинні так, щоб оглядатися на справжні інтереси народа. Маси

революційного гуситизму були селянські, і селянськими також були їхні ідеали. Бойовим кличем часі вони вже не задовольнялися. Мало їм було й експропріації церкви. Вони вимагали скасування класових привілеїв взагалі, вимагали майнової рівності й демократизації всього державного ладу, але не більше. Комуністичних же ідей, що в цій революції гаряче проповідувалися, а подекуди й переводилися в життя, широкі селянські маси не засвоювали, і цілком даремно накидаються ці ідеї всьому гуситизмові.

Центром, що об'єднував революційний гуситизм, стало місто *Табор* (назву взято зі Старого Заповіту), що його заснували комуністичні ткалі зараз таки по перших сутичках гуситів з церковною силою. На початку це було тільки місце, куди збиралися комуністи з Чехії та інших країн для дискусії про форми заведення в життя комуністичних ідеалів і для пропаганди серед селянства. Літописці кажуть; що наїзд людей був величезний; вже на самім початку руху, р. 1419-го, на заклик до дискусії з'їхалося коло 42.000 чоловіка. Помалу Табор став великим містом, головним штабом і комуністичних організацій і військової сили *таборитів*, — як стали звати ліве крило гуситизму.

Якоїсь загальної системи в комуністичному крилі таборитів не було. Ріжні християнські секти, що злилися в таборизм, вносили свої програми і намагалися їх перевести. Як кажуть літописці, спочатку заповіді таборитів говорили дуже виразно: «В містах Таборі, Пісеку і Водяні нема ні твого, ні мого, все належить спільно всім, і так далі повинно бути скрізь. Ніхто не повинен мати своєї приватної власности, а хто це порушить, чинить смертний гріх». Через це правило всі учасники комуни продавали все своє майно і гроші віддавали до комунальної каси. Але колективної продукції таборити організувати не зуміли мабуть через те, що, як незабаром довідуємося, комунальні ремісники працювали на селян, а з виручених грошей лишали собі стільки, скільки треба було їм на життя, зайвину ж віддавали до спільної каси. Звиродніння комуни сталося не через якісь непорозуміння серед самих комуністів, а природнім шляхом — через невміння організувати продукцію і споживання колективно, — що дуже непокоїло самих комуністів. Частина їх зразу ж рішила, що комунізм в умовах міської культури неможливий, і виселилася на острівця на річці Лужниці, де спробувала збудувати своє життя в цілковито первісній простоті, відповідно до описів життя перших людей в раю, для чого почали навіть хо-

Лугарська розвідка проти таборопитів.

дити голі. Їх прозвали *адамітами*, і довелося навіть ужити збройної сили, щоб примусити їх вернутися в людську громаду та підкоритися загальним законам. Хто ж лишився в містах, ті не втратили духу та й далі робили свої спроби організації комуністичної держави хоча б у рямках кожного міста по-одиноці. Про себе вони й далі писали: «Між братами й сестрами гори (міста) Табор нема ніякої різниці, — ні особистої, ні майнової. На землі не повинно бути далі ні царів, ні панів, ні підданих. Податки й повинності повинно знищити. Ніхто не повинен нікого й ні до чого змушувати силою чи владою, бо всі повинні бути як брати та сестри». В безперервних змаганнях викоринити приватну власність, здійснити комунізм у життю, проходила вся дальша діяльність таборитських комуністів аж до загибелі, і завжди ця приватна власність, індивідуальна продукція і споживання в тих чи інших формах, тим чи іншим способом вривалися в комуністичну систему й псували її доладність. Час для комунізму ще не прийшов. Умови продукції ще не давали спроможности покінчити з експлоатацією людини. Комунізм міг бути ще тільки мрією.

Але в однім таборити лишили позаду всіх колишніх комуністів: це в організації своєї військової самооборони, в утворенню своєї червоної армії. Всіх таборитів і селян, що були під їхнім впливом, було поділено на дві зміни: зміну трудову і зміну бойову. Коли вірити ворогам таборитів, то бойова зміна завжди була на-поготові, — на полі і в таборах (гарби ставилися в чотирикутник, як згодом у наших козаків), і завжди вступали в бій разом з жінками та дітьми, щоб разом або загинути, або перемогти. Прекрасна організованість цієї армії, сувора дисципліна, великий досвід у маневрах, нарешті, свідомість та ентузіазм кожного вояка, що знав, за що він б'ється, — робили цю армію непереможною. І справді: протягом 12-ти років, з 1420 по 1431 р., папа римський насилав на таборитів з усієї Європи п'ять хрестових походів, і всі вони, як хвилі морські, розбивалися об опір таборитів. Хрестоносці йшли до бою, спокушені тільки великою здобиччю, а таборити обороняли свої класові селянські інтереси та ідеали комунізму. Досліджуючи ближче ці бої, історики приходять до висновку, що таборити вперше після занепаду Риму створили початки сучасної воєнної тактики й стратегії. Їхнє військо вже не було звичайною юрбою озброєних людей, що кидаються на ворога там, де лишень його зустрінуть, а оперувало планово, комбі-

нуючи рухи, розподіляючи сили по флангах і даючи певну роль що-йно винайденій артилерії.

Пересвідчена, що хрестовими походами перемогти таборитів не можна, церква пішла на попущення. Базельський собор р. 1433-го признав націоналізацію церковних маєтків Чехії за довершений факт і амністував усіх учасників цього акту, а таборитів усе ж проголосив комуністичними еретиками, що їх належить нищити. Цього тільки й треба було поміркованій дворянськобуржуазній частині гуситів, так званим чашникам. З Риму навіть було їм дано засоби на зброю, і вони об'єдналися з церквою для спільної боротьби з таборитами. Коло села Ліпани, близько міста Броди Чеські, 30-го травня р. 1434-го дійшло до рішучого бою, де взяло участь 18 000 таборитів проти 25 000 душ імперської армії, об'єднаної з поміркованими гуситами. Таборити були розбиті і майже всі загинули в бою, — розлючене лицарство не милувало нікого. Старого Жижки вже не було живого, а командував в останнім бої таборитами його заступник *Прокіп*. Поразкою під Ліпанами влада таборитів над Чехією скінчилася, але ще два роки тягли вони війну проти імператора Сірізмунда і добули признання де-якої внутрішньої автономії для міста Табора. Ще 15 років житила після цього таборитська комуна, але ці 15 років були тільки безупинним процесом внутрішнього розкладу її. Найбільш запальні й переконані її прихильники полягли в боях, а зміцніла навкруги приватна власність і капіталістична продукція тиснули зі всіх боків на безвладну комуна і розкладали її. Під р. 1450, як кажуть свідки, в таборитській комуні поруч з великим багатством водилася й велика бідність. Року 1452-го королівська влада остаточно дала собі раду з Табором, покаравши на смерть небагатьох вірних комуністичним ідеалам ватажків.

Хоч у таборитах і було переможено все чеське селянство, що було під їхнім керовництвом, воно, навіть переможене, було ще такою силою, що на неї доводилося зважати, і переможці через це заводили знову старі форми соціальної експлоатації дуже обережно. Але зруйноване селянство вже не могло очуняти від учиненого йому кровопуску. Не тільки кріпацьке право, що завмирало вже під початок XV-го віку, повною мірою привернулося в XVII-му, але почався також і процес збирання латифундій у руках великого дворянства з виселенням та пролетаризацією селян. Експропрійоване церковне майно церкві не повернулося, але збиралося воно в значній своїй частині (чи

скуповуванням, чи насильством та судовою тяганиною) в руки поміщиків.

І соціальне повстання селянства проти командних клас, і комуністичні спроби таборитів скінчилися нещасливо. Процес капіталізації всього господарського тіла країни і пролетаризації народніх мас у Чехії після гуситських війн пішов швидкою ходою. Лишень міжнародньому павукові, що висмоктував усі соки з країни, римській церкві, було завдано удара, що від нього вона вже ніколи не могла очуняти. Одною яскравою сторінкою в боротьбі знедолених проти невблаганного процесу розвитку царства приватної власности стало більше в кривавій історії людства.

Враз і зовсім умерти такий дужий рух думки як таборитський, звичайно, не міг. Через кілька років після остаточної загибелі Табору виникло нове вчення, прихильники якого звали себе «богемськими братами». В невеликім чеськім селі вони заснували громаду, членам якої було заборонено вступати на військову й цивільну службу, торгувати й лихварувати. Приватну власність вони в себе зберегли, але пильно слідували за тим, щоб вона не виросла в багатство, і через це ділилися своїм зайвим з біднішими. Нежонаті й незаможні жили в більш витриманих комунах, по чоловічих і жіночих товариських житлах. Особливість цієї секти, що яскраво виріжнює її споміж інших,—це її одверта нехоть до питань богословських, і навпаки—питанням соціального порядку й рівности члени секти надавали переважного значіння. Через це освіті й вихованню вони перші зі всіх релігійних комуністичних сект стали надавати більш світського і менш церковного характеру. Треба, проте, сказати, що такі тенденції зазначувалися вже й у гуситському рухові з самого його початку. В перервах між своїми війнами таборити дуже пильно обмірковували та старанно організовували в себе навчання молоді. Секта ця, часом толерована й дуже чисельна, а часом гнана так, що доводилось ховатися в лісах і печерах, існувала коло 150 років.

Підводячи підсумок гуситському рухові, треба вказати на три безсумнівні його заслуги, що роблять його поворотним пунктом між давнішими й пізнішими повстаннями бідноти: 1) В гуситському рухові в усіх його течіях вперше релігійний елемент втрачає переважне значіння. Це було повстання не тільки проти самої церкви, але й у себе в осередкові воно давало перевагу соціальним питанням над богословськими. 2) Гуситський рух перший звернув увагу на необхідність світської освіти і світської

*Еразм Роттердамський,
філософ-гуманіст, ворог церковної влади.*

школи, в чім безперечно позначився вплив гуманістів, що поки що тільки в своїх кабінетах підготовлювали визволення науки спід ярма церкви. 3) Гусити перші зрозуміли необхідність військової організації для всякого повстання, вони перші взяли в тямки, що самої одної лишень запальної відданості ідеям і сміливості — замало. Зрозуміли, що без захоплення влади трудящими соціального перевороту зробити не можна, а здобуття влади неможливе без організованої воєнної сили, без червоної армії.

Д. НІМЕЧЧИНА

Перехід од середньовіччя до нового віку ні в одній країні не спричинився до таких соціальних побойовищ, таких кривавих сутичок суспільних клас між собою, як у Німеччині. Мало не весь XVI вік повний соціальних воєн, комуністичних спроб, збройних спроб різних клас німецького суспільства спинити залізний процес розвитку продукційних відносин і повернути його в той бік, що відповідав би інтересам певної класи. Як і скрізь, від розвитку капіталізму терпіло більше всіх селянство. Через те його бойова сила й його гасла накладають свій знак на весь цей бурхливий період. Але іскри, що їх кидали селянські повстання в соціальну будову германської імперії, викликали вибухи зі всіх боків, примушували всі класи домагатися поширення своїх прав. Взаємодія цих різноманітних сил і народжених ними ідеологій і складає суть тої соціальної революції, що струшувала Німеччиною в XVI віці. Але селянські війни мають таку перевагу в цій соціальній революції, що історичне місце її все ж стоїть між англійськими, французькими, чеськими повстаннями, з одного боку, та українсько-російськими, з другого. Спроба де-яких істориків вести чисто арифметичну рахубу для найбільших революцій, лічучи німецьку XVI-го віку першою, англійську XVII-го віку другою, французьку XVIII віку третьою, а теперішню четвертою, вказує тільки на зовсім механічне розуміння значіння революцій та на нездатність за силою сторонніх явищ у кожній революції розглянути її соціальну істоту. А в німецькій революції таких явищ справді було чимало, — це показує хоч би такий короткий перелік її істотних моментів:

1) Церковна реформація Лютера, Меланхтона й Цвінглі, розрахована на створення незалежної національної церкви з конфіскацією церковного майна і зв'язані з цим війни.

2) Демократичні селянські повстання, що виставляли чисто селянські і до того помірковані вимоги та носили такі народні назви, як «Союз постоло», «Бідний Конрад» і т. д.

3) Повстання дрібного дворянства в союзі з міською буржуазією проти князів і великого феодального дворянства в меті національного об'єднання під дужою імперською владою і демократизації всього державного ладу.

4) Комуністичне повстання Мюнцера і перехрещенці.

5) Повстання селян під проводом окремих лицарів (Гайер, Берліхінген).

6) Війни селян зі швабським союзом міст і т. д.

Але перше, ніж перейти до викладу самої історії реформи й селянських воєн, коротко пригадаймо картину політичного й соціального ладу в Німеччині XVI-го віку.

Німеччина тоді не була об'єднаною державою, як Англія чи Франція, де королівська влада вже підбила собі феодалів. Виборний імператор користався невеликою владою і цілком залежав від могутніх князів та королів земель, що належали до складу імперії. Ці князі пильно зберігали свою владу і були найпершою силою в імперії. Вони ж вибирали й імператора. Всі податки й повинності в країні пливли до кас цих князів та католицької церкви. Дрібне лицарство, що сиділо по своїх замчищах і само терпіло від магнатів і князів, усупуте від політичної влади, руйноване грошовим і торговельним господарством, позбавлене колишніх прибутків від розбишацтва, — перебувало в глухій опозиції і мріяло про дужу центральну владу, що спиралась би на лицарство, минаючи князів, королів і церкву. Селянство, що вже почасті визволилося спід кріпацтва і перейшло на становище нащадної оренди з різними, однак, натуральними повинностями на користь лицарства, не мало ніяких міцно встановлених і визнаних прав. Змушене ходюю подій пом'ягшувати свою владу над особою селянина, лицарство, бувши само повсякчасно в скруті, при всякій нагоді намагалось знову і знову притиснути селянина, що сидів на його землі. Селянська заможність, що десь часами й утворювалася, розліталася як пух під натиском більш могутніх соціальних сил. Ця безправність в одних випадках і справді страшні злидні в інших, за наочної спроби собі теж добути пожиток із загального розвитку економічного життя, робили селянство завжди революційно настроєним. Міста й міські стани, що досягли під цей час нечуваного багатства й розквіту своєї промисловости та торгу, були невдоволені і змагалися до політичних реформ. Час, коли міській буржуазії доводилося боротися проти феодалів за свою незалежність у кожному місті, давно минув. Незалежність міських самоврядвань давно було визнано князівськими й королівськими грамотами. Міста утримували вже велику військову силу. Мало того: склалися великі союзи міст, що були силою, на яку доводилося зважати не тільки німецьким князям, але й чужим державам. На півночі такий союз міст, що мав назву «Ганза» і втягнув у свій вплив руські республіки новгородську й псковську, мав, найбільше, торговельне значіння. На півдню союз швабських міст був силою і торговельною, і промисловою. Про розвиток ткальської промисловости, що почалась у Фландрії і потім пішла в гору

Райном, ми вже говорили. В XIV^{му} же віці на Німеччину зійшла «гірська благодать», себ-то буйно розвинулася гірничо-промисловість, особливо в Саксонії, Шлезьку та Богемії, а також у Тюрингії й Вестфалії. Не тільки залізну руду, а й цінні метали добувано було в великих розмірах. Легко зрозуміти, яку велику роль ця нова галузь промисловості грала в загальному промисловому розквіті країни, і цей розквіт князі, звичайно, використовували, обклавши його податком, що не завжди відповідав прибуткам підприємства. Буржуазія дуже добре розуміла, що як би між центральною імперською владою, з одного боку, і масою людності, з другого, не стояли князі та церква, то буржуазія здобула б не тільки волю вчинків у вузьких рамках своїх міст, але і вплив на керування всім політичним і господарським організмом держави. Через це міська буржуазія дуже прихильно поглядала на повстання селян, сировані на велаблення влади князів, але звичайно найжувалася, коли селяне чинили замах на «святе право власності» собі на користь, переймаючись проповіддю комуністів. З розвитком промисловості з'явилася на терені історії і нова класа — промисловий пролетаріат, ще нечисленна порівняючи з усією масою людності, але завжди добре збита, що легко й швидко організується для бойових виступів, а через те впливова й небезпечна для інших клас. Особливо добре стосується це до гірничих робітників. Для галузь промисловості з самого свого початку стала капіталістичною, бо через саму свою істоту вона не може продукувати кустарно, ремісничим способом, а потребує великого капіталу та найманої праці. З податків і прибутків від гірничої промисловості в першу чергу складався тоді державний бюджет. Припинення гірничої праці означало припинення прибутків скарбу. Цю свою економічну силу спілки гірничих робітників тямили дуже добре використовувати. Вони провадили невпинну боротьбу за збільшення заробітної плати, за зниження цін на хліб, і дуже легко піддавалися всякій революційній і комуністичній пропаганді. Окрім гірничих округ, пролетарські центри почали складатися і в містах. Процес розкладу ремісництва під цей час зайшов уже доволі далеко. Замість колишньої родини майстра з підмайстрами та учнями, де кожен підмайстер мав можливість стати майстром і самостійним хазяїном, з'явилася верства завжди залежних ремісничих робітників, народилася мануфактура, а з нею й міський промисловий капітал. Пролетарі ткацької й залізобробничої промисловості в багатьох містах складали

таке саме революційне ядро, як і робітники по гірських округах.

І ще одної обставини, що допомагала класовим відношенням загостритися, не слід забувати. Росквіт промисловості й міст потужно вплинув і на сільське господарство. Перш за все величезна потреба міст у хлібі викликала вдосконалення самих способів обробітку землі, більш інтенсивне сільське господарство. А крім того, для промисловості стала потрібною ціла низка нових культур. Величезні земельні ділянки відходили під культури різних фарбових рослин. Збільшена через це зисковність землі розвинула в привілейованих класах велику жадобу до захоплення селянських земель. Літописи й судові хроніки того часу повні відомостей про виживання селян з їхніх ділянок шляхтою всіма правдами й неправдами. Коли в справах хлібних цін селянство й робітництво часто бували ворогами, то в справі боротьби зі шляхтою й церквою вони завжди бували союзниками.

Думка багатьох істориків, ніби початковим приводом для німецької революції XVI-го віку стала церковна реформа Лютера і конфіскація церковного майна князями, не правдива. Вже за півстоліття до першого виступу Лютера почалися епізодичні селянські бунти, поки ще дуже эле організовані і викликані стихійною ненавистю до духовенства, церковними й світськими податками та поборами. Бунти ці були також безперечно відгуком недавно закінчених гуситських війн з одного боку, а з другого — спокусливого прикладу сусідньої вільної швайцарської селянської республіки. Року 1500 селянські втікачі, що рятувалися в межах Швайцарії від нагінки, привели навіть до війни Швайцарії з південно-германськими князями, коли швайцарське військо вдерлося в Німеччину, щоб завести селянську рівність і тут. В той час швайцарські гори мали для пригнобленого німецького селянства таке саме значіння, як для українського й руського селянства Дніпровські та Донські степи. Вийшовши з гір на рівнину, швайцарське рушення не могло як слід протистояти лицарським і найманим арміям і було розбите. Жагуче бажання політичного й соціального визволення охопило тоді німецьке поспільство від джерел Райну і аж до Балтицького моря. Перше, ніж цей рух вилучив зі свого осередку своїх керівників, військових і духовних, та розвинувся в одну велику селянську війну, він виявився цілою низкою місцевих бунтів. Іноді ці бунти, наприклад, у приморських болотяних і острівних місцевостях Дітмарша, проходили щасливо, на багато десятиліть

визволяючи селян спід їхніх гнобителів, але, здебільшого, бували задушені.

Перша велика організація збунтованого селянства, — це був союз, що зробив своїм потаємним знаком, а потім і офі-

Присяга „Союзові Постола“.

ційним ім'ям селянську обуву того часу. Справа в тім, що лицарі носили високі чоботи з халявами, а селянин мусив носити низькі черевики, що прив'язувалися до ноги ремнем. Це реміння було символом його кріпацької залежності. Прийняту союзом назву «бундшу» треба перекласти на українську мову словами «Союз постола».

Коли саме виник «Союз постола», цього не встановлено. Мабуть, початок його був десь у останній чверті XV-го віку, і він довго існував як таємна спілка, що хотіла спочатку

Стія „Союзу Постола“.

дуже поширитися, перше ніж почати боротьбу. В багатьох місцевих повстаннях, що про них ми згадували, повстанці пізнавали один одного по кличу «бундшу», але керівництва з боку союзу ще не спостерігалось. Року 1502-го відбулися перші

смертні кари на ватажків союзу в князівстві єпископа Шпаєрського. Але союз не падав духом і збирав сили. Вступ до союзу був обставлений урочистою присягою, де говорилося про найперші завдання союзу: «Скинути кріпацьке ярмо, з мечем у руці здобути волю як швайцарці, церковне майно націоналізувати й розподілити між простим народом, головою й паном своїм визнавати тільки імператора».

На прапорі Союзу постола було расп'яття, коло якого стояли імператор, папа, божя матір і хреститель, перед расп'яттям німецькі селянки навколішках, внизу прапора великий мужицький постіл, а вгорі напис: «Господи, приверни свою справедливість на землю».

Цікаво, що цей перший чисто селянський союз, до якого ще не пристали ні міські пролетарі, ні комуністи, ні інтелігенти й реформатори, сформулював сам свої 12—14 пунктів чи вимог, що й пізніше лишалися програмою всієї германської революції.

Єсть дві редакції цих вимог. Обидві писані тяжкою мужицькою мовою, що не вміла коротко й ясно формулювати свої думки, прикрашеною посиленнями на слово боже, малими дрібницями селянського побуту, а по суті дуже помірковані, висловлюючи протест найбільше проти несправедливостей та беззаконств.

Документи ці так інтересні й характерні для всієї епохи, що далі ми подаємо їх у короткому викладі.

Ранній варіант:

1. Ми вимагаємо, щоб надалі кожна громада мала право сама собі вибирати й скидати свого священника, що повинен проповідувати нам тільки чисте слово боже.

2. Хлібну десятинку, себ-то десяту частину хлібного врожаю, ми платити згодні, бо її встановлено в Старому Заповіті. Правду кажучи, її таки скасовано в Новому Заповіті, проте ми платити її згодні. З цієї десятинки повинні утримувати священника так, щоб він міг жити лишень не гірше ніж ми, а з зайвни подавати поміч бідним тої самої громади і видавати допомоги на мандрівки членам громади, коли того треба буде. Десятинку ж від приплоду худоби ми платити відмовляємося, бо це вигадка людська.

3. Кріпаками бути ми більше не хочемо, бо Спаситель своєю кров'ю однаково викупив і панів і останнього чабана, а через це, за словом божим, ми хочемо жити як вільні люде, нарівні з усіма, під одними для всіх законами.

Селянка благословляє повстанців на бій.

4. Заборону простим людям ловити рибу в поточній воді та промишляти на звіря й птаство повинно скасувати, бо бог... і т. д.

5. Ліси повинно повернути сільським громадам для користування задурию, бо тепер бідна людина... і т. д.

6. Ми вимагаємо, щоб повинності наші на користь панів не більшали, а лишалися такі самі, як за батьків і дідів наших.

Селяне обороняють м. Інгольштат.

7. Землю, раз віддану селянинові, пан не повинен обкладати новими податками чи натуральними повинностями, щоб вижити таким способом селянина з землі. Коли ж пан потребує нових послуг, то він повинен покладати їх на селянина не порушуючи його господарської роботи і за справедливу плату.

8. Оренду, що беруть папи з селян за землю, повинно переглянути і встановити в справедливій мірі, щоб селянин міг годуватися од своєї праці.

9. Призвільність штрафів повинно скасувати.

10. Всі захоплені громадські землі повинно повернути громадам.

11. Коли селянин помирає, все його майно повинно лишатися його вдові та дітям, кого кривдити не слід.

12. Коли яка з наших вимог не стоїть у згоді зі словом божим, то просимо нас це довести, і ми уступимо.

Пізніший варіант:

1. Не підлягати віднині нікому, окрім бога, імператора й папи. (Найкращий доказ, що тут було ще без Лютера).

2. Кожного судити мають тільки судом присяжних у його околиці. Духовні суди повинно обмежити духовними справами.

3. Коли сума заплачених винуватцем процентів дорівняла позиченому капіталові, то й саму боргову повинність повинно знищити (?).

4. Коли лихвар побирає більше як 5 проц., з ним треба вчинити по божим законам (?!).

5. Ловити рибу, ловити птаство, користуватися лісом будівельним і на дрова, а також пасовищем — має бути дозволеним однаково й дурно багатим і вбогим.

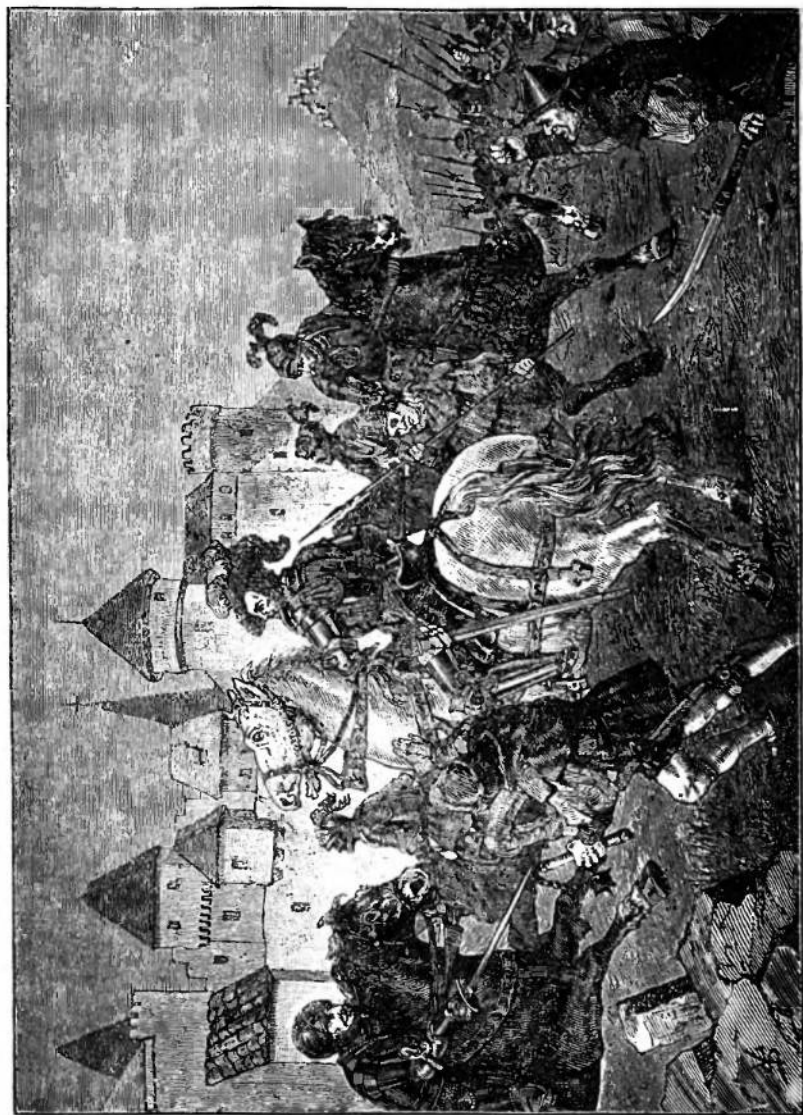
6. Духовенство повинно жити з власних прибутків церкви, а не з поборів.

7. Число монастирів зменшити. Зайві їхні маєтки та добра забрати і утворити з того воєнний фонд Союзу Постола.

8. Всякі несправедливі побори, податки та мита повинні бути скасовані.

9. Встановити вічний мир поміж християнськими народами. Хто цей мир зламає, того вбивати. А хто вже в одну душу хоче воювати, тому дати гроші на дорогу і послати воювати проти турків та поганців.

10. Хто прилучиться до Союзу Постола, тому охороняти життя й майно. А хто йому протистане, того покарати.

Втеча герцога Вюртемберзького від селян „Бідного Конрада“.

11. Якесь одне міцне місто чи велике замчище повинно перейти Союзові Постола, як його опора.

12. Кожний член Союзу Постола в міру своїх сил і засобів бере участь у його видатках.

13. Пропонувати імператорові дати свою згоду на програму Союзу Постола.

14. Коли імператор одмовиться, то звернутися до швайцарського союзу.

Як бачимо, в селянських вимогах не було ні системи, ні послідовності. Одні параграфи говорять про повне скасування кріпацтва, а інші тільки про полегшення одверто дошкульних повинностей. Але ця безсистемність не шкодила справі. В цих домаганнях все ж було зібрано все, що тоді боліло бідному людові, що мав право тільки три години денно працювати на себе, а решту часу мусив віддавати панові, — і селянські маси юрбою посунули до «Союзу Постола», особливо, коли на чолі його став року 1512-го *Йост Фріц*, людина залізної волі і палкого красномовства.

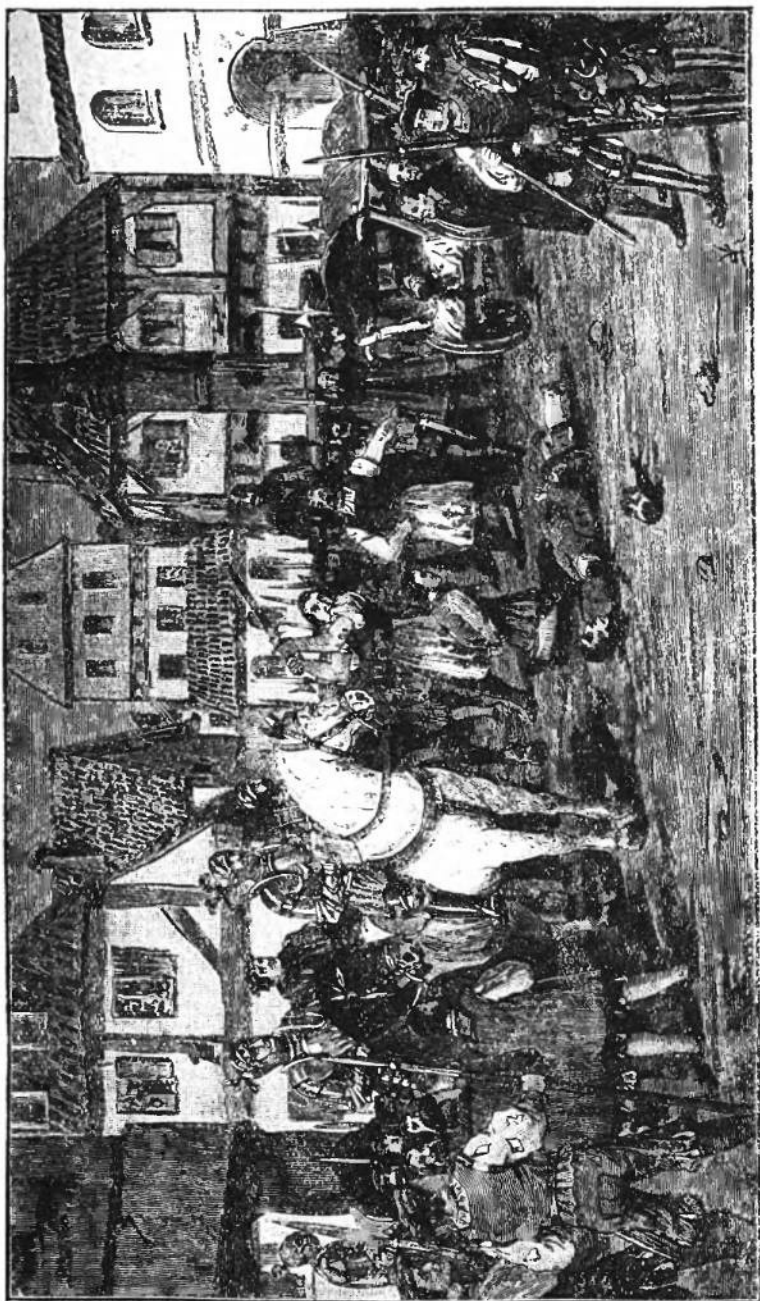
Напередодні самого виступу, коли пороблено було вже всі приготування та був вироблений план воєнних операцій і по багатьох містах підготовані союзники, що повинні були одчинити селянам ворота, зрада загубила справу, «Союз Постола» було розгромлено, і багато ватажків його покарано. Спокій стояв, однак, не довго. Справу «Союзу Постола» підхопила інша селянська організація, «Бідний Конрад» (1514) у Вюртемберзі, а за нею пішла ціла низка селянських повстань по всій Швабії, Каринтії, Крайні й Угорщині. Часами селянам щастило здобувати якісь міста й замчища та скидати шляхетське ярмо, але здєбільшого вони після пімсти довірливо розходилися по хатах, а влада, очунявши, чинила над ними нещадну розправу. Селянському рухові ще бракувало єдності чину, бракувало ватажка.

Такими ватажками, що об'єднали селянські маси по всій Німеччині і керували великою селянською війною 1525-го р., стали душею й тілом віддані селянській справі колишній піп *Томас Мюнцер* і лицар *Флоріан Гайєр*. Але перед цією великою війною ще мала відбутися церковна реформа Лютера, що похитнула весь соціальний лад Німеччини.

Почата спершу виключно проти неймовірної експлоатації народніх забобонів церквою, коли доходило до того, що попи продавали мирянам за гроші прощення майбутніх (!) гріхів, крихти землі, що з неї був створений Адам, а в слоїках молоко

Жінки благають переможців лицарів про милосердя.

Покорення ватажків „Бідного Конрада“.

божої матери, — реформа Лютера виросла в широкий національний рух, скерований на визволення спід влади чужоземної, римської церкви. Радісно підхоплена спочатку лицарством і

Ульріх фон Гутен.

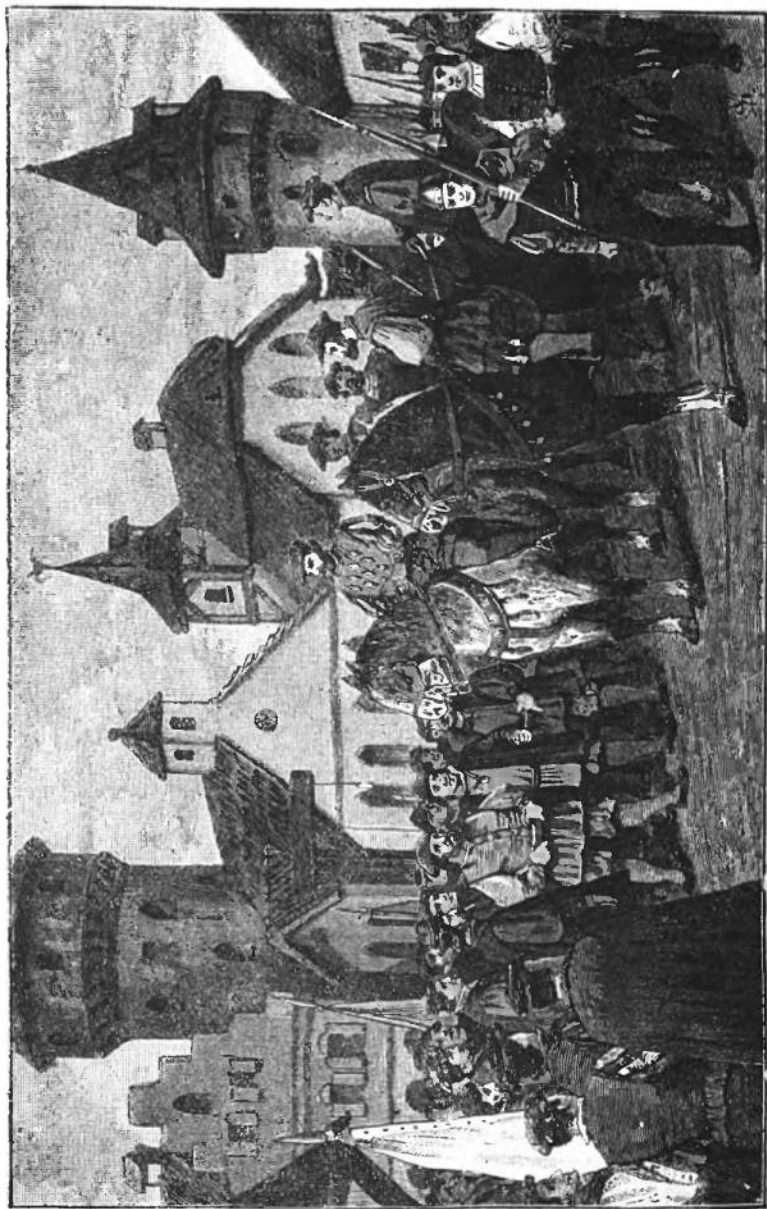
князями з метою захоплення церковних багатств, реформа ця стала потім улюбленою дитиною буржуазії, що змагалася до господарського й політичного об'єднання Німеччини та на своїм шляху мала опір католицької церкви. Руйнуючи одвічні авто-

ритети, церковна реформа збурила всі класи суспільства і дала нову силу приспанім громадським течіям. В містах і гірничих промислах відживають комуністичні групи і шириться проповідь майнової рівності. Інтелігенція в особі гуманістів скидає пута церковної «премудрости» і кличе людську думку до ідеалів натурального права та давніх філософів. Дрібне лицарство в особі *Ульріха фон Гутена* та *Франца Зікінгена* співає пісень

Франц Зікінген.

національного об'єднання та організує повстання проти князів і єпископів. Всі вітають експропріацію церкви. Селянство ж, що не спромоглося захопитись ні комуністичними ідеалами промислового пролетаріату, ні національними ідеями лицарів і буржуазії, по суті воює проти всіх, і, напр., з Саксонії пише Лютерові: «Чого це ти, хитрий попе, розводишся там про бога? Хто знає, чи є ще бог взагалі, а як є, то який він?»

Флоріан Гайяр перед походом.

Томас Мюнцер, захоплений загальним соціальним рухом, спершу гаряче приєднався до Лютера, але незабаром його покинув. Лютер, людина в першу чергу надзвичайно обмежена, зовсім не розумів усього значіння й розмаху тої соціальної бурі, що її він розпочав, і явно липнув до князів, котрі йому за це підпомагали на злість вірному католицькому імператорові.

Мартін Лютер.

Після церковного собору в Вормсі Лютер, безперечно, зазнав би тої самої долі, що й Гус, коли б його не врятували князі. Взагалі в німецькій революції на Лютера спирались і посилялися дуже різноманітні елементи, що боролися між собою: і селяне, що намагалися скинути з себе соціальний і політичний гніт, і лицарство, що обороняло свою владу над селянами та боролось проти влади князів, і горожане, що домагалися дужої

TOMAS MUNCER PREDIGER ZV ALSTET IN DVRINGEN.

Томас Мюнцер.

центральної влади, і князі, що експропріювали церкву. Сам Лютер усе розводився над своїм богословськими тезами, не стаючи на певну соціальну платформу. Глибоко революційній натурі Мюнцера бачити все це було гидко, і він пішов своєю власною дорогою.

Насамперед Мюнцер, очевидно інстинктом відчувши, де ховається найбільше революційних сил, звернувся до гірничих робітників. Об'їздивши всю середню й південну Німеччину та зав'язавши стосунки зі спілками підмайстрів, спілками гірничих робітників, а також із комуністичними сектами, він зробив з них зв'язані між собою центри майбутнього загального повстання, цілком вірно зрозумівши, що селянство вже так революціонізоване, що тільки через свою неорганізованість та роскиданість лишень жде керівничої сили, щоб повстати як один по всій країні. Мюнцер був не тільки революціонер, що відчув біду соціальних низів та душею й тілом віддався визволенню їх, але також і спритний дипломат. Сам він у своїх реформаторських ідеалах заходив дуже далеко, на багато випередивши своїх сучасників. Йому мріялося в будуччині картина соціальної рівності з демократичним державним ладом аж до республіканського. Він дуже добре розумів, що ніякими найкращими теоріями держави будуччини народ підняти не можна, і що кожна класа візьметься за зброю тільки для оборони своїх близьких їй інтересів. Через це Мюнцер бідному лицарству говорив про повалення влади князів, бюргерству — про знищення феодалізму взагалі, промисловим пролетарям — про артільну, напівкомуністичну організацію, а для селян прийняв програму «Союзу Постола».

Легко зрозуміти, що в цій різноманітності складових елементів революційної армії полягала як сила початого весною 1525-го р. повстання, так його кволість. Сила його полягала в тім, що мало не в один час повстали всі незадоволені, і консервативна сторона — князі, імператор і папа — не знали, куди найперше повернутися. Кволість повстання була в різноманітності, а подекуди і в протилежності ідеалів, що за них билися повстанці. Дрібне лицарство під проводом Зікінгена, Гутена та інших у боротьбі проти великих феодалів то прихилиє селян на свій бік, обстоюючи частинне полегшення їхньої долі, то повстає проти них, злякавшись можливості повного визволення селян. Міський патриціят то об'єднується зі своїм напівкомуністичним пролетаріатом, щоб повалити владу церкви та князів, то зраджує його. А швабський союз міст і його

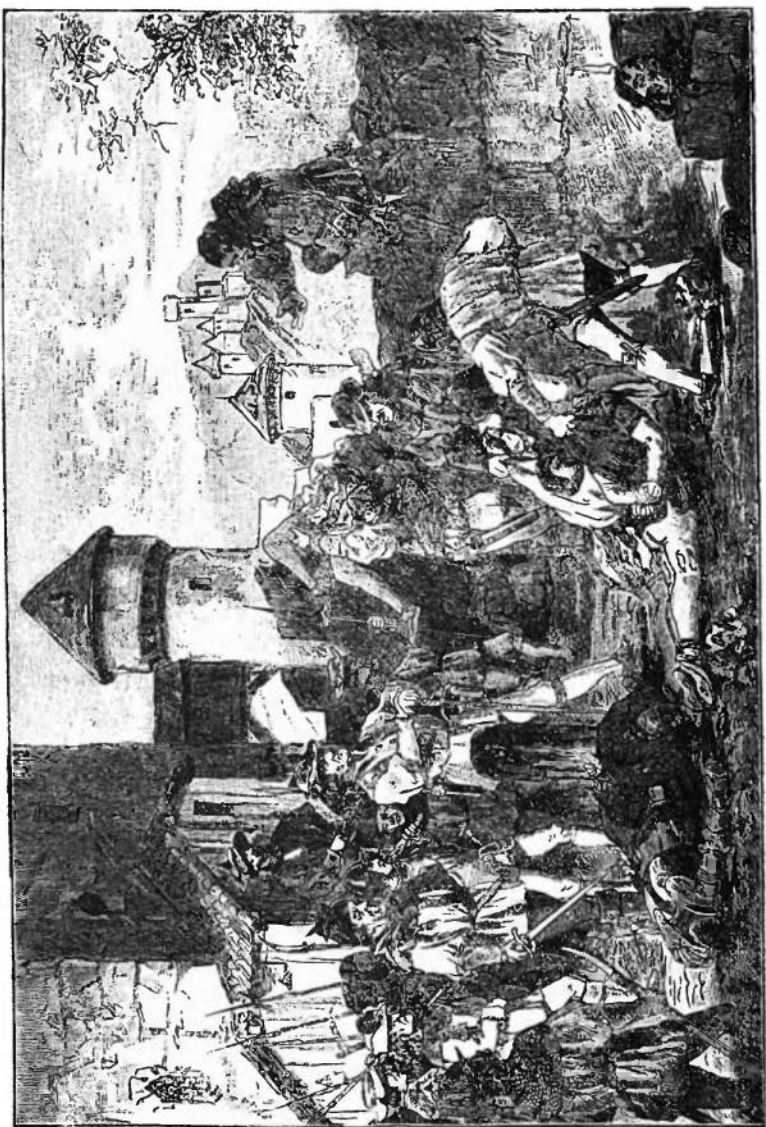

Вимушена присяга лицарів селянству.

ватажок *Трузес* навіть висилає цілу армію для втихомирення селян, котрих до того часу швабські міста впускали в свої мури як союзників. Лицарі битого шляху типу Геца фон Берліхінгена, що його цілком даремно вихвалює в своїй історичній драмі Гете, ловили рибку в каламутній воді, чи стаючи на чолі селянських повстань, чи зраджуючи їх та продаючи швабському союзові міст або князям. Тільки князі та імператор відразу зрозуміли спільність своїх інтересів у цій бурі і об'єдналися в тісний реакційний союз. Засоби цього союзу були величезні. «Гірська благодать» і немилосердний податковий прес ущерть набили золотом скрині князів і дали їм можливість спертися на позакласову силу ландскнехтів. Справа в тім, що коли в XIV віці військо формувалося найбільше з молодших селянських синів, що на кілька років ішли в салдати як у далекий заробіток, а потім верталися додому і через це не втрачали своєї класової свідомості та звязку з селом, — то в XVI віці у гнобителя вже був на-поготові до послуг тип декласованого салдата-наймита, що зробив військове діло й грабіжку своїм фахом, продаючись тому, хто більше платив. На цю силу, силу до того ж міжнародню, бо в ландскнехти вербовано було людей зі всіх держав Європи, — і могли спертися князі для приборкання революції.

Ми не маємо на думці оповідати про всі бої, штурми міст і замчищ, не будемо подавати тут історії воєнних удач і невдач цієї революції. Цілі томи, а найперше прегарна історія цієї війни Цімермана, присвячено описові цієї бурі, що пронеслася по всій Німеччині на протязі кількох місяців. Ріжноманітність і малювничість подій та поодиноких моментів, сила ненависти клас, що боролися між собою, роблять німецьку революцію найбільш видатною в історії аж до часу російської революції 1917—1920 р. Надзвичайний подив у всякого викликають сторінки про таких ідеальних борців за волю, як Флоріян Гайер, що зрікся всіх привілеїв свого походження і щиро віддався справі визволення трудящих. Усмішку жалю викликають хитання й блукання громадських діячів табору інтелігенції й реформації. І гнівом переймаєшся, коли бачиш численні зради міської буржуазії відносно ймовірного селянства, що весь час революції шукало собі ватажків «з благородних».

Силами найманого війська та буржуазії й частини лицарства, що покинули селянство, революцію було задушено. Всі ватажки повстання, в тім числі й Мюнцер та Флоріян Гайер загинули, а з ними й більше як 130 тисяч селян. Руїни міст і погорілих замчищ були тлом для наново зміцнілого феодалізму.

Росправа в лицарями.

Буржуазія, злякавшись революційних сил, що таїлися в селянстві, на де-який час зреклася думки зробитися командною класою і поки що задовольнилася тим становищем, що вона його собі вже завоювала. Ще 250 років потрібні були на зміцнення капіталізму, щоб буржуазія знову вступила, тепер уже в перемогу, боротьбу з залишками феодалізму. Тим часом селянство опинилося в іще прикрішому кріпацькому ярмі, а пролетарям міським і гірничо-промисловим було забрано право зборів і організації спілок.

Настав спокій, але не на довго. Ще один епілог, кривавий і трагічний, мала ця революція. Як завжди після революційних невдач недобитки руху стали шукати розради в містицизмові і знайшли її в комуністичнім *перехрещенстві*.

Перехрещенство виникло в Швейцарії. Спочатку ця секта мало чим ріжнлася від інших комуністичних сект і зокрема нагадувала богумильство. Твердо встановлений продукційний і споживчий комунізм був обов'язковим тільки для вищих братів, іншим же дозволялася певна приватна власність. Всяку церковну організацію перехрещенці одкидали; державну службу забороняли; відношення до шлюбу було невиразне; безумовно заборонено було шлюб з людьми іншої віри; рано виявилася тенденція зовсім скасувати шлюб як установу, що коріниться в приватній власності, і дати змогу представникам обох полів вільно сходитися й розходитися по охоті; свою назву секта дістала від того, що відкидала хрещення дітей і дозволяла його тільки для дорослих, що могли його свідомо прийняти; терплячість у справах віри і свобода дискусії в секті були найповніші. Найгострішою ж особливістю секти було рішуче відкидання всякого насильства. Через це, хоч вони й прийняли Мюнцера в час його агітаційних подорожів та визнали його за брата, але від збройної участі в німецькій революції категорично відмовились.

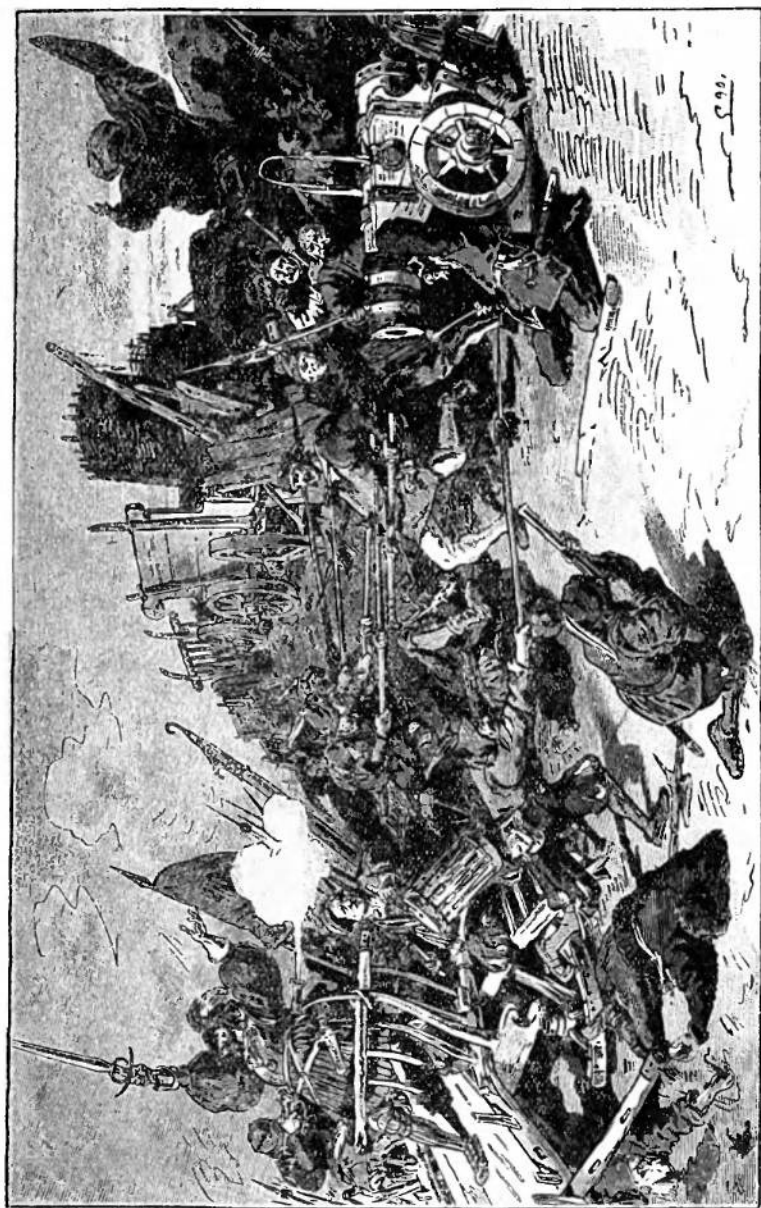
Реформатор швейцарської церкви *Ульріх Цвінглі*, що об'єднав у своїх руках і світську й церковну владу та переводив церковну й демократичну реформу багато сміливіше й консеквентніше, ніж Лютер, довгий час приятелював з перехрещенцями і прислухався до їхніх порад. Але коли вони зажадали скасування всяких церковних поборів, відділення церкви від держави і повної волі віри, Цвінглі гостро з ними розійшовся. Коли ж вийшов закон, що наказував хрестити дітей, перехрещенці масами виселилися зі Швейцарії. Ті, що емігрували до Угорщини, незабаром вигинули в війні з Турками; в Моравії, де ще дужі бу-

ли традиції гуситів, вони знайшли добрий ґрунт і довгий час, коло ста років, проживали як релігійна комуна, що особливо вславилася своїми школами і методою виховування дітей, своїх і чужих. В Німеччині ж, де що-йно перевирувала селянська революція і хвилі її ще не прилягли, перехрещенцям довелося зректися свого миролюбства і грати ролю революційного чинника.

Міський пролетаріят південної Німеччини, що зазнав тяжкої біди після селянської війни, дуже прихильно поставився до перехрещенців, як до носіїв нового соціального евангелія. В містах, де вони осідали, починався масовий приплив комуністів з усіх частин Німеччини і особливо з Голандії. Ціла низка міст незабаром опинилася в руках перехрещенців, і імператорові довелося для боротьби з ними викликати навіть еспанське військо. (Карл був імператором Німеччини і королем Еспанії). Тільки після тяжкої боротьби пощастило потопити в річках крові рух перехрещенців, а облога й здобуття найміцнішої їхньої твердині, міста Мюнстера, дали матеріал для широченної літератури.

Коли р. 1534-го наслідком законних виборів влада в Мюнстері перейшла до рук перехрещенців, але незабаром на них раптово вночі напало урядове військо, що його вони, проте, відбили, вони зрозуміли, що боротьби й облоги їм не уникнути. Тому по-самперед запропонували вони всім незгодним з ними залишити місто. Далі, своєму ватажкові *Івану Лейденському*, голандцеві з роду, дали вони диктаторські права. Все місто стало ніби одним комуністичним табором. Ідальні були спільні, на спартанський зразок. Всю землю в середині за міськими мурами було розподілено поміж усіма здатними її обробити. Родину й право спадщини зберегли, але речі, необхідні для загального вжитку, з приватної власності виключили. Золото й срібло було заборонено. Замість купівлі й продажу заведено товароміну. Жінок цілком зрівняно в правах з чоловіками; вони були найзакордоннішими прихильницями загальної справи і навіть військову службу одбували нарівні з вояками. Диспути й дискусії над комунізмом тяглися ввесь час облоги. І в той же час це був здоровий, веселий і жвавий комунізм, що виявлявся в народніх святах, походах, мітингах і театральних виставах з музикою й танцями.

Вороги особливо закидали перехрещенцям полову розпусти, — обвинувачення одверто брехливе. З документів, наприклад, бачимо, що за шлюбну зраду карано було виключенням з громади, а іноді навіть смертю. Окрім того, шлюби затверджувала рада старшин, при чім уважалося по-самперед на інтереси май-

Побиття перехрещенців.

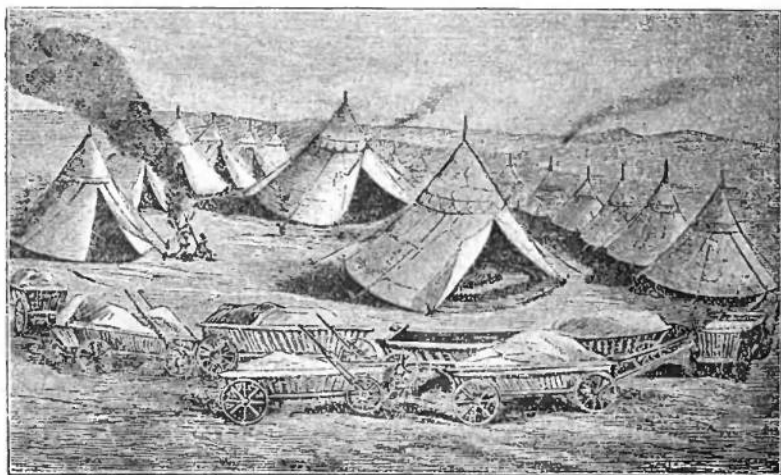
бутнього покоління. Правда, коли число жінок у місті перевищило число чоловіків більше ніж у десять разів, вийшов закон, що дозволяв многоженство, і коли якесь подружжя не бажало приймати другу й третю жінку, то їх включали в родину силоміць, як духовних жінок.

Мюнстерська військова комуна прожила рік, увесь час оточена ланцюгом облоги. Два рази зовні, з Голандії, приходили перехрещенські ватаги на поміч, але еспанське військо розбивало їх кожного разу далеко від міста. Тільки зрада якогось Гресбека, що вславився в народніх переказах німецьким Юдою, відкрила імперському війську браму Мюнстера і поклала кривавий кінець комуні перехрещенців.

Ні для буржуазії, ні для селянства, ні тим більше для пролетаріату ще не прийшов час узяти владу. На 300 років завмерли в Німеччині соціальні рухи трудящих.

Е. ПОЛЬЩА Й УКРАЇНА

В історії Польщі ми дуже рано бачимо масові повстання селянства проти зміцнілого феодалізму. Причин слід шукати в прикладі більш розвинутих економічно сусід. В нашому «Вступі» нам уже доводилося вказувати, що в економічно відсталих країнах усі соціальні процеси відбуваються значно швидче, а тому й більш болюче, — коли така країна вступає в тісні

Табор війська низового запорізького.

стосунки з народом вищого ступня культури. В Польщі розклад первісної родової громади з переходом до хліборобства і поділом на класи припадає на часи початку християнства й приходу західно-європейської культури. Процес організації військової, а потім і земельної шляхти та покріпачення хлопа, що тягся в інших народів сотні років, у Польщі, затягнутій у господарський і мілітарний коловорот західного життя, — відбувався дуже швидко. Не дивно, що систематичне обмеження прав трудящих легше й спокійніше приймається ними, коли відбувається на протязі довгого часу, і дуже дошкуляє, коли вільний громадянин робиться напів рабом мало що не на пам'яті од-

Кривоніс.

ного-двох поколінь. Все об'єдналося в Польщі проти селянина; економічні, політичні й військові фактори без жалю штовхали його до стану кріпацької залежності.

Тим часом як шляхта піднімалася соціальними сходами чим раз вище, вільний хлібороб підупадав чим раз нижче. Борги, добровільне самопідкорення за ради оборони, судове, а нарешті й голе насильство ставили його в чим раз більшу залежність од дужих світу цього. Він уже не сидів на власній чи громадській землі, а обробляв чужу землю за податки й панщину. Ріжниця між вільним до того часу хліборобом і рабом — військовим бранцем — затиралася. Де далі то ясніше вся народня маса

поділялася на дві класи: з одного боку була шляхта, а з другого — вся підлегла їй маса невільників і кмітів (селян). Незвиклі через свої нащадні традиції до такого безправства, селяне відповідали бурхливими повстаннями, котрі в XI віці набрали такого загального характеру соціального протесту, що всій польській феодалній державності, здавалося, прийшов кінець. Не забувши ще своєї волі, польське селянство по своїй країні скидало свої кайдани, вбиваючи чи виганяючи князівських урядовців і шляхту, касуючи церковну десятинку. Подекуди селянство навіть одверто, наприклад, у Мазовії та Померанії, верталось до поган-

Залізник.

ства, що здавалося втіленням волі, порівнявши з християнською церквою з її західною культурою та рабством.

Король Казімір I, що вступив у війну з чехами, не дав собі ради з повстанням і вдався за допомогою до свого тестя в Києві, а українсько-руські князі й царі завжди охоче допомагали замиряти народні повстання навіть у чужих державах. Допоміг також і німецький імператор. Повстання було роздушено, кріпацького мотуза налігали ще дужче, і селянство тупо й покійно завмерло в рабській покорі на довгі віки.

Все ж така сама соціальна боротьба невіЛЬНОГО селянства проти феодалізму й торговельного капіталу багато пізніше вибухнула знову, вже на краю держави — в українських степах.

Але тут соціальну боротьбу зовсім придушили національні й релігійні фактори. В Київщині, на Волині й Поділлі та в Галичині поміщиками були польські, католицькі вляхтичі, купцями, орендаторами й посесорами євреї, а кріпаки-селяне були все лиш православні українці. Їхні повстання були, безперечно, по суті соціальної природи, але в свідомості нерозвинутих селян відбивалися під образом національної та церковної ідеології. Та й ще одна подробиця навіть пізнішим історикам заваджала вірно оцінити події соціальних воєн на Україні, — це роля

Салдати московської цариці Катерини II арештовують на польській Україні Гонту й Залізняка.

в них козацтва, роля опоетизована й ідеалізована, але при пильному вивченні джерел на ділі далеко не симпатична.

Глибоко трагічною є роля українського селянства цієї епохи. Це хрестна путь, рівну якій тяжко й знайти в історії. Кривавим, майже безперервним видовищем проходять селянські повстання через усі XVI і XVII віки. Але саме селянство ніколи не мало в собі потрібної сили, щоб боротися з добре озброєною й організованою шляхтою. Початок завжди виходив із степу. Селянство завжди тільки приставало до козаків під час польсько-козацьких воєн. Козаки ж у цих війнах мали собі мети, що нічого спільного з потребами селян не мали. В разі удачі козаки здобували собі від польського уряду пільги й утри-

мання, в разі ж невдачі знову ж ішли назад в степи. Селянство в тім і в другім випадкові тільки терпіло, і після кожного повстання тільки глибше тонуло в соціальнім рабстві і злиднях.

Романтичний серпанок, що його накинута на історичну минувшину шовіністична наука, зовсім скалічила в уяві нащадків справжній образ тодішнього козацтва. В хуторах і станицях обох берегів Дніпра жило заможне і навіть багате козацтво, що мало великі ниви, величезні отари й табуни, своїх невільників і наймитів - робітників. Окрім хліборобства, це козацтво підробляло ще на рибальстві та грабункові. Для цих двох сторонніх промислів своїх козацтво мало ще особливий штаб

Павлюк пише універсала про знесення панщини.

і організаційний центр у Запорізькій Січі. Цілковитою помилкою було уявляти Січ як спільне братерство всесвітньої голоти, що не мала жадного майна і зовсім віддалася шляхетній військовій справі. Була, звичайно в Січі й голота, рада воювати проти всякого і за всячину, що крім військового знання нічого за душею не мала. Такої от запорізької голоти імператор німецький Фердинанд р. 1636-го міг наwerbувати 8000 душ для війни німецьких католиків проти німецьких протестантів (мало хто вернувся до Січі), але не ця голота складала основу Січі і мала в ній голос. Запорізька старшина й заможні запорожці жили напереміну на своїх вільних та багатих хуторах і в Січі, де рибалчили й організовували свої наскоки на турецькі й татарські селища Чорноморського побережжя. Коли цей сторонній

промисел через щось виходив нещасливо, або коли дипломатично зв'язаний з Туреччиною польський уряд чинов перешкоди, запорожці шукали компенсації в другому напрямкові, себ-то на півночі, і проглошували похід на Польщу. Пригноблене українське поспільство, звичайно, охоче до них приставало. Мета походів була ясна і певна: награвувати за допомогою селянської маси скільки влізе в польських містах і маєтках, а потім за одчіпне дістати від польського уряду записи в реєстри яко мога більшого числа осілих хutorських козаків на утримання від польської корони, що мали давати Польщі покордонну охорону. Це звалося записом у «лейстрові козаки». Досягши цього в більшій чи в меншій мірі, козаки йшли назад на свої степові хутори на Січ, лишаючи українських хлопів на пімсту й погром для шляхти. Це ми бачимо в усіх козацьких рухах — і Лободи, і Наливайка та інших, аж до Хмельницького. В усіх цих рухах ми бачимо кріпацьку голоту й міщанство як головну масу, як основну силу повстання, але зовсім не чуємо їхнього голосу, не чуємо оборони їхніх інтересів. Зате ж завжди чуємо скарги на захоплення панамі козачих земель. Козацтво гостро протестує проти того, що жінок козачих женуть на панщину нарівні з поспільством. Таких ватажків, як *Кривоніс*, що проголосив скасування панщини взагалі, Запорізька Січ гостро відщуралася. А в Переяславській умові військова старшина виговорила собі право мати на хуторах кріпаків. Мало того: ватажків народніх рухів, що бралися до дуже крутого демократизму, як, наприклад *Сулиму* (1635) та *Павлюка* (1637) старшина видала полякам на страту. Хмельницький згоджується відщуратися голоти, щоб «хлопи орали, а козаки воювали». Добувши затвердження короля Яна Казіміра на всі вольності козацькі, запорізьке військо дуже охоче погодилося «разом з військом коронним спільною силою як давати одсіч усякому ворогові при кордоні, так і втихомирювати всякі бунти». І це не були порожні слова. З універсалів гетьмана Хмельницького ми знаємо, що військо запорізьке його милости королівської пильно стежило за тим, щоб «підданці та нереєстрові козаки панам своїм були послушні, як перше», — і часто за непослух карало смертю.

Не все боротьбою пригнобленого селянства проти шляхти були польсько-козацькі війни, як до цього часу писали історики, а війною розвинутого феодального ладу Польщі з воєнно-поземельним глितайством степу та молодим міщанством українських міст. Терпів у цих війнах тільки український кріпак-селянин,

Ο ΓΑΡ ΖΑΪΝΤΣ-ΣΤΑΥΡΟΣ
 ΕΔΩΚΕΝ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ

а за лаштунками стояло московське дворянство й московський торговельний капітал, що нарешті й проглинув і степ, і Запоріжжя, і Україну.

Глибоко трагічна доля українського селянства між молотом і ковадлом, між шляхтою й козацтвом, доля, що гіршала після кожного повстання, не спинила, однак, селян у їхній боротьбі проти гніту. Невеликими вибухами відповідало селянство на соціальну кривду аж до самого скасування кріпацтва. Ще р. 1855-го, себ-то за 6 років до «волі», московському урядові довелося в Київську губернію для вгамування селян послати карну експедицію з 16 ескадронів кавалерії з саперами та навіть артилерією.

Є. РОСІЯ

Поділ давньої родової громади на класи почався в руських слав'ян уже в X—XI вв., але сам розвиток середньовічних форм громади, розвиток феодалізму, проходив, як що порівняти до Західної Європи, дуже повільно, затягшися на багато віків.

Через це значно пізніше одбулися й неминучі сутички селянства з гнобительськими класами. З одного боку, татарська неволя тяжко гнітила весь розвиток політичного й економічного життя, а з другого боку, величезні простори вільних степів і лісів завжди давали змогу невдовольненим і пригнобленим виходити зі сфери впливу міст, як огнищ нових господарських форм. Звичайно і те селянство, що лишалося на місцях, не мирилося з переходом від становища вільного учасника віча на становище закупа чи кабального (себ-то неспроможного повернути борг винуватця), а зі становища закупа на раба. Перший київський законодавчий збірник, «Правда Руськая», приписуваний як авторові Ярославу Мудрому, а на ділі складений на протязі трьох віків, яскраво відбиває в собі, як помалу військова княжа дружина ставала гнобительського класом служилої шляхти з політичними привілеями та економічною владою над селянством. Уже в часи Володимира Мономаха відбувалися повстання селян, що кінчалися вигнанням князів разом з їхніми дружинами. Пильне дослідження літописів доводить, що в основі всіх численних сутичок князів з вічами, всієї історії Новгороду, лежить боротьба двох класів: селянства, що помалу перетворювалося в кріпаків, втрачаючи особисту волю, та дворянства, що виростало в своїй політичній та економічній силі.

До великих, масових повстань селянства зі спробами вернути ввесь лад політичного й економічного життя назад до часів мужицької рівності в старій Росії доходило тричі: 1) На повороті XVI і XVII віків, коли в самому розквіті російського феодалізму вище боярство вчинило спробу обмежити центральну владу та підсилити дворянство. Це була дворянська революція московської Руси, звана «сму́тним часом». Соціальні інтереси селянства виявляли бунтівничі ватаги, що на чолі їх стояв Болотников. 2) В кінці XVII-го віку, коли вкупі з феодальним гнітом почав дошкульно даватися в знаки і гніт торговельного капіталу, — повстання Степана Разіна. 3) В другій половині XVIII-го віку, в часи найтяжчої панщини для трудящих — повстання Омеляна Пугачова.

Цікаво, що, як і на Заході, руському селянству також доводилося боротися на два фронти: проти дворянства і проти купецтва, проти повновладного ще феодалізму і проти капіталізму, що тільки народжувався. І в хвилини небезпеки обидва ці вороги об'єднувалися проти селянства. Однак, у Росії ці соціальні сили не були так гостро розмежовані, як на Заході. Ще за часів Івана IV московський цар і його скарб був найбільшим купцем у всій державі, а після Петра Великого припискою кріпаків до заводів, а заводів до поміщиків і великих купців, новонароджений промисловий капітал поріднився з феодальним дворянством.

Подібно до того, як на Заході селянство революційну волю та організацію добувало в зацілілих протягом віків комуністичних гуртках, так російське селянство в своїх повстаннях спиралося на окраїнне козацтво, себ-то на селян-утікачів, що не стерпіли гніту московського царства і пішли в степи на вільне життя. Ядром армії Болотникова були «Черкаси», себ-то дніпровське козацтво, штаб Разіна складався з козаків донських, а гвардія Пугачова — з козаків уральських.

Всі три повстання припадають на моменти, що були в російській історії поворотними пунктами до збільшення сили і впливу гнобительських клас, і стають ніби відповіддю на нові обмеження прав трудящих. Перше повстання було відгуком на заборону Юриєвого дня, себ-то права селянина-напівкріпака в-осени (9-го вересня) переходити від одного поміщика до другого, міняти суворого пана на лагіднішого. Друге сталося після великого поширення державних кордонів на південь з призначенням нових воевід, дворян і дітей боярських, себ-то нових поміщиків для тих місцевостей, що лежали між організованою

вже державою московською і вільним іще степом. В той же таки час селян особливо душили податки московського імперіялізму та початок заходів до урівнення маєтків з «вотчинами» (маєтки, що давалися дворянам на використання за службу в спадщину). Третє повстання відбулося після звільнення дворянства від обов'язкової служби державі.

Як усякий рух, що мав вузькі класові мѣти й інтереси, і ці повстання вкривалися чужими ідеологіями. Адже лишень один промисловий пролетаріят, що тепер несе прапор повстання, тільки він один б'ється за знищення клас взагалі, за знищення експлоатації людини людиною і не вибирається в павиче пір'я, а одверто змагається за свою диктатуру, як за засіб визволити все людство. Повстання Болотникова звязалося зі Лже-Дмитром II, Степан Разін шукав підпори в ідеї «давнього благочестя» (розламу), а Пугачов прикрився іменем убитого Катериною II імператора Петра III, і все це робилося, не зважаючи на те, що ні Лже-Дмитро, ні Петро III, ні протопоп Авакум носіями селянських ідеалів не являлися.

Соціальний лад московської держави XVII й XVIII віків і розвиток подій усіх трьох повстань уже відомі читачам з загального курсу історії і тому ми говоримо тут про них тільки в коротких рисах.

В часи воєнного заколоту 1605—1613 років, коли невдовольнене з царського самодержавства вище боярство змінило царя Бориса Годунова на Лже-Дмитра, а останнього на Василя Шуйського та вже лагодилося скинути й Василя, в цю боротьбу за царську корону несподівано втрутилися цілком нові бойові класи, що ішли з боку Путивлю й Чернигова. Вже не придворні суперечки за право спадщини на престол примушували людей хапатися зброї, а стогін соціальної бідноти, що терпіла від боярських чварів. Уже в ватагах Хлопка-Косолапа чувся цей соціальний протест і породжував відгомін. Збуджені боярськими сварками народні маси зрікалися працювати на панів та лити за них свою кров і починали виступати в обороні своїх власних, що правда, ще майже не усвідомлених інтересів. Рух знайшов собі навидовижу енергійного ватажка в особі *Івана Болотникова*, хлопа-втікача, що побував у турецькій неволі, втік звідти, і блукав потім по Італії та Польщі. В своїх листах Болотников писав: «Ви всі боярські холопи, побивайте своїх бояр, беріть собі їхніх жінок і все добро їхнє — маєтки й вотчини. Будуть з вас вельможні люди; і ви, що прозивалися шпинями та безбатченками, вбивайте купців та торгових багатих людей, діліть

поміж собою їхній пожиток. Були ви останні, — тепер добудете боярства, околиці, воєвідства й таке інше». Селянство обізвалося на цей заклик і масами приставало до Болотникова. І не тільки селянство. Вся біднота, всі зруйновані довгими чварами та війнами бурлаки, українське козацтво, навіть міщане — виконували ці накази. Дикою метелицею, що все нищить на своїй дорозі, докотилася ця грізна й мстива за одвічні кривди юрба до самої Москви. Болотников не спинився й перед нападом на саму Москву, але був розбитий і одійшов до Калуги, а пізніше до Тули. Як уже казано було, Болотников теж прикривався іменем Лже-Дмитра II, що ніби хотів, вступаючи на царство, збудувати мужицьку державу, але в той час іще не виступав прилюдно і ховався. Іменем цього самого Лже-Дмитра II користувалося й служиле дрібне дворянство, що ненавиділо вельмож та бояр і один час навіть виступало разом з Болотниковим, хоч і в різних таборах (згадаймо ролю німецького дрібного лицарства в великій селянській війні). Коли Болотников дійшов до Москви, це дворянство та й міські посадські люде злякалися його сили і зрозуміли, що все ж усякий цар і порядок їм ближчі, ніж хлоп, і покинули його. Сила Болотникова все ж була велика, і під Калугою він розбив велике вислане проти нього царське військо. Другий бій коло Кашири був нещасливий для бунтівників, і вони відійшли до Тули, де витримували облогу багато місяців. Нарешті, Болотников з усією своєю армією мусив піддатися Шуйському під його особистою обіцянкою нікого не карати смертю. На місці капітуляції кари справді не було, але згодом у полоні Болотникову спочатку викололи очі, а потім утопили його.

Тереном другого селянського повстання була Волга, себ-то найбільший торговельний шлях того часу, яким на Нижній Новгород та Москву йшли дорогі східні товари з надкаспійських, туркестанських та іранських держав для перепродажу в Західну Європу. Тут бідноті завжди демонструвалося багатство торговельного капіталу. А цієї бідноти на берегах Волги, бурлаків, ріжних утікачів, вантажників, дрібних урядовців, набралось багато. Але й осіла трудяща людність над Волгою жила в дуже тяжких умовах. Для Москви береги Волги в ті часи були ще колонією, і, як у всякій колонії, експлуатація праці там була багато тяжча, ніж у метрополії. Панщини та оброки, що їх поміщики, прибувши на родючі береги Волги, накладали на своїх ще нечисленних кріпаків, були особливо тяжкі. Не дивно, що в таких осередку, в часи, коли що-йно зміцнілий після за-

колоту царський уряд крутіше підтягнув віжки урядування і тяжче наліг на податковий прес, бунтівничий клич донських козаків знайшов радісний відгомін. Степова «вольниця» вже давно жила грабунком. Коли їм не пощастило в походах проти турків, що закріпилися в Азові, козаки почали шукати здобичи на інших шляхах і знайшли її на великому торговельному шляхові від Москви в Персію, себ-то на Волзі. Там їх радісно стріло змучене селянство, і звичайний розбишацький наїзд хутко виріс у соціальне повстання бідноти, що охопило пів царства московського. Гасла цього повстання були все ті самі, мужицькі: щоб не було на Русі ні бояр, ні воєвід, ні приказних людей, і щоб усякий усякому був рівний. *Степан Разін* у народніх піснях і спогадах лишився оборонцем бідноти, і довго селянство сумувало над його поразкою під Симбірськом та карою на Червонім Майдані в Москві. Але довго й дворянство пам'ятало його круті розправи.

Минаючи донські не загально-російського значіння бунти отаманів Булавина й Некрасова за Петра Великого, що закінчилися переходом частини козаків у Туреччину на Дунай, переходимо просто до третього, найбільш грізного селянського повстання, що все ввижалося дворянам і урядові аж до самого 1861-го р., — до Пугачівщини.

Стихійністю і бурхливістю своєю це третє повстання лишає позаду перші два, але в маніфестах *Пугачова* ми знаходимо вже точно сформульовану програму повного визволення селян від кріпацтва з демократизацією державного апарату хоч і з затриманням царського самодержавства, чого ми марно шукали б у Разіна й Болотникова. За 100 років свідомість своїх класових інтересів і розуміння політичних обставин дуже, очевидно, в селянстві зросли. Причиною цьому стала зміна характеру кріпацького права і кола діяльності держави. Яке не було тяжке й безправне становище селянства в московській Русі — повний свій розвиток кріпацьке право здобуло тільки в імператорській Росії, зробивши з селянина «кріпацьку худобу».

Ще в XVII віці дуже рідко коли продавали селянина без землі, або окремо від його родини. Тільки коли маєтки та вотчини звелися в одну купу дворянського землепосідання і коли селяне та хлопи злилися в одну масу рабів, тільки тоді селяне стали в повнім значінню цього слова предметом власности. Заведений Петром подушний податок не знищив рабства, холопства, навпаки забрав у селянина останні залишки його прав на-

піввільного хлібороба, прирівнявши його саме в безправстві до холопа, до раба.

В XVIII віці великі тяготи налягли на податкові класи людности. Петрівські війни й реформи вимагали величезного напруження податкової сили народу; рекрутчина і смертовбивчі роботи над будівництвом нової столиці, Петербургу, на болотнянім хворім ґрунті, прокопування каналів («каналаські роботи»), вимагали надзвичайного напруження фізичних сил народу і забрали від нього ніким і ніколи точно не підраховану силу людей. Закріпачення селянина поміщика і збільшення маси кріпацької людности способом роздачі державних селян новонапеченим фельдмаршалам, князям, графам, міністрам, офіцерам та урядовцям, а ще більше царициним полюбовникам, — така була подяка селянам за принесені їми імператорській Росії жертви.

Але ніколи становище селян не було таке тяжке, як за «матушки» Катерини. Дворянське офіцерство вбило Петра III і посадило на престолі Катерину. Ця зовсім незаконна наслідниця тільки дворянством на престолі і трималася. А такі послуги задурно не робляться. За десять років від початку царювання до Пугачівщини Катерина роздарувала всяким дворянам 66 000 душ селян, чоловіків з родинами й землею. Все законодавство Катерини було скероване на зміцнення політичного впливу командної верстви та її влади над селянами. Поміщики дістали право не тільки віддавати своїх кріпаків у салдати, але й засилати на Сибір, карати на тілі без міри, себ-то бити до смерті. Селянам же було заборонено навіть скаржитися на своїх панів, під страхом каторжної роботи. Коли ж бузувірство панів переходило всякі межі, як, наприклад, у справі відомої Салтичихи чи орловського поручика Шеншина, дворянські суди й сенат тямали затягати й затирати такі справи. З'явилася в імператорській Росії і нова форма експлоатації селянської праці — кріпацтво фабрично-заводських робітників. Один лишень купець Твердишов, що мав велике заводське підприємство на Уралі, переселив на свої заводи з різних місцевостей куплених ним 15000 селян. Число заводських селян було по всій Росії дуже велике, експлоатацію їхню так-таки нічим не було обмежено, а праця ця була багато тяжча, ніж сільськогосподарська.

На погіршення становища кріпаків впливали також умови світового товарового ринку. Європа стала потребувати російського хліба. Житницею Росії, як і тепер, були найбільше надволзькі степи, зв'язані системою каналів з Балтицьким морем

(залізниць тоді ще не було). Отже, зажерливе поміщицтво надволзьких губернь доводило панщину з 3—4-ох днів на тиждень, як було заведено раніше, до 5 й 6 днів, лишаючи селянинові для власного господарства тільки неділю.

Не дивно, що в другій половині XVIII-го віку число втікачів та волоцюг надзвичайно зросло. А вільних степів зблизка вже не було. Само козацтво вже давно затяглося в коло державної служби, та не один раз уже й повставало проти уряду. Ці козацькі повстання душено було з нещадним проливанням крові. В самому козацтві заласкана імператорами та обдарована привілеями козацька старшина душила звичайних козаків не м'ягше за дворянство. Мандрівні розбищацькі ватаги блукали по всій країні і часто набиралися великої сили, навіть артилерії. На Уралі мандрівні «іногородці», вигнані зі своїх степів і лісів, також часто бунтувалися.

Легко зрозуміти, що за таких соціальних умов кожний бунтівничий заклик падав на вдячний ґрунт. Заклик такий вийшов споміж уральських чи, як тоді говорили, яїцьких козаків, де збіглий донський козак і каторжанин, Омелян Пугачов, назвався Петром III, що ніби втік од найманих убивць і жінки.

Яїцьке козацтво, кіргізи й кимлики, пристали до нього самими. Стали до нього збігатися й бурлаки з Волги. Але найбільше сили додали йому уральські заводські селяне, що пороби́ли йому гармати, дали йому все знаряддя та й самі поспіль до нього пристали. Як кажуть військові спеціалісти, відношення сил було таке, що як би Пугачов з заводів пішов просто на Москву, то міг би мати успіх. Але яїцькі козаки, що складали штаб, примусили Пугачова йти на Оренбург, де сидів найперший їхній ворог, оренбурзький губернатор, що здавався їм за більш поважного супротивника, ніж Катерина й її генерали. А генерали ці, що посилалися проти Пугачова і боялися тільки, аби він не втік, терпіли від бунтівників величезні поразки і ледви самі рятувалися від розправи. Як би там не було, довга облога Оренбургу була найбільшою стратегічною помилкою і дала споможність Катерині зібрати військову силу саме тоді, коли імперія от-от мала загинути. Покінчивши з Оренбургом, Пугачов рушив по Волзі, нахваляючись «струсонути Московою». Людність скрізь по дорозі радісно стрічала його церковними ходами і дзвонами. Ще до його приходу селяне й міщане в'язали, а подекуди й убивали поміщиків та урядовців. Заворушилася вся країна. Історики кажуть, що навіть у Москві та Петербурзі голо́та глухо хвилювалася, радісно виглядала Пугачова і виявля-

ла непослух владі. Паніка серед дворян, а також при самому дворі, була величезна. Народ ждав і жадав волі.

Яку ж волю ніс йому Пугачов? «Жалуємо, казав Пугачов у своєму маніфесті, цим нашим указом з нашим монаршим і батьківським милосердям усім, хто був раніше в селянстві і підданстві поміщикам, бути вірнопідданими рабами власне нашої корони, і даруємо давнім хрестом і молитвою, головами й бородами, волею й свободою, вічно козаками, не вимагаючи рекрутських наборів, подушних та інших грошових податків, володіти землею, лісами, лугами, рибою, солоними озерами без купівлі й без оброку, і визволяємо од усіх старих податків та тягот, що їх злочинці дворяне, городські хабарники й судді селянам і всьому народу чинили»... і далі: «А що ім'я наше волею всевишньої десниці владно в Росії процвітає, за-ради того наказуємо цим нашим іменним указом: котрі дворяне в своїх маєтках та вотчинах пробувають, цих ворогів нашої влади, мутителів імперії та руйначів селянства, ловити, карати й вішати, і чинити з ними так само, як вони, не маючи в собі бога, чинили своїм селянам, а знищивши цих супротивників і злочинців дворян, всякий зможе зазнати тиші, спокійного життя, що й до віку тягтися буде».

Як бачимо, думка про повне визволення селянства з передачею йому всього національного багатства була вже добре обміркована і детально викладена. Зате політичні форми, що в них повинно було вкласти це нове селянське царство, зовсім неясні. Думка селянська дуже далеко ще не заходила. Яким чином могли селяне стати вільними козаками, вільними од усяких державних обов'язків, і в той же таки час повинні лишатися вірнопідданими рабами корони? Які функції лишалися цій самодержавній короні після повної перебудови феодальної держави в мужицьке царство? Яке місце в цій новій мужицькій державі було для торговельного капіталу? На такі питання селянська думка ще не давала відповіді, для цього їй ще бракувало політичного розвитку. Скинути нестерпучий гніт, — ось була єдина спонук-причина селянського повстання.

Коли Пугачов підійшов до Казани, в нього вже було 20 000 людей. Як на тодішні часи, — це величезна армія, а коли взяти на увагу, що симпатії всього поспілу селянства й міщанства були на його боці, то її треба лічити на мільйони. Але феодальне дворянство й торговельний капітал були організовані ліпше, і після кількох невдач селянські збіговища розбили. Пугачова

Пугачов перед стратою.

покарано на Червонім Майдані, як і Разіна, а селянство за-
платило за своє повстання морем крові та ще без міри тяжчим
ярмом.

Селянське повстання було роздушено, але селянство не за-
спокоїлося. Замість одвертої війни почалася столітня парти-
занська дрібна війна селян з поміщиками. Бували роки, коли
московські суди по самій тільки московській губернії реєстрували

до 30 випадків убивств поміщиків. Не переставали, ходили в різні губернські карні експедиції. Число втікачів, волоцюг, розбійників, недобрих хлопців зросло неймовірно. Імена найбільш популярних отаманів розбишацьких ватаг на зразок Ваньки Каїна, Чуриліна, на Україні Кармелюка та інших і до цього часу живуть у народних піснях. Під час кримської (севастопольської) війни ця партизанська боротьба досягла таких розмірів, що Олександр II лякав московське дворянство поголовним повстанням селян, коли воно не дасть згоди на економічно необхідне визволення їх.

Питання й задачі.

1. В чім полягали основні історичні причини всіх селянських воєн?
2. Чому вони були засуджені на невдачу?
3. В чім була їхня реакційність?
4. Покажіть серед селянських домагань ті, що корінилися в історичній минувшині, та ті, що їх підказував майбутній економічний розвиток.
5. Порівняйте конкретні політичні й економічні умови, за яких у різних країнах вибухали селянські повстання.
6. Порівняйте вплив буржуазно-націоналістичних ідеологів на селянські повстання в різних країнах.
7. Порівняйте ролі західної церковної реформації і російського розколу в селянських повстаннях.
8. Згадайте українські пісні та оповідання про часи козацьких воєн. Виясніть історичну ролі й значіння згадуваних у цих піснях осіб: Сагайдачного, Дорошенка, Кармелюка...
9. Дайте короткий опис феодального ладу на Заході і в нас.
10. Яка різниця в політичному та економічному значінні міст на Заході і в нас?

Суд Пуначоа над поміщиками.

ХІІ. АНГЛІЙСЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ.

Основні події цієї революції відомі. Конституцією, що її добула Англія ще в XIII віці від *Івана Безземельного*, зміцніла англійська буржуазія не задовольнилася. На основі цієї конституції король, що правда, не мав права ніякими податками обкладати без згоди парламенту, але фактична сила лишалася, проте, в руках короля. І на ділі багато хто з королів, наприклад Генрих VIII, зовсім не зважали на парламент, а Карл I просто розігнав був непокірний парламент і 11 років урядовав цілком самодержавно. Року 1642 почалася горожанська війна, а року 1647 короля покарано на горло та проголошено республіку *). Горожанська війна тяглася, однак, далі. Революція збудила приспані сили народу. Безземельне селянство та ремісничий пролетаріят зовсім не хотіли заспокоїтися на революції, од якої на місці короля розсілася лишень купка лондонських біржовиків. Знову вийшли на світ земельні домагання селян та комуністична наука робітників. Перший ватажок революції, *Олівер Кромвель*, поки живий був, тямив тримати рівновагу сил і берегти республіку від замахів і з правого боку, і з лівого. Після ж його смерті буржуазія, одне — що боялася глибшої революції, а друге — буди певна, що влада тепер уже й за монархії від неї не втече, року 1660-го повернула на престол сина скараного короля. З того часу вся влада належить буржуазному парламентові, а король стоїть при ньому, як декорація тільки.

Нас у цьому нашому курсі цікавлять тільки ті демократично-пролетарські та комуністичні течії, що виявилися в цій революції, і тому далі найбільше буде мови саме про них.

Буржуазна суть церковної реформації, пристосування церкви шляхом реформації власне до буржуазного світогляду, виявилася в Англії багато ясніше, ніж на материку Європи; менше було, сказати б, туману від національних та інших ідеологій. Тому, отже, англійська реформація відбулася не так бурхливо, як по інших країнах, не ламала круто готових церковних форм, а ціле століття повільно перебудовувала церковну догму та організацію. За Генриха VII реформація виявилася передачею

*) Цар Олексій Михайлович нагнав за це всіх англійців з Московського царства, заборонивши москалям і торгувати з ними, бо ж англійці, мовляв, — „короля свого Карлуса на смерть забили“.

прав та привілеїв папи римського англійському королеві, як князеві церкви. За дочки його Єлизавети склалася вже англійська єпископська церква, мало чим по суті відмінна від католицької, — хіба тільки тим, що церковну десятинку збирав замість римського престолу призначений від англійського короля єпископ. Пізніше, посамперед у Шотландії, виникла вже пресвітеріанська церква, значно більше демократична. Вона замінила єпископську ієрархію принципом виборів та участю мирян. Але справжнього протестанського демократизму реформація в Англії досягла тільки з початком *пуританського руху*. З пуританства не була ніяка нова секта чи віровчення: в ньому знайшли собі місце і недобитки лолардів, і голандських перехресценців, і просто такі крайні демократи, раціоналісти протестанської думки. Пуританство було виявленням нової суспільної моралі, що її несла з собою буржуазія. Ще раз виявилось, що кожна класа, приходячи до влади, приносить своє нове розуміння добра і зла, свою нову моральність. Феодальне дворянство та воєнно-монархічна влада грабували народ, щоб добре жити на пограбоване, зміцнити свою владу, розкошувати. Прикметами, що людина належить до командної класи, були найперше розкіш, пиха, бенкети, марнотратство, а часом і великопанська щедрість. Буржуазія грабувала народ для іншого, для того, щоб, нагромаджуючи пограбоване, обертати його в капітал, а новими оборотами капіталу збільшувати своє багатство та зміцнити свою владу.

Замість розкошів, пишноти та магнатських привілеїв нова мораль приписувала ощадність, помірність, діловитість, простоту в обходах і буденному життю, повне скасування всіх привілеїв від походження, повну демократизацію урядового й церковного апаратів.

Це був цілком новий світогляд, з яким королівська влада, звичайно, миритися не могла. Почалася глуха боротьба. Парламент не затверджував державного бюджету, себ-то забороняв збирання податків, а король розгонив парламент і правив довгі роки самостійно. Пізніше король таки мусив скликати парламент, поступатися, проголошувати амністії і цим випрошувати собі хоч частину грошей, потрібних для його безмірно пишного двору, для дорогої зовнішньої політики, для утримання армії та урядовців. Неминучість збройної сутички ставала чим раз яснішою і обидва табори пильно почали до неї готуватися.

Тим часом у самому пуританському рухові позначилося два крила. Одно, більш помірковане, звало себе *пресвітеріанським*.

В парламенті до нього належали всі представники заможного лондонського купецтва. Друге, радикальне крило, що спиралося в першу чергу на міських робітників, дрібних селян та інтелігенцію, звало себе *індепендентами*, себ-то незалежними. До цього ж таки крила належали й комуністичні сектанти. В початку революції обидва крила стояли цілком на ґрунті буржуазних домагань. Найбільш видатний, найчесніший та відданий борець за демократію, *Джон Лільбурн*, що багато сидів у в'язниці і зазнав навіть тортур, що за сміливість і правдивість зазнавав лиха навіть під час революції, до самої смерти своєї обстоював святе право власності. Ріжниця між обома крилами полягала насамперед у мірі консеквентности їхнього демократизму, що в міщанських індепендентів був дужчий, ніж у багатих купців пресвітеріян. Не погоджувалися ще обидва крила і в справах тактики та метод боротьби. Пресвітеріянці були не від того, щоб тягнути далі парламентарну боротьбу й переговори з королем без краю, індепенденти ж ішли до збройного виступу.

Почалася боротьба за вплив в армії, де індепендентські симпатії були дуже великі не тільки серед самих салдат, а навіть і серед офіцерів, але вищі командні посади всі були в руках пресвітеріянців. Ватажкові індепендентів у парламенті, Оліверові Кромвелеві, пощастило провести закон, в згоді з яким члени парламенту не могли мати командних посад в армії. Виключення зроблено було лишень для самого Кромвеля. Таким чином пощастило вирвати армію з рук пресвітеріянців, але кий був на два кінці: ця реформа надала духу демократичним пролетарським елементам в армії.

Армія, з самого початку горожанської війни, себ-то з 1642 року, а ще більше після втечі короля р. 1646 та арешту його р. 1647, підлягала тільки парламентові. Тепер вона стала йому в опозицію. З кожного полку було вибрано по двоє салдат і офіцерів, що склали Раду Армії (рада салдатських депутатів чи, як тоді казали, салдатських агітаторів). Ця Рада одразу стала на певну демократичну позицію. Салдати лаяли парламент, зовучи його купкою буржуїв. Себе вони називали *левелерами*, себ-то порівнителями, а решту індепендентської партії з Кромвелем на чолі, — індепендентськими паничами. Кромвель, що більше всього страхався загибелі революції і монархічної реставрації, уживає всіх сил свого політичного таланту, і не лишень карає смертю крайніх левелерів, а й силкується впливати на них переконанням.

Тим часом парламент, налякавшись левелерського руху, фактично приступає до переговорів з королем. Рада армії проголошує парламент зрадником. Два полки займають будинок парламенту. На-швидку організується верховний суд, і короля покарано на смерть. В згоді з новою конституцією Англію проголошено республікою, а Кромвеля лордом протектором. Левелери зрозуміли, що їх одурено. Лільбурн видає книжку під назвою «Нові кайдани Англії». В численних прокламаціях і газетах левелерів (а преса в цій революції вперше набрала величезного значіння) чим раз ясніше висловлюється думка, що селяне й ремісники повинні захопити владу, чим раз голосніше брешуть комуністичні ноти, що засуджують приватну власність. Лільбурн знову в тюрмі і в заслання, де й умирає. Кромвель чим раз правішає, підтримує свою владу терором, але авторитет його, як ватажка, все ж ще великий, і в кількох невеликих баталіях він знову перемагає левелерів. Кілька замахів, вчинених левелерами на Кромвеля, дають йому бажану зачіпку, щоб забути свою минувшину і перетвориться в звичайного диктатора буржуазної влади.

Переможені в одвертій боротьбі, левелери вхопилися агітації й пропаганди вже чисто комуністичних ідей. В цей час, ставши партією найбільше безземельних селян, вони стали зватися «справжніми левелерами» або *дигерами* (землекопи, грабарі). Основним пунктом їхньої програми було усупільнення права власності на землю. В листівках, заадресованих Кромвелеві й парламентові, дигери, зауваживши насамперед, що жадного насильства чинити вони не наміряються, нагадували, що перемогти короля пощастило тільки завдяки допомозі народу. А тим часом наслідками революції скористалася сама багата буржуазія, народ же не дістав від революції нічого, і тепер вимагає своєї частини. Ватажки й письменники дигерів вимагали від уряду не більше й не менше, як негайного заведення законодавчим шляхом комуністичного ладу.

Основним гріхопадінням людства дигери уважали всякий нетрудовий прибуток, розуміючи під цим зиск як від чужої праці, так і від торгу; останнє — ще гірше першого. Через це вони вимагали в першу чергу, щоб було дано землю всім, хто хоче на ній працювати власною працею. В цьому нема нічого неможливого. Шкоду від торгу можна усунути тим, щоб зробити його державною функцією, скерованою на загальне добро, а не на збагачення окремих осіб. Продукцію дигери не думали робити колективною. Розв'язуючи всі питання тільки

практично, з погляду можливостей біжучого дня, вони не могли собі уявити, — і це справедливо, — як можна було б зробити комуністичним ремесло. Мануфактура тоді була ще лишень у зародкові, а фабрик ніяких не було. Через це вони радили

OLIVERIVS
 ANGLICÆ REIP. PRO-
 EXERCITVM DVX

Commander-in-Chief

CROMWELL
 TECTOR. EIVSDEMQUE
 GENERALIS. ETC.

Gen. of the Army

Олівер Кромвель.

і для сільського господарства і для промисловости, добуткової й обробіткової, залишити їхню дрібну будову. Нерівність і несправедливість не повернуться, коли держава буде наглядати за продуктивністю праці дрібного хазяїна, приймати від нього продукт його роботи, але предмети спожитку видавати йому без розрахунку на його працю чи її вартість, а тільки на його по-

требу. Думка, як бачимо, дуже смілива і цілком комуністична. Кожна родина повинна жити в окремому будинкові, а всі речі в хаті мають бути приватною власністю. Поза цим жадної приватної власності бути не повинно. В тих самих проєктах державного ладу найдокладніше розроблено план реорганізації урядового апарату з перерахуванням та описом установ, що мали б наглядати за продукцією, за розподілом продуктів, за вихованням народу в комуністичному духові, за військовою обороною держави то-що. Дигери вимагають негайного скасування грошей, лишивши їх урядові тільки для зовнішнього торгу, що має бути суворо монополізований державою. Суворі кари просять вони негайно завести за всяку купівлю чи продаж, за наймання річей чи робітної сили, за позики чи подібні справи. Перші з комуністів, дигери, *гостро розірвали з релігією*. Не на небо, до горобців, казали вони, треба навертати людську думку, а на краще впорядкування людського земного життя та на справедливе співжиття з іншими людьми.

Окрім кар та утисків ці пропозиції дигерів нічого від республіканського уряду «нового тирана Кромвеля», розуміється, не дістали. Навпаки, безупинні дрібні повстання бідноти в часи горожанської війни так натомили ввесь англійський народ, що року 1660-го буржуазія майже без жадного опору повернула на престол сина скараного короля, і за його спиною тепер могутній буржуазний парламент міг здійснювати свою класову владу.

Зазнавши поразки, рух левелерів та дигерів почав занепадати і поволі зазмер у братолюбському товаристві квакерів, що й досі животіють у Англії, Америці, Голандії та інших країнах, цікавлячись самою лишень добродійністю.

Питання й задачі.

1. Порівняйте пристосування християнської морали до ідеологій гнобительських клас у різні періоди історії. Наприклад: за візантійських імператорів, за зміцнення феодального ладу, за заміни останнього монархією, а її — республікою. Згадайте, як церква по черзі освячувала рабство, кріпацтво, експлуатацію найманої праці, а тепер соціально організовану працю. Порівняйте патріярха Тихона, церкву Керенського і Живу Церкву.
2. Яким чином і з якої причини чисто релігійні пуритане перетворилися спочатку в радикальних левелерів, а згодом у атеїстичних дигерів?

Лицарське й бюргерське вбрання середньовіччя.

3. Чому англійська армія мала в англійській революції іншу роль, ніж германо-іспанські ландскнехти в рухові перехрещенців?
4. Порівняйте різноманітність форм німецької селянської війни з відносно одноманітним характером англійської революції. Де причини цієї різниці?
5. Чому гуситів у Чехії і перехрещенців у Німеччині перемогли з такими зусиллями, а левелерів у Англії так легко?
6. Поясніть контрреволюційність Кромвеля, коли він став при владі.
7. Характеризуйте ще раз Кромвеля й Лільбурна для того, щоб пізніше порівняти їх з діячами французької революції.

XII. УТОПІСТИ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Одвирували по Європі і затопили в крові селянські війни. Роздушено було й комуністичні спроби пролетаріату. Крови було стільки, що на довгі десятиліття, а подекуди й на цілі століття, знедолені класи не здобувалися на силу й революційну енергію для активних виступів. Союзні переможці, — ще дужий феодалізм та молодий у міцному розвитку капіталізм, могли, виконуючи своє історичне призначення, нагромаджувати багатства та висисати соки з трудящих. Пролетарські революції античного й західного середньовіччя зазнали поразки через те, що були реакційні по суті, бо кликали людство назад, до первісного комунізму злиднів. Залізні закони економічного розвитку, що йдуть від первісного комунізму через приватну власність і нагромадження капіталу до диктатури пролетаріату та комунізму організованого промислового суспільства, — ці закони не дозволяли повороту до минувшини. Час для революції буржуазної, для захвату влади останньою з гнобительських клас, класом капіталістів, ще не прийшов. Але вона вже наважувалася на це. Клас капіталістів святкувала перемогу і совісно несла свою історичну місію: з поту та крові нагромадити національні багатства, неодмінно потрібні для храму будуччини.

Революційна боротьба, активні протести пригноблених могли припинитися й оступитися перед тупим, рабським терпінням, але комуністична думка вмерти не могла. З поля боїв, з бурків та барикад міст; з велелюдних зібрань на міських май-

данах та з сільських сходів — пішла вона в кабінети вчених і філософів. Пішла комуністична думка в таємні кути та з мукою почала висвітлювати для себе безліч фактів комуністичної практики минулих віків. З мукою блукала вона серед трьох сосон: релігійної чи раціональної етики (мораль, милосердя), теорії золотого віку і теорії природних прав людини. Ще ясний промінь наукового досліду не впав на цю силу історичних фактів, ще не були в струнку систему погруповані закони соціального розвитку. Ще три віки потрібні були для будови наукового соціалізму. Але ж, хоч поодинокі соціалістичні вчені цих трьох віків і не дійшли до точних висновків, що їх зібрали Маркс і Енгельс, вони, проте, підготовляли їхню роботу, а де-які революційним прочуттям угадували поодинокі риси майбутньої системи. Вони — наші попередники, і шлях, що ним вони йшли, повинен бути нам знаний і дорогий.

А. ТОМАС МОР. Англія

Томас Мор (1478—1535) був спершу адвокатом з великою практикою серед заможного англійського купецтва, потім членом парламенту і, нарешті, першою особою в державі, королівським лордом-канцлером. Умер він на ешафоті за сміливе згання грабіжництва й розпусти короля Генріха VIII, що був цілком самодержавним королем, не зважаючи на існування парламенту. Людина великої науки, а через обставини свого життя також і великого життєвого досіду, Томас Мор як найкраще розумів політичний та економічний лад свого часу і тяжко вболівав над його соціальною несправедливістю. З численних творів Мора, писаних у справах політичних та економічних, нас особливо цікавить одна невеличка книжка під наголовком: «Золота книжечка про краще побудовання співжиття та про новий острів Утопію».

Час, коли цю книжку було писано, був часом нечуваного загострення соціальних злиднів трудящих клас, за нелюдського кривавого терору самодержав'я, і так само часом пишного розквіту англійського торгу на початку нової промисловости. За найменшу спробу нагадати про задушені селянські повстання чи комуністичні рухи ремісників карано було смертю. З безробіттям уряд боровся за допомогою ката, бо й саме безробіття, що звалося волоцюжництвом, вважалося за злочин. За таке волоцюжництво першого разу давали батогів, другого разу —

одрізували вухо, а третього — карали на смерть. В згоді з законом, безробітного минала кара за його недолю тільки тоді, коли він, сидівши на місці приписки, терпляче ждав роботи або голодної смерти. За царювання Генріха VIII, як кажуть записи

Томас Мор.

істориків, було покарано великих і дрібних злодіїв та волоцюг 72 тисячі душ. Тим часом безробіття, через особливі умови тодішнього ринку та форми продукції, все зростало. Нам уже доводилося згадувати, яку роль в економічному розвитку Англії мала продукція вовни для торгу з Фландрією. Англійська вовна була найкраща в світі. Ціна її хутко підносилася. Стало

корисніше пускати лани під пасовища для овець. Цю сільсько-господарську революцію поміщики перевели насамперед над своєю власною землею, чим багато робочих рук зробили непотрібними. Потім некорисним стало й кріпацтво, і його помалу ліквідували. Дальшим етапом стало захоплення громадських земель, а кінець-кінцем до дворянських рук законними й незаконними засобами прибрано було і селянські землі. Вживано було всяких заходів, — боргів, судової тяганини і навіть одвертого насильства. За царювання Генріха VIII не менше як 50 тисяч селянських дворів позбулося землі на користь дворянства. На другу половину XVI віку капіталізація сільського господарства в Англії, чи то переходом до вівчарства, чи введенням системи капіталістичних оренд, досягла пишного розквіту. Легко зрозуміти, до якої пролетаризації трудящих довів цей процес, і які були соціальні злидні, коли мало силу «кріваве законодавство» проти безробітних, що про нього вже згадувалося. Зневірившись в єретичному комунізмові, бачучи безсилля ката перед соціальною хворобою, громадська думка заскочила в суточки і одверто збанкрутувала. Єдиним велетнем думки, як перший промінь світла в темряві цих віків, стоїть Томас Мор, пророк нового творчого з буйною життєвою силою комунізму, замість царства насильства чи християнського комунізму одчаю.

В книжці Мора, мореплавець, людина освічена, оповідає про державний лад острова Утопії; до речі, він сам — щирий прихильник заведеного там продукційного й споживчого комунізму. З його слухачів один обстоює капіталістичний лад, доводячи, що тільки егоїстичні інтереси приватного власника можуть бути ґрунтом добре впорядкованого і здатного до розвитку співжиття, а другий симпатизує комунізмові, але вагається в питаннях, чи можна і чи годиться заводити комунізм насильничим способом, чи краще шляхом переконування, вичікуючи, поки він аж сам прийде.

Вступну частину книжки, присвячену описові тогочасного капіталістичного суспільства, побудованого на приватній власності, безмірному егоїзмові, зажерливості та жорстокості гнобительських клас, нерозумному законодавстві, що карає бідного, коли слід подати соціальну допомогу, — цю частину ми зовсім обминаємо, порадивши тільки кожному самому перечитати її в оригіналі або в докладному переказі (їх є чимало).

І другу частину книжки, присвячену оповіданню про те, як мудрий цар Утоп, завоювавши острів з убогою землею й диким

народом, заклав там комуністичну громаду і шляхом виховання довів людину до вищої міри культури, соціальної свідомості та солідарності, — ми також минаємо. Перейдемо просто до опису комуністичних установ казкового острова.

На острові є 24 чудово збудованих і цілком однакових устаткуванням, мовою, звичаями й законами міста; але найпершою роботою, що її повинен знати й практикувати кожен утопієць, є хліборобство. Періодично, і в такому числі, що є потрібним для обробітки всієї земельної площі острова, утопійців призначають на два роки в сільсько-господарські громади. Ці громади, що складаються кожна не менше як із 40 душ, що року на половину поновлюються так, що 20 чоловіка другого року павчають 20-ьох першорічних. На чолі громади стоять чоловічий і жіночий старшини. В жінку до громади додають стільки людей з міста, скільки громада зажадає, щоб ті жінки одбути в найкоротший час і за доброї години. Хоч і відомо докладно, скільки треба острову сільських продуктів, але завжди виробляється їх більше, як треба, — на запас. Все, чого потребують хлібороби, вони дістають у бажаній кількості й якості з міських складів цілком дурно. Дітей до хліборобства призначають ще змалку, в школах разом з книжною наукою.

Окрім хліборобства, кожен утопієць повинен знати також якесь ремесло: пряти, ткати, кувати, тесати, столярити, слюсарувати. Інші ремесла вважаються маловажними.

Кожна група в 30 громад вибирає одного виборного. Істотною роботою цих виборних є наглядати, щоб ніхто не байдикував. Робітня доба — шість годин. І не вважаючи на короткий час, все потрібне для громади виробляється з зайвиною. Це тому, що зовсім нема паразитів і трудова повинність загальна, а з другого боку, — робітну силу доцільно розподілено на всю потрібну продукцію добре організованого комунального господарства. Трапляється, що в державі виявляється зайвина, надмір усього, і тоді на певний термін робітний час ще вкорочується.

Освіту дістають усі однаково. Людям, що виявили особливі здатності в науці, дозволяється віддатися науковій праці цілком, і їх звільнюють від сільсько-господарської й ремісничої повинностей.

Продукцію організовано так, що кожне місто та прилегла околиця сільсько-господарських громад обслуговують свої потреби самі. Окрім того, рада старшин бере на увагу ті потреби всього острова як цілого, що виходять за межі діяльності поодиноких міст и селищ, і розподіляє роботи між округами. Грошей в Утопії нема і значіння їх

навіть не розуміють. Всякі послуги, що ними обмінюються місто й село, міста й округи між собою, поодинокі громадяне між собою, громадяне й держава, — робляться цілком дурно. Потреби всіх и кожного задовольняються зі спільного державного скарбу цілком дурно. Своєю шостигодиною працею кожний утопієць набуває право рівної з усіма участі в національних багатствах та запасах. Ніякої охоти захопити більше не може виникнути, бо продавати нема кому, ховати нема ніяких причин, а потреби всіх комуна задовольняє повнотою.

З прикрим питанням, — а хто ж буде робити найтяжчу, брудну та неприємну працю, Мор не впорався. Він просто заявив, що таку роботу будуть виконувати або покарані судом за різні злочинства, або ж наймити з сусідніх островів за плату натурою від центрального управління острова.

Ще один уламок європейської державності залишився в Утопії. Вибірні громад вибирають споміж себе наймудрішого на довічну посаду князя округи. Таким же способом сенат старшин для всього острова вибирає довічного царя.

Багато уваги віддає Мор справам організації шлюбів та родини, буденному побуту й моральності. Громади, як сільські так і міські здебільшого відповідають патріархальній родині, де жонаті сини й онуки живуть укупі зі старшиною—дідом, що керує громадою-родиною. Але ця тотожність родини й громади не обов'язкова. Навпаки: коли родина надто збільшується, частина її членів переводиться в невелику громаду, так, щоб усі громади завжди були в числі біля 40 душ. По селах кожна громада має свою спільну кухню та їдальню. В містах кожні 30 громад дістають один палац для спільної кухні та їдальні. Істя окремо нікому не заборонено, бо продукти для їжі, як і взагалі всі речі, кожний може діставати без ліку з громадських магазинів; але, звичайно, ніхто й не подумав брати на себе клопіт з хатнім господарством, коли все це, багато краще, можна дістати в громадських палацах.

До шлюбу дівчата йдуть не раніше, як 18 років, а парубки — 22, і обидва поли повинні триматися до шлюбу в чистоті. Порушення її карається заборонаю шлюбу взагалі, безчестям та примусовою працею. Також карається й шлюбна зрада. Навіть старшину громади, де трапилася така пригода, карають безчестям. Є, проте, в книжці таке місце: за дрібні провини чоловіки карають своїх жінок, а батьки дітей, коли ці провини такого розбору, що не підлягають судові громадському. Самий вибір подружжя переводиться з найбільшою обережністю, за участю й порадою

старих і досвідчених людей, при чім беруться на увагу як фізичні, так і духовні прикмети молодих.

Конституція острова демократична. Річні й трьохрічні виборні від громад, груп громад, округ і всього острова, складають ради, на чолі яких стоять вибрані ж довічні князі. Радам належать усі справи правні й господарські, а також судові, а найперше, певна річ, справи комунальної продукції і споживання. Трапляється, що особливо поважні справи віддаються під розвагу людности всього острова. Взагалі ж людність не обмежується одним лишень вибиранням урядовців, а завжди й близько бере участь у розв'язуванні державних питань. Законів взагалі в Утопії пишуть мало, з бюрократизму просто гидують.

Заборчих воєн утопійці, звичайно, не провадять а на оборонні виходять усі разом з жінками й дітьми, щоб разом або перемогти, або ж загинути. Взагалі ж до війни, як до залишка людського звірства, мають глибоку огиду.

Багато уваги віддається вихованню й освіті. Публічні лекції одбуваються щоденно, і можна сказати, що утопієць ніколи не кидає вчитися, а завжди набуває нові знання.

Ось, в основних рисах, істотні засади твору Томаса Мора. Мова книжки легка й чепурна, і всі принципи, що ми їх коротко переказали, у Мора докладно мотивовано і в подробицях ілюстровано. Книжка має подостатком порівнянь між ладом капіталістичним та комуністичним, висвітлює вплив різних виявлень соціальної несправедливости на звичаї, а в першу чергу червоною ниткою проходить через усю її та думка, що істотним гріхопадінням людства суть приватна власність і гроші, від яких пішло вже й усяке інше лихо.

Найбільшою заслугою Мора, за що його й звуть пращуром сучасного соціалізму, є те, що він перший виголосив принцип, що комунізм неможливий без усупільнення знарядь продукції; що не в рівному поділі між усіма всього придбаного національного багатства з поворотом потім до колишньої бідности — основне завдання комунізму, а в комуністичній організації продукції, що повинна всіх привести до загального збагачення та соціальної справедливости. І це велике, вперше Мором висловлене відкриття, безперечно, покриває всі залишки від середньовічного думання, що ще містяться в його творі відносно організації влади та відносно впорядкування родинних відносин.

Питання про боротьбу клас лишилося для Мора книгою за сьома печатами. Він з найбільшою огидою ставиться до самої думки про насильничий перехід від капіталізму до кому-

нізму і вважає, що цей перехід цілком можливий шляхом мирного переконання гнобительських клас.

Друга велика заслуга Мора — це те, що він власне збудив комуністичну думку. До нього можна було говорити хіба тільки про комуністичну волю і мрію пролетаріату. Він перший конкретно поставив питання про форми, що в них можливе здійснення комуністичних ідеалів, і після нього ця думка вже не вмерла, а чим раз далі розвиваючись, дійшла до тої стрункої побудови комуністичної програми, що маємо її нині.

Безперечно, що під впливом саме Мора в багатьох англійських політико-економів та філософів різних буржуазних напрямків, наприклад *Томаса Гобза, Лока, Адама Сміта* та інших, знаходимо до того часу нечуване визнання, що приватна власність — це по суті явище глибоко несправедливе й неморальне, і його можна терпіти лишень тому, що воно через егоїзм гарантує продуктивність праці. Інші — наприклад *Пелі*, вважають, що нікчемности й несправедливості капіталістичного експлуаторського суспільства люде не чують тільки тому, що самі беруть у ньому участь. Через це він намалював образ такого самого суспільства в птахів і показав наочно всю огидність ладу, за якого масу птахів позбавлено було б права годуватися зерном, що вони збирали гуртом, і мусили б віддавати більшу частину невеликій групі птахів, що нічого не збирають. Але й *Пелі* з жалем визнає, що не знати, як би можна було досягти продуктивності праці без приватної власності. Ще інші, наприклад, *Петро Чемберлен* (1649) і *Джон Белерс* вперше гостро висловили думку, що всі багатства заможних створено працею бідних. Велике вражіння на сучасників зробив обрахунок *Белерса*, що 500 душ робітників, регулярно й доцільно працюючи, протягом року витворюють продуктів на 3000 фунтів стерлінгів більше, ніж їм треба на власне утримання. Через це *Белерс* вимагає державних заходів, що дали б спроможність трудящим користуватися, принаймні, більшою частиною плодів своєї праці. Для цього він пропонує націоналізувати королівські й церковні землі та відатти їх хліборобським товариствам незаможних. Це не мали б бути комуни, бо ні продукція, ні розподіл не були б комуністичні. В основі був би обрахунок праці, а саме, — кожний учасник мав би право на частину спільного продукту, що відповідала б мірі вкладеної ним особисто праці. Іншими словами, мало б бути грошеве господарство, де гроші було б замінено трудовими квитками. Творець кооперації, *Роберт Оуен*, часто посилався на цих соціальних реформаторів, як на своїх попередників.

Б. ТОМА КАМПАНЕЛЛА (1568 — 1639). Італія.

Томас Кампанелла.

Обізнаючися з «Соняшною державою» Кампанелли, не треба забувати, що автор за повстання в Південній Італії проти еспанського панування просидів 27 років у самотній в'язниці, де, що правда, мав книжки, але був цілком одрізаний від живого життя. До того ж Кампанелла був чернець. Правда, дуже поступовий чернець. Колись учень Савонароли, Кампанелла, однак, гостро пірвав з ним і пішов до тих кращих людей свого часу, що разом з Джордано Бруно боролися проти церковного обскурантизму і кликали народ до свободи (правда,

що християнської). Бруно був спалений року 1600-го, тоді саме як Кампанелла сів у в'язницю. Кампанелла був ентузіаст, що мріяв про райське людське співжиття, але мало приглядався до живого життя в його суворих виявленнях. Людина глибокої освіти, він вивчив усіх філософів, економістів і політиків давнього й нового часу, але не мав спроможности збагатити свою книжну мудрість спостереженням над економічним розвитком своєї епохи. Огненною любов'ю палало його серце до вічно гнобленого вбогого народу; він радий був би й життя за нього віддати, а той народ у рішучу хвилю повстання відцурався його. Свій смуток над несвідомістю народу висловив Кампанелла в сонеті:

«Народ — це міплива, перозумна тварина, що не тямить своєї сили і терпляче зносить пайтяжчі удари й тяготи; він дозволяє вести себе малій дитині, що її міг би одним штовханом перекинути.

Він боїться цієї дитини і слухається всіх її забаганок. Він не знає, як його бояться, не знає, що його пани особливим папоем-дурманом підтримують його дурість.

Надзвичайне видовище! Народ б'є й заковує сам себе своїми власними руками, він б'ється й умирає за один нещасний карліний (дрібна монета) з усієї маси грошей, що дає королеві.

Все, що між небом і землею, належить йому, а він про це нічого не знає. Коли ж хто пояснює йому його права, він закидує камінням і вбиває свого просвітителя».

Це розчарування народом, що покинув і Бруно і його, безперечно, поклато свій знак на соціальні ідеали Кампанелли, що звик вважати народ за нерозумну тварину, яка потребує опіки.

Кампанелла був філософ і поет. У своїх численних творах він вихвалює нову що-йно визволену з середньовічного гніту науку, науку гуманістів та природників, ганьбить тогочасний соціальний лад і його гріхи та малює картини щасливої соціальної будуччини. З усіх його творів нас особливо цікавить знов таки тільки одна книжка про казковий острів у Великому океані, де поруч містяться три капіталістичні держави та одна комуністична, «Соняшна».

Соняшну державу малює Кампанелла в капіталістичному оточенні і завжди під великою небезпекою. Складається держава з одного міста з прилеглою околицею і обведена сьома міцними мурами. Тут Кампанелла виходив, певне, зі своїх відомостей про грецьку державу, що відповідала одному місту з околицею, та про південно-італійське середньовіччя, де кожне

місто було по суті самостійною економічною й політичною одиницею. Новоявлений розмах капіталізму в національному масштабі, що вже почав був виявлятися в Англії, Нідерландах, Франції та часті Німеччині, був йому річчю ще не знаною.

На малому просторі, на основах спільної власности, положого добору й раціонального виховання утворилося міцно об'єднане суспільство, сильне почуттям солідарности й спільної любови до рівної для всіх праці, суспільство, що любить науку, шанує бога і людські чесноти. Соняшні громадяне прагнуть вічного життя в богові та щасливого земного життя в колективізмі. Нема в них ні багатства, ні вбогости, ні ледарства, ні рабства, — все в міру і в гармонії.

Що зокрема кидається в-вічі в цій казці, так це особливе значіння, якого надано справі продовження роду людського. Справа в тім, що Кампанелла, як і всі комуністи, за основне соціальне лихо вважає приватну власність. Але саме народження приватної власности він зводить на інше гріхопадіння людства: на повстання родини. Кампанелла гадає, що приватна власність народилася тільки тоді, як чоловік, вибравши по-вподобі жінку, зробив собі підлеглою її та дітей, що вона породила. Ця утворена таким способом родина і витворила егоїзм, приватну власність в інтересах родини, вбила соціальні інстинкти солідарности всіх, викликала індивідуальне кохання й прихильність, розбила первісний комунізм, знесилила натуральне право. Тут у Кампанелли прохопився чернець католицької школи, що завжди воювалася з гріховним тілом. Свою Соняшну Державу Кампанелла хоче врятувати од цієї індивідуальної любови, щоб усі думки громадян скерувати на добро загальне. Тому половий інстинкт повинен служити лишень для продовження й удосконалення роду людського. Цього завдання Кампанелла пильнує так старанно, що подекуди в його книжці Соняшна Держава починає нагадувати кінський завод. Час для шлюбів визначає лікар та астролог. Але подружжю дозволяється жити вкупі тільки до тої хвили, коли стає очевидним факт вагітности, після чого наступає знову розлука. Підбираючи молодих, уряд дбає тільки про одну мету: щоб молоде покоління виростити здоровим, добре розвинутим, і можливо однаковим фізичними й духовними прикметами, щоб парубкам і дівчатам не було приводу вибирати когось одного з усіх. Дітей виховує держава і дає ідеальну освіту, подробиці якої Кампанелла викладає охоче й докладно. Виховання хлопців і дівчат — цілком однакове, навіть у військовій справі.

Така однобічність не повинна дивувати. Перші філософи, що вигадували засоби, необхідні для скоку з царства примусу й насильства в царство волі, не завжди вірно уявляли собі значіння тої чи іншої реформи; іноді причина їм здавалася наслідком і навпаки — деталь вважали вони за основну причину. Близько

Джордано Бруно.

коло цього часу англійський письменник лорд Бекон надумався, що все соціальне лихо з приватною власністю й утратою первісного комунізму пішло від того, що люде віддалися релігійному думанню та абстрактним наукам, а закинули природознавство, себ-то дослідження природи, що їх оточує. На описаному в нього також вигаданому острові Новій Атлантиді справедливий соціальний лад утворюється тільки через те, що люде, пильно

взявшись за природознавство, мимохідь повернулись до натурального права і, широко використавши своє знання, створили суспільство, близьке до природи і без соціального гніту.

Вернімся, однак, до Кампанелли. Мета виховання — дати корисних для комуни працівників. Кожний громадянин Соняшної Держави обов'язково повинен віддатися хліборобству, ремеслу та розумовій праці. А працюють усі громадяне дуже охоче, бо потреба працювати властива кожній нормальній людині. Робітня днина — 4 години.

На чолі Соняшної Держави стоїть мудрий філософ — священник, найвищий авторитет у всіх справах духовних і світських. Сам він зветься — Сонце. При ньому три міністри — Могутність, Мудрість і Любов. Перший керує військовою обороною, другий освітою, науками й мистецтвом, третій — усім, що стосується до полового добору та поліпшення породи соняшних громадян.

В. ФРАНЦІЯ

На прикладах Мора й Кампанелли ми бачили, з якою потугою соціалістична думка вибивалася з нетрів християнської містики, покірного зречення добра земного та звичних форм середньовічного побуту, на широку путь наукового розуміння соціальної організації, на путь тверезого цінування соціальних сил та творення ідеалу майбутнього ладу, що однаково мав би забезпечити і соціальну справедливість і економічний прогрес. В цій роботі кабінетної думки французькі вчені економісти й публіцисти займають найпочесніше місце.

XVII і XVIII віки, царювання Людовіків XIII-го, XIV-го та XV-го, були не тільки часом найбільшої могутності, переможних воєн, зміцнення королівської влади, централізації управління країною зі знищенням пережитків феодалізму, от як внутрішні кордони, що гальмували економічний розвиток, а й часом пишого розквіту літератури й наук, що підкопували всі традиційні авторитети і невблаганно гостро ставили всі «прокляті питання» сучасності.

З середини XVIII віку можна, до того ж, рахувати початок промислової революції, повільної заміни праці ручної механічною, народження мануфактури і повстання фабричної продукції на місці ремесла.

Класові противенства досягли на цей час нечуваної гостроти. Селянство знемагалось під тягарем податків, висмоктуваних з нього капіталістичними орендаторами для паризького панства. Письменник *Ля Брієр* малює нам цілком здичавілого, близького до стану звірини французького селянина, що живе в печерах, у глиняних хатах, годується корінням. Що ж до робітників, то нічим не обмежена експлоатація їхньої праці на фабриках і заводах висисала їхню кров і піт не в меншій мірі.

Войовниче й потужне колись шляхетське лицарство перевелось на розбещену класу паразитів, здатних тільки до виниженого гультяйства. А поруч із ним ставала на ноги торговельна й промислова буржуазія, що чула вже наближення моменту, коли їй можна буде захопити владу. Не прийшов іще час для буржуазної революції, але чути вже було голос буровісника, і думка людська, шикуючись до генерального бою, сміливо завзялася нищити всякі забобони й пережитки старовини.

В той час, як ідеологи буржуазії вимагали простору для неї, спроможности розвинути свої сили, інші письменники, бачивши, якою тяжкою ціною для народніх мас купується цей поступ техніки, ця пишнота капіталізму, підносили теж свій голос та остерігаючи вказували на тяжкі хвороби соціального організму.

Готових соціалістичних систем, закінчених розроблених програм пролетарської політики та соціальної перебудови людської суспільности ця плеяда французьких філософів не дала. Її сила й історичне значіння полягає в критиці тогочасного суспільства, в консеквентному розкриванню соціальних болячок, у вказуванні основних причин цих болячок.

Як різко мали прояснювати голову читача XVIII-го віку такі слова Жака Жака Русо (1712—1778):

«Перша людина, що одмежувала шматок землі тином і сказала — «це — моє» — та знайшла дурнів, що їй повірили, була сиражнім будівником буржуазного суспільства. Від якої сили злочинств, воєн, убивств, злиднів і жаху одзволив би людство той, хто тоді ж таки повиривав би стовпи, позасипав би рови і гукнув би: «Бережіться цього пройдисвіта, не вірте йому! Ви загинете, як що забудете, що плоди земні належать усім, а земля нікому». («Про нерівність людей»). Або в іншому творі: «Праця — це обов'язок кожної людини. Всякий пероба, чи він багатий чи вбогий, вельможний чи простий, однаково — поганаць». (Утопія «Еміль»).

Проте один письменник, *Верас*, лишив нам (р. 1675) опис держави будуччини, де прохоплюються, безперечно, нові, до того часу не висловлювані думки. Держава ця зветься Севарамбія і знаходиться десь в Австралії. Заснував її і дурних людей навчив комунізму один мудрий персіянин. (Без такого мудреця-героя не обходиться ні одна утопія. Адже утопічний комунізм — це вигадка філософів, а не наслідок боротьби клас та самодіяльності пролетаріату). Приватну власність на землю, на знаряддя продукції, продукти її й усі взагалі багатства країни скасовано. Всі громадяне повинні працювати для держави і за свою працю дістають усе собі на потребу. Скасовано, звичайно, і всі привілеї від походження. Цим усунуто три істотні вади капіталістичного ладу: честолюбство, зажерливість та неробство.

Продукцію й споживання, як сказано, збудовано на цілком комуністичних засадах, але в організації продукції бачимо велику увагу до поділу праці, доведеного до найвищого розвитку.

Верас, очевидно, був цілком під вражінням од тих великих мануфактур, що за його часів почали розвиватися в Європі. Ця картина, великого підприємства, де капіталіст збирає зруйнованих ним ремісників та робітників і, пильно розподіливши поміж ними продукцію, виробляє товар краще, швидче й дешевше, ніж це міг робити кустар, очевидно здалася Верасові за прообраз для будови колективізму.

В інтересах продукції все населення Севарамбії поділено по осмазіях. Осмазія — це великий чотириохкутник з будинків, добре устаткованих, з балконами, оточених садками з водограями, з помешканнями для тисячі душ та робітнями для певних галузей промисловости. Зі свого продукту чи пів-фабрикату кожна осмазія лишає собі скільки їй треба для власного спожитку, а решту віддає в громадські магазини. Росподіл праці поміж осмазіями авторові уявлявся вже добре розвинутим, бо в самій столиці Севарамбії було 267 осмазій.

Жінки цілком рівні в правах з чоловіками і разом з ними беруть участь у всіх роботах. Кухня в осмазії, звичайно, спільна. Діти, не вважаючи на існування одношлюбної родини, з 7-ми років забираються від батьків і виховуються спільно в установах, яким присвячено дуже багато уваги.

Грошей у Севарамбії нема. Через те, що нема приватної власности — майже нема злочинств. Але без рабства для брудної роботи і Верас обійтися не потрапив. Керування країною демократичне, і виборчою одиницею є осмазія. Але взагалі в розділі про організацію політичної влади, особливо про права

сенату й виборного начальника держави, а також у розділі про релігію, відчувається подекуди в книжці недоговореність, — немов би авторові доводилося вважати на цензурні умови.

Інший письменник, *Рестіф де ля Бретонь* (1734—1806), уперше висловив думку, що капіталістичний лад може цілком нормально й без насильства перерости в комунізм, — думка, що її через сто років підхопив дрібно міщанський соціалізм. Треба тільки, мовляв, організаційно приступити до проведення в життя товариських форм продукції. Рестіф докладно розробив проєкт і статут кооперативної друкарні та щиро вірив, як і наші недавні кооператори, що такі кооперативи зможуть задушити капіталізм і привести людство до комунізму.

Вся сила й краса думання й таланту Рестіфа виявилася зате в його «Листі Малпи». Розумна малпа, в Європі побувавши, оповідає своїм родичам про безглуздя й внутрішні суперечності капіталістичного ладу. Навряд чи знайти в світовій літературі інший твір, що так мальовничо, з такою уїдливою сатирою, малював би все немилосердя класового панування, самохвальство паразитів, що вважають себе за добродійців бідности, та покірну підлеглість трудящих мас.

Жан Мельє (1664-1729) був бідним сільським священником, і через це його соціальну критику скеровано найбільше проти християнства, проти його ролі в організації й підтримуванні суспільства, збудованого на приватній власності. Тільки через церковну проповідь терпіння й непротивлення злу, на думку Мельє, народні маси цілі віки зносять свій гніт. «Чорт, що ним лякають вас попи, пише він, зовсім не такий страшний, як його малюють; препишні, пахучі, блискучі від алмазів пани й панії, що марнують при дворі видушені з народа гроші, — ось справжні чорти». В іншому місці він каже: «Та з'єднайтесь же, народи!» — ніби на півторасти років перехопивши наше гасло: «Пролетарі всіх країн — єднайтесь!»

Соціальні ідеали будуччини Мельє детально не розробив. Видно тільки, він дуже захоплювався тими сільськими комунами, що існували тоді в великому числі серед кріпацького французького селянства. В цих комунах, що подекуди складалися з великого числа родин і жили спільно в великих будинках, все, крім одєжі, було спільне. Існування цих комун завдячувалося не тільки тим, що була користь з'єднувати в одно господарство маленькі клапті землі, що полишалися селянам, але й тим законом кріпацького права, що за смертю селянина половина його майна віддавалася поміщикові, а тільки половина лишалася вдові

й дітям. Об'єднуючи свої жебрацькі маєтки в один спільний, селяне уникали цим небажаного спадкоємця — поміщика. Варт зауважити, що ці сільські комуни існували аж до великої французької революції. Революція, експропріювавши частину поміщиків і утворивши велике, осіле по хуторах та одрубках селянство, покінчила з комунами і витворила той тип заможного селянина-глитая, що на ньому й по сей день стоїть буржуазна французька республіка.

Коли Мельє передхопив наше міжнародне гасло, то в іншого письменника, *Мореллі* (1753), знаходимо не зовсім ясно висловлене ще й друге наше гасло: «З кожного — в міру його здатности, кожному — в міру його потреби». І ще одна нова нотка бренть у його плані ідеальної держави, нотка, що до нього ніхто її докладно не формулював. Егоїстичні й альтруїстичні почуття й властивості людини розвиваються чи глушаться залежно від тих соціальних умов, серед яких вона живе. З природи людина має тільки одну основну рису — це змагання до особистого щастя. Створіть для неї таке соціальне оточення, коли її щастя було б те саме, що й щастя всього колективу, і вона стане втіленням братерської солідарности й любови. І навпаки, в таких соціальних умовах, коли її нещастя служить джерелом щастя для іншої людини, — вона буде втіленням усіх соціальних гріхів. Не ідеальні люде створять ідеальну державу, а соціальна правда витворить породу ідеального комуніста. Хиба ж це не неясний іще вислів тої самої думки, що її згодом Карл Маркс своєю сталюю, кутюю мовою означив у словах: «свідомість зумовлюється буттям».

Істотні засади, що на них Мореллі пропонує збудувати державу, такі:

Жадної приватної власности.

Кожний громадянин — це суспільний робітник; утримується коштом суспільства з повним задоволенням усіх його індивідуальних потреб.

Кожний громадянин бере участь своєю працею в народньому у господарстві в міру своєї сили і здатностей.

Весь народ організується по родах (певне число родин), округах і містах, котрим доручаються різні функції народнього господарства. Всі виготовлені продукти й речі віддаються до громадських магазинів, звідки періодично розподіляються. Торг із сусідніми народами дозволяється тільки в формі міни.

Управління містами й округами — в руках сенатів, куди входять усі батьки родин від 50-ти років віком. Сенати виби-

рають довічного президента для всієї країни та раду старшин при ньому.

Шлюб вчинюється на 10 років з дозволу сенату. Обов'язкова наука для дітей починається з 7-ми років. З 10-ти років починають привчати до ремесла.

З решти письменників цієї епохи, що не внесли нічого істотно нового в скарбницю соціалістичної думки, слід, однак, згадати про *Маблі* (1709—1785), що боявся комунізму, озброєного всіма багатствами цивілізації, боявся всякої цивілізації взагалі, бо вона, мовляв, плодить збільшені потреби; через це він кличе назад до комунізму натурального, комунізму первісної простоти; слід згадати також *Буаселя* (1728—1807), що гаряче протестував проти проєкту поділу поміщицької землі між селянами, бачивши в цьому зміцнення буржуазії, і твердо вірив уже тоді, що можна відразу здійснити аграрний комунізм у державному масштабі.

Г. НІМЕЧЧИНА

Ні в одній країні церковна реформація не відбилася так тяжко на народньому господарстві, як у Німеччині. Тільки аж року 1648 скінчилися релігійні війни, і тільки після 30-літньої війни, що закінчила цей період, Німеччина, зруйнована й спустошена, з неймовірно зменшеною людністю, з заверленими промисловістю й торгом, була все одно що Русь під час татарської навали. Кошмар прежитих жахів нечуваного пролиття крові був такий іще великий, що не тільки всяка революційна воля, а навіть усяка соціально-реформаторська думка на довший час заверли. З середини XVIII віку господарське життя починає оживати. Нового розквіту, більшого як коли, досягли дві основні тоді галузі німецької промисловости, текстильна й гірнична. Ярмарки Кенігсбергу, Гданську, Липську та інших міст знову досягли мільйонних оборотів. У пристанях колишніх ганзейських міст знову закипіло життя. Тільки буржуазія, торговельна й промислова, серед загального зубожіння в країні здужала стати на ноги і набиралася сили. Бачучи її розвиток і розквіт, завжди послужлива кабінетна думка цілком віддалася їй.

Аж до французької революції, та навіть у перші часи після неї, споміж дуже багатьох освічених німецьких письменників та вчених марно шукали б ми авторів нових і сміливих соціальних систем пролетарської ідеології. Бачучи політичний гніт з

боку десятків німецьких королів і князів, весь паразитизм дворянства, росквіт міської буржуазії і тяжке, тупе мовчання пригноблених народніх мас, що ще не очунали від кровопуску, кабінетна думка вхопилася буржуазної ідеології, як найбільш доступної та здійснимої. Демократизація політичного ладу з політичною рівноправністю на тлі майнової нерівності, — ось найвищий ідеал, що йому служили німецькі письменники XVII й XVIII віків. І марно чимало хто з істориків з мікроскопом вишукують і знаходять у творах Лесінга, Шілера, Гете й Фіхте зернята соціальної правди. Глибоку буржуазність усіх цих письменників видно цілком ясно, а коли подекуди й прохоплюється у них слово за соціальні низи то не більше, ніж і в сучасних буржуазних соціологів. Нічого хоч би трохи подібного до тої сміливої соціалістичної й революційної думки, що її ми що-йно бачили у французів, німецькі філософи тих часів не дали.

Християн Віланд (1773—1813) — письменник дуже заслужений своєю боротьбою з самодержавством, однак, дуже обережно підходить до питання про можливість комунізму і розв'язує його позитивно тільки для невеликих числом, нескладних господарським апаратом товариств, тим часом, як для великих держав та для економічно розвинутих людських громад неодмінно потрібним є керовництво мудрого правителя, з гуманними законами та без ламання заведених продукційних відносин. Малюючи життя такої дозволеної ним невеликої комуни, він будує її виключно на братерських почуттях людської солідарності, що спонукують людей безкорисливо вимінюватися послугами. Всі його малюнки комуністичного ладу все приходять до сантиментальної картини чеснотности й радости самозречення.

Його сучасник, *Вільгельм Гайнзе* (1749—1803), йде трохи далі і вважає можливим, з де-якими полегкостями, поворот до законодавства Лікурґа і ідеалів Платона. Цілу книжку він присвячує питанню про те, хто корисніший для суспільства: трудящий водовіз чи гулящий багатій.

Новиною, подарованою німецькою поступовою думкою того часу людству, була нова форма чисто інтелігентського соціалізму, скомпонована таємним орденом *ілюмінатів*, себ-то просвіщених, досконалих (1776—1784). Ілюмінати та їхній ватажок *Адам Вайсгаупт*, сповідали соціалізм як ідеал, до якого повинно змагатися людство, ідеал недосяжний тепер через темноту народніх мас. Безпосередніми своїми завданнями ілюмінати мали: виховання інтелігенції в ідеалах соціалізму, боротьбу з церковним

дурисвітством, деспотизмом, темнотою й неволею, щоб у будучині, впливаючи на законодавство, перебудувати державу на основах свободи й рівності для всіх. Участь в ордені ілюмінатів в осередкові освічених людей була один час так само модна, як і в масонських ложах, і таємними членами ілюмінатів, ховаючись із цим від власної поліції, були навіть де-котрі німецькі князі та герцоги. В де-яких німецьких державах ілюмінатів утискували й садовили у в'язниці. В інших вони й далі мали високі посади. Як далеко, однак, соціалістична солодка водичка ілюмінатів від революційного полум'я французьких соціал-політиків!

Ще один варіант соціалістичної думки також у ці роки народився в Німеччині — соціалізм християнський. Не бурхливий комунізм середньовічних єретиків, а олійний соціалізм патерів та пасторів, що відродився вже в наші часи як протипага соціалізму пролетарському. Перший його теоретик, *Фрідріх Етінгер* (1702—1782), у своїй книзі під наголовком «Золотий Вік», початок соціальної кривди виводить із слабосилля людини поруч сил природи, з обмежености дібр земних, що пробувають, у руках людини і яких не досить для задоволення потреб усіх. Через це слабосилля й бідність стало потрібним писане право, що дало владу людині над людиною, навіть мертвій речі владу над людиною через право власности, як також обов'язок людей служити людям. Тільки коли ця вбогість і слабосилля скінчаться, себ-то коли в руках людства збереться стільки добра, щоб повнотою задовольняти всі потреби всіх людей, може прийти кінець для всякої залежности людини і від людини, і від речей, і від обов'язків. Тільки тоді може прийти золотий вік ідеального ладу, де буде три основних закони: 1) Всі піддані, при всій необхідній для порядку різноманітності верств і станів, повинні бути рівні між собою; кожний своє щастя повинен будувати на щастю іншого і радіти його радощами. 2) Люде повинні додержувати повної спільности майна, а не цінити речі тільки як власні. Від природи кожний має стільки ж прав на майно когось іншого, як і той на його майно. 3) Люде не повинні нічого вимагати один від одного силою зобов'язань, бо багатство на всі можливі речі робить зайвими вимушені пануванням обов'язки. Кожний буде охоче просто уступати іншому те, що тому необхідне, і лишень дуже рідко коли вимінюватиметься послугами, без грошей і без боргування.

Як бачимо, оглядаючись на дух часу, церковна думка ще раз виявила свою дивну здатність пристосовуватися. Царство боже дається вбогим уже не на небі, а на землі, але в безмірно дале-

кій будуччині, коли буржуазія нагромадить незчисленні багатства, а до того часу треба терпіти.

Питання й задачі.

1. Що саме в утопіях Мора, Кампанелли та інших відповідає нинішнім думкам про соціальну справедливість, а що суперечить цим думкам?
2. Що в тих самих утопіях не відповідає сучасним поняттям про свободу особи?
3. Які з політичних і господарських конституцій та заходів, що їх пропонували утопісти, наочно недоцільні?
4. Покажіть у цих утопіях ті хисткі місця, що мали б викликати тертя й невдоволення трудящих, коли б ці утопії було заведено в житті.
5. Нехай кожний напише сам утопію в формі оповідання про виділення його повіту в одну комуну. Списати при цьому докладно: перехідний момент, організацію влади, продукції, споживання, родини, шлюб, зносин з зовнішнім світом і т. д.
6. Зробіть підсумок усієї роботи філософів утопічного періоду. Перелічить усі здобутки соціалістичної думки на шляху до наукового соціалізму.

XIV. ЄЗУЇТИ В ПАРАГВАЮ

Християнські соціялісти Західної Європи католицького розбору, що почали свою пропаганду незабаром після того, як науковий соціалізм організував пролетарів усього світу в могутні робітничі партії, дуже люблять посилалися на ту християнську республіку, що існувала в південній Америці з року 1610-го до 1768. Мова мовиться про державу Парагвай з людністю на 150.000 душ, що нею керував єзуїтський орден. Християнські соціялісти вказують на цю єзуїтську державу, як на ідеал організації людського суспільства на основах християнської моральності, братерської любови та соціальної справедливости. Вимагаючи віддання світської влади римській церкві, християнські соціялісти цим самим показують, якого сорту соціального ладу людськість має чекати від християнської церкви.

Нас у нашому курсі державний лад Парагваю через це цікавить з двох поглядів: по-перше, як зразок соціальної творчості християнської церкви в оточенню, де їй ніхто не заважав, і по-друге, як спроба утворення централізованої й планово організованої продукції та споживання в великому масштабі. Який же був лад у цій державі?

Характерний є сам початок. Щоб дістати повну волю діяльності, єзуїтські місіонери довгий час закидали еспанський уряд повідомленнями, що еспанська колоніальна влада цілком безбожно поводить ся з індієцями, убиває й утискає їх, обертає в рабство і без жалю їх експлуатує; що такі вчинки плямують християнський уряд і суперечать заповітам церкви. В цих словах єзуїтів була щира правда. Документально встановлено, що еспанські колоністи чинили в південно-американських лісах просто таки полювання на людей, і всіх індієцьких рабів замучували на праці до смерті. В результаті цих скарг єзуїтський орден дістав від еспанського уряду монопольне право на експлоатацію всіх земель, що лежать між ріками Парагвай і Уругвай з тим, щоб індієць навчено було європейської культури, продукційної праці та християнської моральності.

Всі мандрівники оповідають про плем'я, що було віддане для виховання і під управління єзуїтів, як про миролюбне, ласкаве в поведженню, чутливе до сильного впливу і найбільш розвинуте з культурного боку серед усіх індієцьких племен південної Америки. Коли ж узяти на увагу, що це була нація молода, фізично й морально здорова, не зіпсута ще ні болячками цивілізації, ні всіма традиціями одвічного класового панування, то стає ясным, що в таких виключно сприятливих обставинах єзуїти мали повну спроможність створити ідеальну комуну.

Насамперед єзуїти відмежували своїх вихованців від усяких сторонніх впливів. Ніхто сторонній не міг досягнути в єзуїтську державу. Ніяких стосунків з закордоном, інакше як через орден, не дозволялося.

Гнані еспанцями й португальцями гірше ніж звірі, загнані з рідних околиць у найбільш безлюдні й безхлібні нетрі, індієць радісно відгукнулися на спочатку ласкаві заклики єзуїтських патерів, що щедро манили голодних їжою, і масами приходили до місіонерів.

За відносно короткий час єзуїтам пощастило збудувати 29 селищ, що мали загалом по 6000 душ людности в кожному. Ніякого писаного законодавства в державі за всі півтора століття її існування не було. Писаний закон заміняла совість і розум

батьків духовних. Весь державний адміністративний апарат був надзвичайно простий. На чолі кожного селища був настоятель, з необмеженою політичною, судовою та адміністративною владою, і вікарій. Над ними був тільки благочинний, що об'єднував під своїм доглядом де-кілька селищ, та центральна рада ордену, що була верховною центральною владою в державі. Настоятель і вікарій жили окремо від селищ, трохи оддалеки, тільки в виключних випадках показувалися в самому тубільному селищі і ніколи, ні з якого приводу, не входили в хати тубільців. Жінкам взагалі раз на завжди було заборонено й підходити до хати єзуїтів. Навіть коли тубілець помирав, то його приносили в спеціально для цього призначений будинок. Туди ж таки в паланкині приносили священника, він одправляв службу і вертався до дому. Таким чином, людність бачила єзуїтів майже тільки в часи служби божої, у всьому тому містичному блискі, що ним уміла оточувати цей акт католицька церква. Мало що не небесним явищем видавався цим простодушним наївним дикунам священник, убраний у розкішні ризи та злотоглав, оточений служками в мережаних янгольських строях, творячи таємничу службу божу під згуки органа та в хмарах диму від кадил. Музика та пахощі справляли на дикунів дуже велике вражіння, а сліпучі оздоби парагвайських храмів дивували навіть 100 років пізніше мандрівників. Задурювання наївних тубільців доведено було до високого мистецтва і змушувало до сліпого послуху священникові, як заступникові бога на землі. А воля цього божого заступника регулювала життя тубільців до найменших дрібниць.

Кожне селище було оточене глибоким ровом та високим тином, де були тільки одні ворота під охороною вартових. Зайти й вийти можна було тільки з писаним дозволом. Навіть усі приписані до селища лани й землі також були оточені глибокими ровами та тинами, а в проходах також стояла сторожа, що не допускала стрічатися індіям одного селища з індіями з інших. Як приходила ніч, дзвін приписував усім мешканцям селища йти до дому, а патрулі обходили вулиці та заарештовували тих, хто не знати за чим вийшов з хати.

Дні й години в селищах були пильно розписані. Чотири дні на тиждень індієць повинні були працювати для дому божого, два дні для власного прожитку, а неділя вся віддавалася службі божій, проповідям, хресним ходам та співанню псалмів.

Праці було багато. Центральна контора єзуїтської держави що-року кидала на світовий ринок до 60.000 пудів бавовни, 12 000 чаю, а окрім того чимало тютюну, шкур, обуви готової,

пряжі, збіжжя, садовини та городини. Продукція, як бачимо, була не тільки хліборобська, але й реміснича. Розподіл праці було збудовано на системі завдань. Кожному робітникові призначалася міра роботи, що її він повинен був виконати протягом тижня і коли, наприклад, прядун у кінці тижня здавав менше пряжі, ніж було приписано, то бував битий. Кари на тіло відбувалися в неділю перед церквою прилюдно, і караний попереду повинен був перед усім миром каятися. Даючи завдання, вважали, однак, на сили робітників, не давали надто багато, а жінкам, старим і слабосилим давали зменшену роботу. При цьому роботі надавали характеру святкування і служення богів. Виходивши в поле, спереду несли статую того святого, кому присвячений був день, і співали псалм. Так само й вертаючись із роботи.

Спочатку індієць весь свій спожиток діставали від управління, і тоді мусили були працювати на орден 6 днів на тиждень. Але це викликало нарікання на орден з боку його ворогів, що доносили, ніби єзуїти робляться комуністами. Тоді патери одзвали індієців на два дні на тиждень і кожну родину наділили невеликою ділянкою землі для спожитку. Проте, прибутками з цієї ділянки індієць не могли поряdkувати цілком вільно. Привчаючи їх бути поміркованими й ощадними, патери контролювали їхні видатки, і траплялося, що індієцеві наказувалося доброхоті, пожертвувати частину своїх прибутків богів.

Проте, трошки самоврядування індієцям було лишено. В кожному селищі вони були організовані по родах та племенах, вибирали собі звільнених од роботи кациків і мали право жити в родові комунах. Кацики брали участь у розподілі індієців по роботах і були по суті десятичними при патерах. Ширше самоврядування не дозволялося, бо воно обмежило би владу патерів.

Воля настоятеля була законом. Винним він безапеляційно приписував покаєння, піст або в'язницю. Є відомості, що тяжко винних індієців, що їм уже не досить було батьківської кари патерів, «таємно пожирав небесний огонь». Тяжкою карою, окрім того, були щорічні експедиції на ріку Парагвай для косовиці сіна. Хроніки кажуть, що під час цих експедицій через дикий ліс і в тяжких умовах життя на плавнях що року вмирало велике число індієців. Загалом треба признати, що патери поводилися з робітною силою обережно, але коли треба було, то непотрібну сантиментальність легко відкидали. Наприклад, стару методи набору нових армій робітників на заснування нових селищ довелося змінити. На вмовлювання люди вже більше не піддавалися. Отже, до далекого табору вільних індієців приходив з подарун-

ками й чередою корів патер, а з ним група свійських індіців. Помалу число прилучених більшало і тоді табір оточували ого-рожею і оповіщали його новим єзуїтським селищем.

Про збільшення своєї робітної сили патери дуже дбали і дуже сприяли шлюбом поміж індіцями. Через це улюблену оздобу індіців, довге волосся, вони і чоловікам і жінкам дозволяли носити тільки жонатим та замужнім, і то тільки таким, що мають дітей. Любов індіців взагалі до оздоб використовували єзуїти дуже спритно. Слухняним видавалася гарна одіж для одвідин служби божої, а кацикам давали навіть цілком європейські вбрання. Після служби цю одіжду, звичайно, знову здавали до цейхгазів.

Для охорони своєї держави єзуїти мали свою армію і поліцію, частина якої була на постійній службі, а частина мобілізувалася з робітників у міру потреби. Всі салдати й офіцери були з індіців. Вони були, як на той час, дуже добре озброєні і були силою, до якої, як до союзника, часто вдавався еспанський уряд у своїх імперіялістичних інтересах. За всяку таку послугу єзуїти діставали нові привілеї і пільги від мита на користь метрополії.

Вчитися еспанської мови індіцям було заборонено, щоб не переймалися шкідливими європейськими думками. Самі ж патери старанно вчилися індіської мови. Еспанському урядові було донесено, що патери не виховують своїх індіців в основах еспанського громадянства, і уряд наказав заснувати школи. Єзуїти послухалися і почали індіських дітей навчати латинського та еспанського письменства без знання мови. Цю вмілість було доведено до такої висоти, що діти могли гарно написати цілі молитви й псалми, ні слова не розумівши і навіть не вмючи прочитати писане. Зразки такої писанини посилялися в Мадрид, де вони викликали захоплення просвітною діяльністю єзуїтів.

У яких злиднях та біді жили індіські робітники єзуїтських селищ, — не можна й переказати. Чоловіки мали полотняну сорочку й штани, а жінки тільки сорочку-безрукавку. Переміна одіжі давалася кожному тільки одна на рік. Ні обуви, ні накриття на голову не давалося. Хатки було побудовано з комишу та обліплено глиною. Посередині стояло огнище, а дим виходив через двері. Ніяких меблів не належало. Спали на сіні долі або в кращім випадку на мотуз'янім ліжку, а тим часом мало не казкові природні багатства країни з двома врожайми на рік і дармовою працею 150.000 робітників дали спроможність ордену завести широкий торг і забагатіти, як ніколи раніше.

В другій половині XVIII-го віку єзуїти в багатьох державах накликали на себе нарікання. Року 1773-го папа Клемент XIV розв'язав орден, але ще за 5 років до того єзуїтів було вигнано з Іспанії та її колоній і покладено край їхньому парагвайському пануванню.

Чим же, власне, була ця єзуїтська держава? Всякому ясно, що з ідеалами соціальної справедливості ця держава не мала нічого спільного. Це був ідеальний зразок капіталістичної держави, де чоловіки, жінки й діти насильством фізичним і духовним, неправдою та дурманом примушувалися до праці на підприємство; а підприємство це нагромаджувало багатства, з яких самим продуцентам не припадало нічого. Слова про християнський лад лишилися порожніми словами, і церква там, де їй ніхто не заваджав, де всі засоби були в її руках, нічого для знедолених не зробила.

Але ще одного навчає нас цей приклад: яка це величезна сила — кожна партія, що складається зі щиро відданих своїй ідеї членів. І справді: не можна не дивуватися на самозречення цих членів, що відірвалися від звичних умов європейського життя, загналися до дикого краю, не мали родини та особистих симпатій, були зв'язані тільки залізним статутом свого ордену, на користь якого їм пощастило своєю організованістю підбити собі і примусити служити сотні тисяч людей.

Якою ж силою повинна бути партія, так само міцно організована, але керована не бездушним ідеалом панування та експлоатації людини людиною, а ідеалом братерської солідарності всіх трудящих!

Питання й задачі.

1. Порівняйте єзуїтський Парагвай з утопією Кампанелли.
2. Порівняйте господарство монастирське, заводсько-кріпацьке або рабське, підкреслюючи тут і там позитивні й негативні риси.

ХУ. АНГЛІЙСЬКА ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Буржуазна революція XVII-го віку розв'язала англійському капіталові руки. Тоді як на материку Європи самодержавні уряди та віддане своїм старим привілеям феодальне дворянство все ще всякими утисками затримували економічний розвиток, Англія ставала торговельно-промисловим центром, що втягав у коло свого впливу всю землю, відбуваючи, до того ж, власне внутрішнє переродження.

Гарячково, як це завжди буває в часи переходу влади до нової класи, все хоч би трохи заможне в Англії кинулося в торговельні підприємства. Рясно виростали корабельні компанії, торговельні фірми, колоніяльні товариства, мануфактури з тисячами робітників. Дикі й варварські країни обох Америк та Азії відкривалися для світового торгу і експлуатувалися англійським капіталом. І тоді ж таки в самій Англії хутким темпом пішов процес концентрації капіталу. Втрата землі селянами набула незвичайних розмірів. З останніми залишками громадського землепосідання було скінчено. В згоді з підрахунком англійських статистиків за 100 років нотаріальним порядком було затверджено 4 тисячі актів про переходи громадської землі на приватну власність. Але в першій половині цього періоду безземельні не дуже терпіли, бо легко здобували собі заробіток на нових величезних роботах у будівництві шосейних шляхів, копанню каналів, спорудженню морських пристаней та будівництві кораблів. В містах цеховий ремісничий світ одживав, віддаючи місце по-капіталістичному організованій хатній промисловості й мануфактурі, котрим і передавав зайвину своїх робітних рук.

Цей торговельно-промисловий розквіт, з одного боку, а колонізація заморських країн — з другого, довгий час полегшували терпіння трудящих. Але незабаром гостро змінили становище технічні винаходи, що поставили до послуг капіталові механічну силу замість живої сили пролетарських м'язів.

Року 1765-го винайдено було прядку *Дженні*, а року 1769-го парову машину *Уата*, року 1718-го механічну тканицю і т. д. Один винахід ішов за другим. Одну галузь промисловости за другою захоплювали залізні обійми машини. Найдужчий імпульс дістала залізна, машино-будівельна і кам'яно-вугільна промисловість. Побідно виростали і як верстові стовпи нової ери стрімili фабричні і заводські труби та домни.

Це була революція. Революція, що перекинула весь лад людського життя, змінила весь склад людського суспільства в багато більшій мірі, ніж переселення народів чи винахід пороху або ж друкування книжок. І революція ця, що створила, нарешті, засіб боротьби з злиднями та класовим рабством, що побудувала фортецю майбутнього соціального суспільства — фабрику, що відкрила браму на останню ділянку тернистого шляху людства до храму свободи, революція ця на початку болоче, дуже болоче вдарила по плечах пролетаріату.

Джемс Уат.

Не перебільшуючи можна сказати, що час перших успіхів машинної продукції був часом найтяжчої біди для трудящих. Може тільки в рабстві сивої давнини знайдуться приклади таких мук, такої немилосердної експлоатації, такого голоду й злиднів, як ті, що їх терпіли промислові робітники за останню чверть XVIII-го і початок XIX-го віків.

Винахід кожної нової машини, що заміняла собою десятки людських рук, викидав на вулицю, на голодну смерть тисячі й десятки тисяч робітників. Що правда, всяка нова машина, кожна нова галузь промисловости викликала розвиток нової, іншої га-

лузі, що помалу й частиною забирала вільну робітну силу. Але періоди цих переходів коштували сили людського життя. Багато тяжчі стали й самі форми експлоатації праці.

Гарячкова гонитва за баришем, змагання продукувати товар якомога дешевше, скаженна конкуренція цін — примушували підприємців, як ніколи раніше, давити на заробітну плату. Машина до крайньої міри спростила функцію робітника. Його значіння звелось до обслуговування машини, іноді просто до кількох механічних рухів. Особливої науки не треба було, а в багатьох випадках — навіть ніякої. Це з одного боку, а з другого — те, що завжди була на-поготові велика запасна партія безробітних, давало фабрикантам спроможність мати робітників за найменшу плату, рівну вартості малого шматка хліба в день. Адже буржуазна революція провела в життя принцип повної «свободи» умови між робітником і хазяїном, повної волі безробітним і хазяїнам збивати ціни. Не задовольняючись дешевою чоловічою працею, хазяїни знайшли ще більш дешеву, жіночу й дитячу. В описах становища робітничої класи того часу читаємо про цілковите, духовне й фізичне звиродіння робітничих поколінь, про силу калік та ідіотів, про колюсальну смертність, нечувану злочинність, про муки й холодну жорстокість, яких наші покоління за мирних умов уже не бачили. З глибокою шанобою, як до могилок забитих борців, підходить революціонер до цих сторінок історії, а на книжці Енгельса, «Становище робітничої класи в Англії», вчиться, до чого доходить класова експлоатація, коли не зустрічає опору.

Але той опір англійська буржуазія кінець-кінцем таки зустріла. Ця сама англійська робітничка класа, що спустилася була до становища худоби, створила ті могутні професійні спілки, що під кінець XIX-го віку дали англійським робітникам матеріяльне становище, найкраще серед робітників усього світу.

Але на початку і соціялістичну думку, і революційну волю, і класову свідомість сила промислової революції, безперечно паралізувала. Надто могутнім, освяченим логікою подій, надто дужчим за всяку людську силу здавався цей процес механізації продукції. Як перед лавиною, що покотилася з гір, як римські легіонери перед бойовими слонами Ганнібала, чи дикуни перед артилерією, стояли люде перед тріумфальним походом машини.

Думка шукала виходу.

Є дитячі хвороби, що їх ні передбачити, ні лікувати не можна. Їх треба перетерпіти та, по можливості, полегшити зв'язані з ними болі. Вони страхують дитячий організм на майбутнє і

навіть гартують його, допомагаючи розвиткові. Такою хоробою здавався новий економічний процес одним людям. Процес механізації треба перетерпіти; навіть сприяти його розвиткові. Сам собою несе він основи кращої будуччини. Кількість переходить у якість. Розвиваючись без краю, процес механізації з кари для людства сам стане його щастям, полегшуючи працю. Цей погляд породив *соціяльний лібералізм*.

Інші, бачучи страждання від механізації, з огидою одвертались од промисловости взагалі та шукали морального спокою в старім сільським господарстві. Цей напрямок виявився оживленням *земельного реформаторства*.

Треті, що зовсім зневірися в здатність цивілізації привести людство до соціального миру, обертали свої очі до первісної давнини і кликали до *анархічного комунізму*.

А. СОЦІАЛЬНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ

Адам Сміт (1723—1790), кого звуть батьком сучасної політичної економії, був безумовно совісним філософом. Він перший сконстатував, що вартість кожної речі означається мірою вкладеної в неї праці; що через це, коли б не було приватні власності, робітникові мало б належати цілком усе, що він зробив. Ця власність, що існує вже багато віків, здається Смітові непохитним природнім законом, і через це він уважає за необхідне, щоб власник знаряддя продукції привлашчував собі більшу частину заробітку робітника. Треба тільки, щоб підприємці платили робітникам стільки, скільки їм потрібно для життя і зберігання робітної сили. Здавалось би, сам собою просився висновок, що третя сила, себ-то суспільство чи уряд, повинна втручатися в установа розміру цього заробітку в інтересах цілого. Але на такий висновок приголомшеному механізацією Смітові сміливости забракло.

Його наступник, *Давид Рікардо* (1772—1823), пішов ще далі в дослідях над капіталістичним суспільством. На його думку класа капіталістів може свій заробіток виправдувати своєю керівничою, організаційною ролю в господарським процесі. Класа ж поміщиків навіть цього виправдання не має, бо її прибуток, земельна рента, росте поза всякими зусиллями поміщиків, силою розвитку промисловости. Через розвиток промисловости зростає попит на сільські продукти. Збільшений попит викликає

обробіток не тільки кращих ділянок, як було до того часу, але й гірших, що вимагають більшої праці. А через те, що вартість сільських продуктів регулюється коштами продукції на гірших ділянках, то власники ліпших ділянок дістають зовсім нічим не заслужений надмір прибутків, званий земельною рентою. Як вичисляє Рікардо, ця земельна рента складає третину всього прибутку з землі. Той самий Рікардо своєю точною науковою мовою встановив, що робітники в загальному механізмові сучасного господарства суть не більше як струментом, машиною, тягловою худобою. Їхня заробітна плата зумовлюється мінімумом потрібного на життя. Коли підвищується заробіток, то зростають кошти продукції, зростають ціни на продукти, що їх купує робітник, і знову весь його заробіток іде ледви чи не тільки на харч. Виходу з цього зачарованого кола нема, і для робітників нема участі в національному багатстві. За національне багатство сваряться й сперчаються тільки дві класи: поміщики та капіталісти.

Так Рікардо, як анатом своїм ножем, розіклав капіталістичне суспільство на його складові частини. Як на долоні показав він відносини суспільних клас і моральне оправдання їхнє. Але соціального висновку для будуччини він не зробив. Читачеві ж це зробити не так уже й важко. Велику послугу робітникам Рікардо зробив уже тим, що без жалю розкрив суть капіталістичного господарства і зібрав матеріал для соціалістичної думки. Цим матеріалом у великій мірі користувався і *Карл Маркс*.

Найвидатнішим представником соціального лібералізму був *Еремія Бентам* (1748—1832). Сучасне йому суспільство й державу він без жалю розкритикував за те, що вони не виконують найперших своїх завдань, а саме: забезпечення найвищого індивідуального добробуту для кожного свого члена. Неприхильний Бентам і до комунізму, бо він, мовляв, забезпечить усім однаковий добробут, не вважаючи на індивідуальні прикмети. А тим часом як раз у задоволенню цих самих індивідуальних бажань кожної людини і полягає, в згоді з теорією Бентама, вся рація людського життя. Коли ж ніякий державний лад гарантувати цього добробуту не може, то лишається тільки покласти на самодіяльність кожної поодинокі людини і дати кожному волю будувати своє щастя. Через це треба в державнім ладі змагатися тільки до найбільшого демократизму і не втручатися в відносини громадян між собою. Згодом ця думка розвинулася в цілу політично-економічну школу що дістала назву теорії «держави — нічного вартового», себ-то держави, що запобігає тільки без-

посередньому насильству громадян одного над одним, що ж до всього іншого, то в громадське життя не втручається.

Священник Роберт Валас (1679—1671), бачачи жахи соціальних злиднів навколо себе, пильно шукає соціального ідеалу і ніби знаходить його в комунізмові, але безпорадно б'ється в шуканнях шляху до нього. Йому ясно, що без скасування приватної власності досягнути соціального миру не можна. Мабуть він перший висловлює ту думку, що комунізму не можна завести серед якогось одного народу, а неодмінно у всьому людстві. З другого ж боку могутній процес капіталізації навчив його, що новий соціальний лад повинен вирости органічно з самого суспільства, як виростає ростина, і «заводити» його взагалі не можна. Через це всупереч своєму власному висновкові про інтернаціональність комунізму він радить почати організацію комуністичних громад на землях, що не належать нікому. Визнавши, що заможні класи не можуть спочувати комунізмові, бо він їх позбавить привілеїв, Валас все ж звертається до них ім'ям гуманності з закликом дати засоби на організацію спробних комун. В цілковитій же безпорадності Валас опинюється перед страшною масою безробітних і, нарешті, приходять до висновку, що й комунізм неможливий, бо має привести до надмірного збільшення людства. Людство буде множитися значно хутчій, ніж мають зростати засоби харчування, і це викличе війну всіх проти всіх та руйнацію комуні. Ото ж як би здивувався Валас, коли б довідався, що через 100 років після нього соціологи турбуватимуться вже не надмірним збільшенням людства, а боротьбою зі зменшенням числа народжень.

Де-які історики зараховують Валаса до комуністів. На нашу думку місце йому серед учених, що симпатизували комуністичній ідеї, але були приголомшені стихійною силою промислової революції.

Б. АГРАРНІ РЕФОРМАТОРИ

Класичне означення земельної ренти, що його дав Рікардо, стало основою багатьох реформаторських систем учених, що шукали в сільському господарстві соціальної гармонії, на віки втраченої в обробітковій промисловості. Суть усіх цих систем приводить ось до чого: через те, що зріст земельної ренти викликає не особиста праця власника, ні навіть укладений у землю капітал, а є виключно результатом промислового розвитку, то цей зовсім незаслужений прибуток повинно забрати в земле-

власника і передати на задоволення загальних потреб. В згоді з підрахунками Сміта й Рікарда ця земельна рента в Англії під кінець XVIII-го віку досягала 30-ти мільйонів, — величезна сума, як на той час.

Самі форми передачі земельної ренти на спільне добро ріж-ні реформатори пропонують доволі різноманітні. Одні пропо-відують обмежитися особливим податком на хліборобство, вира-хувавши для кожної місцевості його так, щоб він покривав усю земельну ренту. Цей податок повинен би був дати потрібні за-соби для всього державного бюджету. Інші додумувалися до пов-ного усупільнення всієї годящої для хліборобства земельної пло-щі. Спільною для всіх прикметою лишається те, що порушити святе право власності вони вважають можливим тільки що до землі, а не до інших засобів продукції. Це характерно для всіх аграрних реформаторів, починаючи від Спенса і кінчаючи Генрі Джорджем, чие ім'я в Росії стало широко відомим завдяки рома-нові графа Л. М. Толстого «Воскресение» і його брошюрам.

Томас Спенс (1750—1814) виходить з природних прав лю-дини в первісному суспільстві, коли сам факт народження вже давав людині право на користування землею, і кличе суспільство назад до цього принципу. Треба створити суспільство, де пер-вісна рівність стояла б у згоді з придбаннями цивілізації. Для цьо-го треба експропріювати землевласників, землю повернути сіль-ським громадам, що будуть здавати землю селянам ділянками за орендну плату (земельну ренту). Виплата оренди буде давати ак-тивне виборче право як чоловікам, так і жінкам. А пасивне тіль-ки чоловікам. Торг і промисловість можуть собі існувати як і до того часу без жадного втручання з боку держави і навіть без жадного податку на користь держави. Ще за життя Спенса склався «Союз спенсівських друзів людства» для поширення його ідей, а р. 1816-го, вже після смерті Спенса, цей союз навіть зробив спробу змовницьким способом перевести свої ідеї в жит-тя. Замах був так легко ліквідований, що присяжні судді не по-ставилися до нього поважно і винуватців виправдали.

Чарльз Гель (1740—1820) ріжниться від Спенса тим, що не пропонує просто ігнорувати міста й промисловість, а хоче їх, як шкідливу болячку цивілізації, скасувати. Окрім націоналізації землі, він у свою програму заводить: поворот до ремесства, спро-щення життя і знищення всяких розкошів. Невиразність і роз-везеність його програми компенсується блискучою критикою капіталістичного суспільства. Величезне вражіння справив його збудований на офіційальних даних обрахунок, що трудящі класи

Англії складають 8/10 усієї людности, а на ці 8/10 людности припадає тільки восьма частина всього національного прибутку, тим часом як 2/10 нетрудових елементів дістають решту 7/8 національного прибутку. Він також перший розкрив класову суть імперіялістичних воєн і гаряче агітував проти тої підлоти, що 2/10 людности примушують усю трудову масу проливати кров свою за чужі їй інтереси. Як перший, що повстав проти націоналістичного чаду, Гель заслуговує вдячності пролетаріату.

В. АНАРХІЧНИЙ КОМУНІЗМ

Буржуазна й промислова революції розв'язали пута особистої ініціативи, дали широкий простір для індивідуальної самодіяльності, дали спроможність нічим не обмеженого розвитку здатностей кожного громадянина вищих і середніх клас. Це висування на перший план індивідуальної волі окремої особи, що раніше потопала в класі, в цехові, в громаді, здавалося сучасникам найбільшим придбанням віку. Підходячи до питань кращої організації суспільства, філософи того часу боялися найбільше всього того, що могло б знову звужити свободу особи, підбити її загальним інтересам. Не дивно, що саме тоді народився й писав творець анархічного комунізму *Вільям Годвін* (1756—1836).

Не вважаючи на свої симпатії до комунізму в далекій давнині і в не менш далекій будучині, Годвін — глибокий індивідуаліст. Вихідним пунктом для розв'язання всіх економічних і політичних питань є для нього людська особа та її переживання. Людський розум він уважає за всесильний та непогрішний. Розумом своїм людина приймає оточення, оцінює його, зазначає бажані зміни, і розумом таки творить ту систему моральності, що має привести людство до тих бажаних змін соціального середку. Але сучасне людство відійшло від розуму, і треба ще на протязі довгої низки поколінь пильно виховувати народні маси, щоб вони досягли того ступня культури, коли, керуючись розумом та моральністю, вони зможуть приступити до створення ідеальних норм соціального життя.

Підавши критиці капіталістичний лад, Годвін приходить до висновку, що без скасування приватної власности соціальної справедливости створити не можна. Але він тут таки завважує, що спільність майна ні в якій мірі не повинна обмежувати свободу особи. Організована спільна праця, а тим більше спільні їдальні чи житла уже йому видаються за нестерпуче обме-

ження вільної індивідуальності, за зневаження самодержавного розуму.

Довгою пропагандою і вихованням, на думку Годвіна, народні маси можна довести до свідомості, що суспільство може існувати без приватної власності і без влади, без примусу. Коли маси досягнуть цього ступня культури, — прийде царство розуму й його чеснот, де без усякої організації, що звязувала б людей, кожна людина працюватиме в дусі соціальної справедливості.

Висновок ясний і простий. В науці першого анархо-комуніста, як і в писаннях його спадкоємців аж до сього дня, нема й знаку пролетарського комунізму, а єсть давно знаний ідал дрібно-міщанського індивідуального хазяйчика замість пролетарського класового почуття солідарності.

Питання й задачі.

1. Згадайте з політичної економії і перерахуйте всі переваги великої промисловості над ремеслом, фабрики над кустарем, капіталіста над дрібним підприємцем.
2. Порівняйте соціальні страждання, що їх викликало збезземлення селянства, зі стражданнями від знищення ремесла фабрикою.
3. Характеризуйте різницю в пенсії власника хлібороба або ремісника і пролетаря без жадної власності.
4. Чи завжди покірне рабство й лакузницька догодливість більше властиві незаможним, ніж власникам? Подайте приклади з недавнього й давнього минулого для обох випадків.
5. Чому російська народницька література поставилася негативно до фабричного робітника? Пригадайте відоме вам з історії літератури. Згадайте Решотнікова, Златовратського та інших.
6. Подайте відомі вам приклади зі всесвітньої літератури про страждання фабричних робітників.
7. Згадайте походження слова «лібералізм». Порівняйте суть лібералізму політичного і економічного. Виясніть діалектичну трияду: деспотизм, лібералізм, соціалізм.
8. Чому в моменти соціальних криз тужливі очі завжди зверталися до хліборобства? Згадайте міти й легенди про богів хліборобства. Хліборобство, як «природня» праця в протилежність до промисловості, як до «неприродньої» праці. Блаженний мужик і нахуший баранячий кожух Толстого.

9. Порівняйте програми перших аграрних реформаторів з нашими с.-д. аграрними програмами. Перекажіть анархічний ідеал аграрних комун з вільною міною.
10. Покажіть у соціальних війнах різних епох анархічні елементи. Зокрема в християнстві.

XVI. ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Кілька десятків років події й слова цієї революції служили джерелом, з якого революціонери й свободолобці всіх країн черпали силу натхнення, революційну віру та бажання саможертви. Але скільки зате складних питань повставало перед ними під час вивчення історії цієї революції! Хто вони такі, ці огненні ватажки народні? Чиї справжні інтереси вони обороняли? Який зміст ховався за їхньою діяльністю? Чому люде, що однаково боролися за права народа, рубали один одному голови? Як міг Конвент, той самий Конвент, що покарав на горло Луї XVI-го та з нічого створив народню армію, що перемогла всю Європу, як міг цей Конвент видати закона, що призначав смертну кару всякому, хто лишень заведе розмову про обмеження приватної власности?

Історична критика давно відповіла на ці питання. Вияснено економічні відносини і класові пружини, що лежали в основі бурхливих рухів народніх мас. Вияснено навіть те, що неясне було самим сучасникам. А власне, той ріжний зміст, що вони вкладали в загальне гасло: воля, рівність, братерство.

На 100 років пізніше ніж в Англії прийшов час і для французької буржуазії, коли пута феодалізму та монархізму стали для неї нестерпучі. Торговельний і промисловий капітал не міг більше рости й розвиватися в рямках старої державности. Він мусив захопити державну владу, щоб перебудувати державу на основах економічної свободи. За прикладом англійської школи економічного лібералізму з'явилася й у Франції школа економістів, що іменувалися *фізіократами* і проповідували повне невтручання держави в господарське життя, проповідували певність, що здоровий господарський егоїзм дужих економічних верств людности краще всього розвине продукційні сили країни,

краще будь-якої урядової опіки. І таке політичне й економічне визволення, справді, було необхідне для самої держави і всіх верств людности, як що не рахувати невеликої купки гнобителів паразитів. Буржуазія була тоді тою силою, що лишень вона одна могла рушити вперед господарський розвиток країни. В процесі розвитку людського суспільства настав момент, коли ця зміцніла класа мала стати до влади для останньої стадії панування класи над класою. Дворянство, що стояло при владі і нездатне було керувати країною з ускладненою економічною структурою, довело державу до найтяжчих фінансових та промислових криз.

Через це буржуазія до певної міри мала рацію, коли, домагаючися влади, вона щиро вважала себе за оборонницю інтересів усього народу, не тільки своїх власних, вузько-класових. Тільки ж спільність цих інтересів треба розуміти так, що безпосередню користь од перемоги мала дістати сама буржуазія, а для трудящих ця перемога означала тільки утворення тої останньої форми державности, з якою їм ще довелося б боротися для знищення клас взагалі.

Відомі питання й відповіді абата Сіейса. *Питання:* Що таке третій стан? *Відповідь:* Ніщо. *Питання:* Чим він повинен бути? *Відповідь:* Усім. Сам абат Сіейс і всі його сучасники твердо вирили, що в суспільстві є тільки три стани: перший — дворянство, другий — духовенство, і третій: весь інший народ, що має цілком однакові інтереси. Щирості цієї віри ані трохи не шкодило те, що за останні десятиліття перед революцією у Франції трапилося кілька дуже поважних і великих сутичок праці й капіталу. В ліонській шовковій промисловості були страйки, де брали участь десятки тисяч робітників і де для втихомирення еживалося збройної сили. Але коли стало на чергу знищення самодержавства, то буржуазія й трудящі, справді, були однодушні, а через те, що пролетаріят, звичайно, ще не міг і думати про здобуття влади, він, річ натуральна, віддавав свої сили буржуазії. Однак, в міру розвитку революції виявилось, що спільне гасло — воля, рівність, братерство, — трохи по ріжному розуміли складові частини третього стану, себ-то великій промисловці й купці, дрібне міщанство та робітники.

Ця взаємодія різних політичних та економічних світоглядів відчувається у французькій революції на кожній її сторінці від початку й до самого кінця. Ввесь час пролетарські та крайні демократичні елементи тиснуть на помірковану буржуазію і тягнуть її ліворуч, при чім гору беруть чи одні, чи другі. Через

Грабування пекарень.

це так тяжко у французькій революції позначити певні періоди, яким можна було б точно дати назви, що позначували б їхню суть, як, наприклад, у російській революції 1917-го р. Тут ми маємо цілком ясно відмежованих три періоди: панування великої буржуазії (за Львова), панування дрібної буржуазії (за Керенського), панування пролетаріату та селянства (з жовтня).

У французькій революції пролетарські елементи то накидали своєю силою та енергією своїм керованим державним діям і органам свої думки і ніби опановували справи, то терпіли найтяжчі поразки. Таким елементом, що турбував, революціонував, штовхав ліворуч, пролетаріят лишився до кінця цієї революції і навіть після перемоги реакції ще намагався перевести вже свою власну соціалістичну революцію. Селянство хутко втомилось і з надією на одпочинок прийняло конституцію 1795-го року, а з нею й реакційний правопорядок. Тут до речі буде розвіяти насамперед одне непорозуміння, що його аж до цього часу повторюють не тільки політичні діячі, але й численні історики. Це потрібно для того, щоб вірно зрозуміти роль селянства в цій буржуазній революції.

Такого загального захоплення поміщицьких земель та поділу їх селянами, який стався в Росії р. 1917-го, у французькій революції ніколи не було, і це не дивно. Ніяка, навіть найогненніша та велелюдна буржуазна революція, звичайно, не могла дати селянству того, що дала йому революція пролетарська. У Франції всі церковні землі і землі поміщиків, що потікали за кордон, було конфісковано і потім дрібними ділянками розпродано за невисокі ціни. З цих земель 3/4 поспукувала буржуазія і тільки одна чверть дісталася поодиноким, як раз поодиноким селянам, а не громадам. Але й цієї одної чверти було досить, щоб негайно розікласти французьке селянство, що хутко поділилося на відносно заможне фермерство та наймитів.

Ще одну дуже поширену помилкову думку треба спростувати в цих рядках. Заведено говорити про довгу тривалість французької революції, трохи не про десятки років. Всяка революція, навіть переможна, має після себе довгий період як пристосування форм життя до нових політичних і економічних принципів, так і відживання крайностей бурхливої епохи. З цього погляду можна говорити за продовження французької революції до 1815-го р. і до остаточного кінця Наполеона. Але з погляду гострого періоду збройної боротьби клас ухвала реакційної конституції 1795-го р. і погром соціалістичної змови бабувістів були справжнім кінцем французької революції, час якої через це міряється шістьма роками.

Але як не тяжко схематизувати (розікласти на періоди) розвиток подій французької революції, ми все ж зробимо це, щоб легше стало охопити всю картину. Хто пильніше вивча-

Селяне палять поміщицькі земельні акти.

тиме історію, той зможе потім додавати поправки в цю занадто спрощену схему:

1789. Скликання Генеральних Штатів, що обернулися в Установчі Збори. Здобуття народніми масами Бастилії. Виразна перевага великої буржуазії.

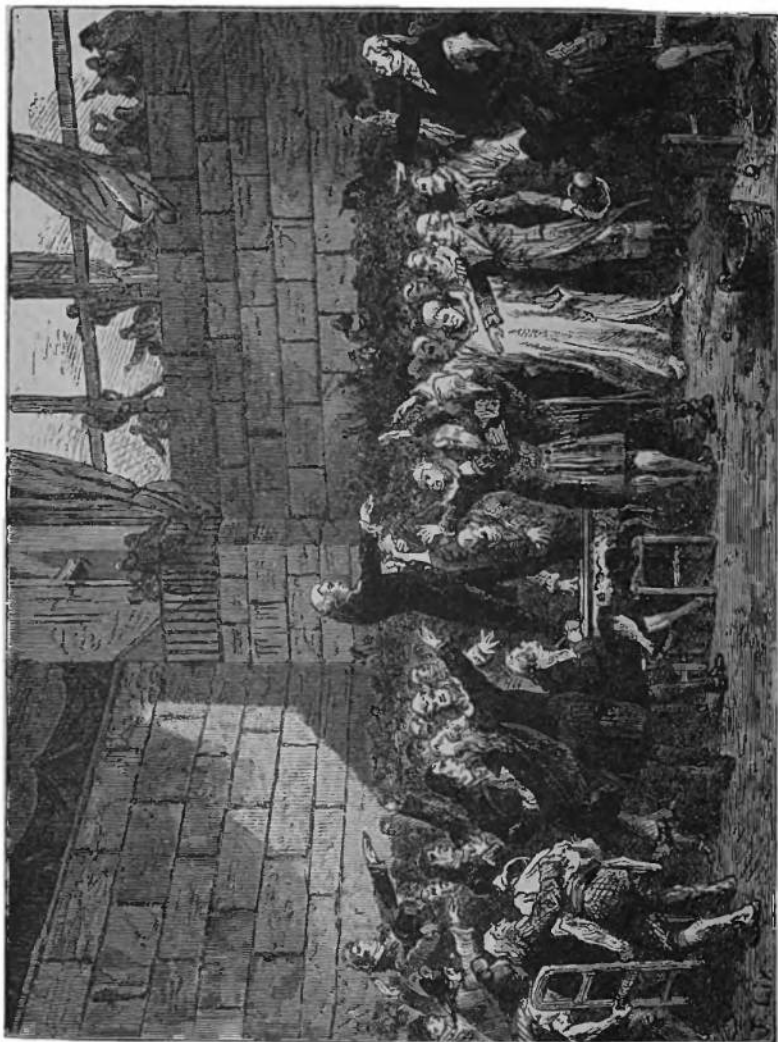
1791. Ухвала поміркованої парламентарно - монархічної конституції і заміна Установчих Зборів Законодавчими. Боротьба між поміркованими елементами буржуазії (жірондисти) та радикальними (якобінці).
1792. Народне повстання розгонить Законодавчі Збори і вимагає соціальних реформ. Скликання Конвенту. Смертна кара королеві. Проголошення республіки. Боротьба жірондистів з крайніми демократами (монтаньяри — Гора). Терор на монархістів.
1793. Нове народне повстання. Перевага радикального міщанства. Демократична конституція 1793-го р., ніколи в життя не переведена. Розгром Жіронди.
- 1793—1794. Демократична диктатура. Невеличкі соціальні попушення. Терор на соціалістів. Загин диктатури.
1794. Нова перевага жірондистів.
1795. Реакційна конституція. Директорія.
1796. Соціалістична змова бабувістів.

А. ПЕРЕВАГА ВЕЛИКОЇ БУРЖУАЗІЇ

Безперервні війни Луї XIV й XV та нездатність дворянства й урядовців керувати країною в умовах розвинутого товарового господарства завели Францію в такі фінансові суточки, що р. 1789 Луї XVI, не маючи іншої ради, скликав Генеральні Штати, себто представників станів, чого не робилося вже де-кілька віків. Тому що всі надії поклалися як раз на велику буржуазію, то половину місць у Штатах зіддано було дворянству й духовенству, а другу половину горожанам чи, як тоді говорилося, третьому станові.

Повна нездатність старого режиму бути при владі до такої міри була ясною всім, а література останнього віку так підготувала всіх до необхідності буржуазного правопорядку, що буржуазними представникам у Штатах не тяжко було взяти провід у свої руки і проголосити Штати Установчими Зборами, покликаючи дати країні конституцію. Хоча трудящі з міст і з сел не брали участі в виборах до Установчих Зборів, а буржуазні представники вибрані були середньовічними цензовими становими органами, проте багато з депутатів були настроєні демократично. Перші місяці Установчих Зборів були часом пишних програмних промов, присвячених основним питанням того правопорядку, про який мріяла буржуазія і до прийняття якого

людей підготували політичні мисленники та енциклопедисти. Багато з депутатів привезли з собою й накази од своїх виборців, складені в дуже радикальному тоні. В одному з наказів,

Присяга в манежі.

наприклад, було просто сказано, що Установчі Збори неповні, поки в них представлено тільки три стани, бо є ще й четвертий стан — убогих трудящих. В іншому наказі, названому на-

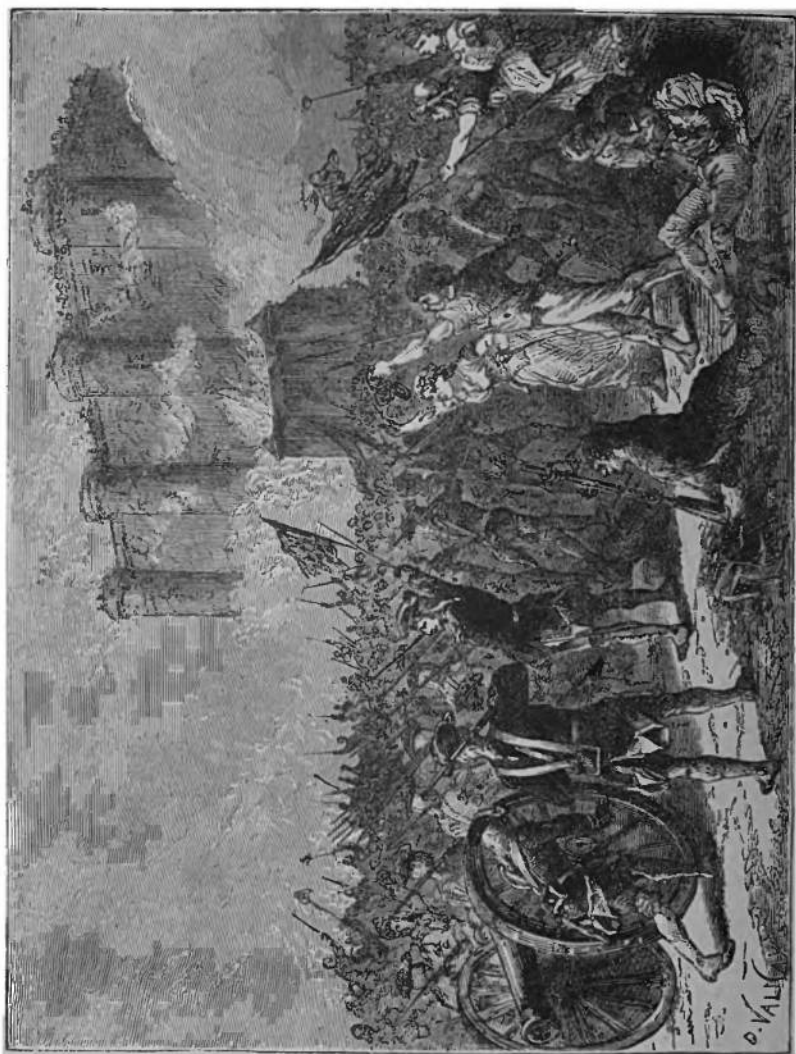
казом санкюлотів (безштаньків) сказано було навіть, що найперший обов'язок держави — подбати, щоб кожний громадянин мав можливість такого заробітку, що забезпечував би йому нормальне існування з родиною. Але, звичайно, не ці накази давали основний тон праці Установчих Зборів. Працю було скеровано на створення конституції, що забезпечувала б повну політичну рівноправність усім заможним і повну економічну свободу для капіталістичного розвитку країни. Славнозвісна Декларація Прав Людини й Громадянина явилася наслідком цієї роботи. Основна думка цієї декларації полягає в тім, що всі люди вільні і рівні з природи, а завдання громадського правопорядку тільки в тім, щоб охороняти цю особисту волю, майно та безпечність кожного громадянина. Складання конституції затяглося на два роки.

Тим часом розпочата політична реорганізація країни розеорушила народні низи. Вони так само, як і депутати, сп'яніли від голосних слів та пишних промов про братерство всіх людей. Адже революція була буржуазна, і класа, що зматалася до влади, річ натуральна, підмальовувала свої класові інтереси словами про загальне добро. Але довгі промови почали втомляти народ. Рух революції здавався йому занадто повільним. Він ще не втратив довір'я до буржуазних депутатів, сподіваючись, що вони таки створять йому лад, за якого він не буде вже більше терпіти ні гніту, не злиднів, але йому хотілося допомогти своїм інтелігентським балакунам ділом. І не тільки ділом, але й кров'ю своєю.

Вже через два місяці після скликання Установчих Зборів озброєні робітники й ремісники з околиць Парижу штурмом здобули Бастілію, політичну твердиню самодержавства, і визволили в'язнів. Їм при тім довелося витримати формальну баталію з королівським військом, а в першу чергу з найманою швайцарською гвардією. Але це не було повстанням ні проти уряду, ні проти Установчих Зборів. Король жив і далі у Версалю, як король, а Установчі Збори далі вели свою працю. Це було тільки виявленням нетерплячости народньої. Це була моральна підтримка, подана демократичному крилу Установчих Зборів. Іншим же разом той же народ примусив Збори переселитися з Версалю до Парижу, далі від королівського палацу і ближче до народніх мас.

Нарешті, на рік 1791 конституція була готова й ухвалена. Вона встановляла монархічну владу, що спиралася на парламент, який називався Національними Зборами. Всі громадяне ділилися

на активних і пасивних, при чому тільки перші (цензовики) мали виборче право. Самі вибори були двохступневі. Про найбільш пекучі потреби селянства конституція подбала. Де-

Штурм Бастії.

сятинка для церкви була скасована. Всякі особисті повинності на користь поміщиків теж було скасовано, а зобов'язання, що лежали на земельній ділянці, селянин міг викупити від помі-

щика за гроші. Коли додати до цього ще сказане вище про продаж конфіскованих земель, то не дивно, що селянство було задоволене. Зате міський пролетаріят не дістав нічого, не дістав навіть виборчих прав. Мало того: його становище стало ще гіршим. Йому було заборонено організовуватися в спілки для оборони своїх інтересів. Знищення станів та принцип повної індивідуальної свободи конституція тлумачила в тім напрямку, що всі громадяне мають право збиратися для обмірковування загальнодержавних справ, але всяке об'єднання осіб одної професії для спільних виступів є вже порушенням особистої свободи. Вже за перших років революції на цьому ґрунті відбувалися сутички між робітниками і владою. Газети й спілки робітників закривали. Характерно, що й найбільш радикальні люде в той час були до такої міри під впливом гомону буржуазних орацій, що, наприклад, непідкупний буквоїд Робесп'єр у цій справі був певним ворогом робітників, і обороняв їх тільки один Марат. По колоніях конституція зберегла рабство в повній мірі.

Не дивно, що конституція р. 1791-го серед міського пролетаріату та в промислових округах викликала тільки зненависть. Тим часом, створивши конституцію, Установчі Збори розійшлися.

Яка б не була конституція 1791-го р., але нові вибори дали Національні Збори багато більш радикальні своїм складом, ніж Установчі. За цей час почалася вже масова еміграція дворянства за кордон, вияснилися зрадницькі зносини і дворянства і королівської родини з чужоземними урядами для повалення революції. Ні один представник монархічних партій та аристократії вже не пройшов на виборах. Скалося дві великих партії. Одна, конституційно-демократична, звалася *жірондистами*, від провінції Жіронди та міста Бордо, звідки були її ватажки. Була це партія поміркованої політично великої буржуазії і найбільше інтелігенції. Всі характерні риси цієї останньої верстви ми знаходимо в Жіронді. Дуже багато прегарних слів, багато співчуття до народніх страждань, багато розуму та освіти, і повна відсутність яскраво виявленої класової свідомости. Звідси м'якотілість, нерішучість, балакунство, велика нехіть до сміливих заходів та масових виступів. Партія ця стояла на ґрунті конституції 1791-го року.

Друга партія звалася *якобінцями*, бо її клуб містився в колишньому манастирі св. Якова. Це була партія крайніх, радикальних демократів, справжніх республіканців, ворогів конституції 1791-го р. і прихильників загального виборчого права.

Якобінці мали ще й невеличке ліве крило, що звалося *кордільєрами*, де потрошечку починали виявлятися і соціялістичні ідеї. На лавах якобінців були всі улюбленці народні: і фана-

Похід на Версаль.

тичний апостол формальної рівноправності *Робесп'єр*, і могутній промовець та вуличний ватажок *Дантон*, і Каміл Демулен, і перший пролетарський ватажок *Марат*. Обидві партії відразу стали одна до одної на ворожі позиції.

Народ у короля в Версалю.

Тим часом контр-революція міцнішала. В одній з глухих провінцій, у Вандеї, духовенству й дворянам пощастило підняти селянське повстання, що тільки з великою натугою й пролиттям крові було ліквідовано. В країні биникали весь час змови роялістів, а закордоном еміграція готувала інтервенцію держав. Королівська родина пробувала тікати.

Тоді ще раз втрутилася в розвиток революції паризька вулиця і дала перевагу якобінцям.

Б. ПЕРЕВАГА РАДИНАЛЬНОГО МІЩАНСТВА

10 серпня р. 1792-го народня юрба, розлютована на монархічні інтриги та парламентську балаканину, здобула штурмом королівський палац і заарештувала королівську родину. Вулиця ще раз показала, що треба було зробити для врятування революції. І знову це не було повстання. Національні Збори ще де-який час існували. Пролетарі та ремісники Парижа активним виступом тільки підтримали крайніх лівих у парламенті і тим дали їм рішучу перевагу над несміливою Жірондою. Через це 10 серпня р. 1792-го, безперечно, стало переломовим моментом у французькій революції, хоч формально цього дня влада ще не перейшла з одних рук до інших, а в зовнішній політиці Жіронда і далі вела свою шкідливу роботу.

Становище республіки в цей час було дуже тяжке. Скрізь ворухилися контрреволюційні елементи. Господарське життя країни занепадало в хаосі криз та безробіття. Паперові гроші втратили всяку силу. В Парижу серед мас трудящих починався вже справжній голод. Бракувало харчу й за гроші. Всіма цими труднощами, звичайно, дуже спиритно скористувалися ворожі республіці елементи. З другого боку, в робітничих клубах і кварталах чим раз вище росла свідомість, що буржуазна республіка нічого не може дати пролетаріатові і що потрібні соціальні реформи. *Сен-Жюст*, що не раз змінював фронт, виступив з вимогою повного переділу земель між усіма громадянами, а міські пролетарі вимагали загального виборчого права, сподіваючись утворити робітничий парламент і захопити владу.

Бачучи й дуже добре розуміючи небезпеку, Жіронда надумала відтягти увагу народу від внутрішніх справ, скерувавши її на зовнішню політику. Вона стала систематично дратувати чужі уряди і витворювати в країні настрій для війни. Тільки Марат зрозумів цю згубну політику і гостро запротестував проти неї, передрікаючи військову диктатуру, себ-то Наполеона. Военна інтервенція Англії, Швеції, Прусії, Австрії та Росії була викликана так само інтригами емігрантів, як і провокацією Жіронди.

На початку війни були невдачі, бо жірондистські бадакуни не потрапили організувати військової оборони країни. Тільки

якобінцям, котрим день 10-го серпня розвязав руки, пощастило збудити той національний дух, що голодранцям революції дав силу перемогти королівські армії всієї Європи.

Марат у Конвенті.

Діставши перевагу і спираючись на революційну паризьку масу, якобінці домоглися у вересні 1792-го р. роспуску Національних Зборів і скликання Національного Конвенту, вибрано-

го вже на основі загального виборчого права. Самі якобінці, що тепер стали зватися *монтаньярами* (Горою, бо вони в залі парламенту займали горішні місця), пройшли в Конвент дуже

Генерал Революції Келерман.

підсилені багатьома сміливими революціонерами. Але й Жіронда дістала в Конвенті чимало місць. Ніякого робітничого парламенту вибори, звичайно, не дали, а монтаньяри у величезній більшості все ж були тільки радикальними міщанами, без

нахилу до соціалістичних заходів. Проте, голоси комуністів ставали чим чим раз сміливіші. Депутат *Ебер* вимагає, щоб уряд закупив увесь урожай для розподілу його між округами відповідно до числа населення кожної. Він пропонує, щоб одним поступовим податком було паралізовано великі багатства і створено майнову рівність. Інші вимагають негайної соціалістичної організації хліборобства. Все дужче чути голоси, що буржуазія, діставши владу, нічого не зробила для вбогого люду. Заколотами та бунтами народ подекуди добуває заведення твердих цін на харч, а місцями навіть встановлення мінімальної заробітної плати.

Монтаньяри тим часом успішно провадять революційну оборону країни, совісно переводять найпильнішу демократизацію державного апарату та законодавства, міцно зв'язуються з революційними масами і прислухаються до голосу вулиці, але дуже обережно й неохоче попускають їй у справі знищення соціальної нерівності.

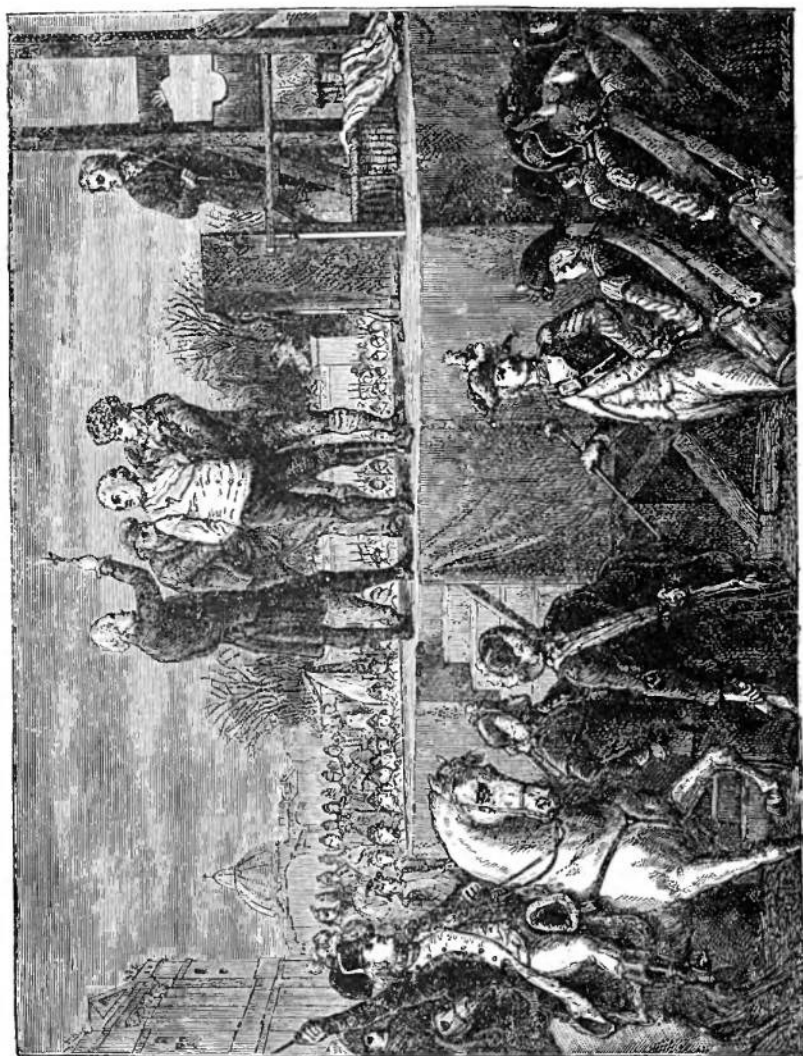
В січні 1793 року Луї XVI покарано на смерть за державну зраду. Гільотина безперервно працює, караючи роялістських змовців. Ще раніше озброєна юрба, обурена на зволікання судових органів, вдерлася у в'язниці і вбила коло тисячі роялістів та аристократів.

Тим часом як республіка наочно гинула під ударами зовні і з середини, від внутрішнього розкладу господарського життя, зростання злиднів і голоду, в Конвенті все тяглися принципіальні суперечки між Жірондою та Горою за принципи демократизму. Справді, соціальне законодавство Конвенту дуже незначне. Було визнано, що соціальне опікування вбогих є обов'язком заможних клас. Для боротьби з голодом, як уже було сказано, було заведено тверді ціни. А проекти земельної реформи та нормування заробітної плати потонули в суперечках про індивідуальну свободу кожного громадянина та про можливість її обмеження. Було складено революційну гвардію в 6000 чоловіка з паризьких безробітних з платою по 2 франки на день. Громадяне, що жили своєю працею і кликалися на наради при міських органах і по громадах, діставали плату також у розмірі двох франків денно.

18 березня р. 1793-го Конвент видає славнозвісний згаданий уже закон, що забороняє всякі проекти скасування приватної власності.

Паризькі пролетарі, обурені на соціальну нерішучість Конвенту, 31 мая р. 1793-го зі зброєю вдираються в будинок Кон-

венту і змушують до арешту 22 ватажків Жіронди. Самому Конвентові вони ставлять категоричну вимогу створення нової конституції.

Лугі XVI на ешафоті.

10 серпня року 1793-го вже готова нова конституція, складена монтаньярами. Вона пильно й послідовно демократична. Приватна власність по-старому непорушна. Дрібна бур-

жуазія за час своєї переваги теж виявилася нездатною поширити рамки політичної революції і зробити її соціальною.

31 жовтня падають під гільйотиною голови жірондистських ватажків.

В. ДЕМОКРАТИЧНА ДИКТАТУРА

Бачучи можливу загибель революції, Конвент вилучив із себе Комітет Громадського Рятунку, і надав йому особливих пов-

Робесп'єр.

новажень. В Комітет увійшло 9 монтаньярів, і помалу він обернувся в майже особисту диктатуру Робесп'єра. Які ж мети ставила собі ця диктатура?

Як ми вже бачили, Гора (монтаньяри), що щиро вважала себе представницею інтересів усіх знедолених, за час своєї переваги потрапила в ті ж самі суточки, що й поміркована бур-

жуазна Жіронда. Що раз більшому числу монтаньєрів ставало ясно, що найбільша політична рівноправність, найбільш совісна демократія нічого не можуть дати трудящим класам, чіє становище кожного місяця, кожного тижня ставало чим раз гіршим, до нестерпучости. Тим часом дрібнобужуазна міщанська душа Гори все ж не дозволяла їй стати на шлях сміливих соціальних реформ. Проти своєї натури вона піти не могла. В боротьбі з контр-революцією, в справі політичних реформ, вона виявила рішучість і сміливість, до яких і тепер іще ставляться з повагою щирі революціонери, але зачепити святе право власности, вирвати з рук гнобительських клас їхню економічну силу, цього міщанська Гора зробити була нездатна.

Тоді вплив на світло денне постійний аргумент усіх соціальних угодовців: невідготовленість народніх мас. Чиста демократія, на думку Робесп'єра та його прихильників, — це найвищий ідеал людського суспільного життя. І коли, не вважаючи на створення цієї демократії Горою, загальний добробут все ж іще не прийшов, то винні цьому самі народні маси, що дуже глибоко загрузли в пережитках старого суспільства. Треба виховати народ. «Егоїзм, говорив Робесп'єр, ми замінимо моральністю, аристократичну честь горожанською чесністю, тягар старих звичаїв пануванням розуму, пиху великодушністю». Для нас, хто добре тямить, що свідомість зумовлюється буттям, що тільки новий соціальний осередок може змінити духовне життя народніх мас та винищити всі залишки класового панування, думки Робесп'єра суть тільки пишною балаканиною, але для сучасників, що вірили ще в якийсь позакласовий усемогутній Розум, ці слова мали велику силу переконання. Через це, міркували монтаньєри, треба виховання народне передати в добрі руки, на якийсь час дати собі спокій з демократизацією і навіть конституцію 1793-го року в життя не вводити.

З інших міркувань вітало диктатуру і соціялістичне крило Гори. Пересвідчившись, що Гора в своїй більшості не здатна приступити до соціальних реформ, а маси народні все ж вірять саме Горі і від неї сподіваються порятунку, соціялістам здавалося, що тільки потужна диктатура, опинившись віч-на-віч з останніми злиднями трудящих, знайде в собі сили приступити до соціальних реформ. Ще багато раніше Марат висловлювався за диктатуру дужої людини з міцним ланцюгом на ногах, себ-то такої, що була б під пильною контролею справжніх республіканців. З прекрасного рядка нашого гімну: «Ні царь, ні бог і ні герой», значіння останнього слова соціялісти тоді ще продумали не до-

силь. Однак, не всі соціялісти так думали. *Бабеф* і *Буонароті* виразно підтримали диктатуру, бачачи в ній перехід від демократії до соціальних реформ. Але *Жак Ру* і особливо *Ебер*, що вимагали негайних обмежень приватної власності, з самого початку стали в гостру опозицію до диктатури, і остерігали пролетарів,

Марат.

щоб ті не довірялися хитрощам та балаканині Робесп'єра, Сен-Жюста й інших. Марата в живих уже не було: його ще в червні вбила жірондистка Шарлота Корде, прославлена за це буржуазією всього світу в малюнках і романах.

Свою помилку соціялістам довелося зрозуміти дуже швидко. Фанатик політичного демократизму за буржуазного ладу, Робесп'єр немилосердно карав робітників та агітаторів, що агітували за націоналізацію земель, за винищення спекулянтів, проти збагачення на війні, проти глутайської експлуатації взагалі. Гільотина, що без утоми рубала роялістські голови за часів переваги монтаньярів, за диктатури їх відрубала більше 'соціялістичних голів, ніж дворянських.

Перший терор був необхідним з політичних причин, як по-диктований тяжким становищем республіки. Морські береги блокували флоти Англії й Еспанії. В країні було три монархічних армії. На півдню де-кілька департаментів одверто повстали були на користь жірондистам. Через це треба було забезпечити тил, і всякий щирий республіканець розумів, що одзволити країну від монархічних та реакційних змовців лежало на обов'язку республіканського уряду. І цей терор, що його почав Конвент, а продовжила диктатура, разом з надзвичайним військовим напруженням (революційний генерал *Карно*) дав свої наслідки. Під кінець 1793-го року зовнішніх ворогів було відбито, а повстання в країні ліквідовано. І тоді, все ради того ж таки порятунку своєї улюбленої буржуазної демократії, Робесп'єр повернув терор не проти гнобительських, заможних клас, а проти четвертої класи, обійденої всіма реформами революції, проти пролетаріату. З покараних у самому Парижі 2750 людей, 650 чоловіка було з заможних клас, а решта — пролетарі. З січня 1794-го року ролю Робесп'єра цілком певно слід назвати несвідомо контр-революційною.

Перш за все він звернув увагу на паризьке міське самоврядування. Харчування міської людности вже давно не могло йти самостійно і міській думі (по-французькому — комунальному управлінню) доводилося допомагати, підвозити хліб, боротися з хлібною спекуляцією, постачати в місто інші продукти поживи. Як орган, що найближче стояв до людности, комунальне управління через це краще від усіх бачило безмежний зріст злиднів пролетаріату, і в ньому незабаром перевагу дістали комуністи (*ебертисти*). Гуртуючи коло себе голодну паризьку людність, міське самоврядування ставало силою, мало що не другим урядом, що конкурував з диктатурою. Робесп'єр послав ебертистів на гільйотину.

Дантон, ініціатор штурму Бастилії, могутній промовець, лютий ворог монархії й жірондистів, демократ-монтаньяр, терорист проти правих, не соціяліст, а народник, передбачав небезпеку від дратування робітничих околиць і через це сплямував терор Робесп'єра проти нетерплячих пролетарів. Робесп'єр послав і його з його прихильниками на гільйотину.

Кінець-кінцем у Комітеті Громадського Рятунку лишився Робесп'єр з двома найвірнішими друзями: Сен-Жюстом і Кутоном.

Що ж реального дала диктатура в зовнішній і внутрішній політиці?

Вона переможно закінчила війну з інтервенцією і ліквідувала повстання в країні. Республіку було врятовано, і цю заслугу треба в однаковій мірі признати і Горі, і диктатурі. Коли зовнішня небезпека минула, всі дуже пильну увагу звернули на потреби внутрішні. А внутрішні злидні досягли крайніх меж. Паперові гроши не мали вже ніякої ціни. Голод доводив до одчаю, особливо через неймовірне збільшення багатства спекулянтів:

Дантон.

Але впертий фанатик демократизму, Робесп'єр, що цілком міг би сказати, як протопоп Авакум, — «умремо за один аз», — не хотів цього знати. Всі заходи на користь голодних, наприклад — постачання хліба та інше, що їх провели ебертисти через Конвент, і що здавалися тепер Робесп'єрові шляхом до анархії, він скасував. Народ дістав демократичний лад, і тепер кожний повинен був дбати про себе сам. Того, що до цього часу зробила революція, досить, і на цьому треба стати. Таке було його переконання. А всіх, хто з цим не згоджувався, диктатура посиляла на ешафот. Диктатура видала закон, що престо забороняв злид-

ні й жебрацтво. Що правда, при цьому Сен-Жюст поясняв, що держава має взятися за опіку хворих та старих, за виховання дітей, а безробітним дати працю, але все це мало бути з подат-

Робесп'єр на святі ашанування „Найвищої Істоти“.

кових прибутків, що їх майже не було. А приватну власність чіпати не можна. У всякім разі в цьому напрямкові не було зроблено нічого, або майже нічого.

Як виховник народу, диктатура виявила себе ще слабше. Ще в жовтні ебертисти, під радість усього народу, провели через Конвент закон, що забороняв прилюдні походи та публичні служби католицької церкви. Щоб дужче виявити свій атеїзм, ебертисти завели культ Розуму і навіть улаштували урочисті походи, на яких уродлива ебертистка Морморо удавала богиню Розуму на ношах. Робесп'єр і за це нагнав ебертистів. Його власні слова, за Вольтером, були: «Атеїзм це аристократична вигадка. Коли б бога не було, його слід би було вигадати». Опору

Ебер.

монархічної реакції, католицьку церкву, демократ Робесп'єр звичайно відбудувати не міг, але він завів культ безіменної Найвищої Істоти, яку називав богом філософів і в честь якої справляв свята, подібні до церковної служби.

Хай буржуазні історики й сантиментальні інтелігенти нарікають на криваву лютість Робесп'єра. Не це вражає революціонера в портреті Робесп'єра, а глибокий трагізм його політичної безпорадності. Переможній буржуазній революції було подано

рахунок від обійдених цією революцією, від знедолених трудящих клас. Налякана цим рахунком велика буржуазія готова була відмовитися від своєї перемоги і продати революцію знов феода-

9-е Термідора.

лізмові, коли керівництво взяла в свої руки дрібна буржуазія, міщанство. Республіку й революцію вона врятувала, перемогла ворогів зовнішніх і внутрішніх, але не могла пермогти своєї

власної буржуазної натури. Неможливе завдання — створити демократичний лад, що задовольняв би всі класи, не порушуючи святих основ капіталістичного суспільства, дрібна буржуазія до-ручає диктаторові, що вийшов з її осередку. Він совісно виконує своє завдання, залізною рукою тисне всі сили країни, немилосердно скидає всіх, хто через будь-які причини стає йому на до-розі, і гине сам, коли для охрони республіки став він уже не-потрібним, а неможливість його соціального завдання стала для всіх ясною.

В липню 1794-го р. (9-го Термідора) Гора зняла свого диктатора, судила за порушення демократії і по-карала смертю. Надіям Гори на відбудову демократії та мирний її розвиток у напрямку соціальних реформ суди-лося найгіршим способом розбитися. Дала себе відчутти загальна втома і підупад революційних сил. Загином Робес-п'єра та ослабленням його залізної влади скористувалися жі-рондисти, яких уважали вже за мертвих, і знову пройшли в Кон-вент. Ще три рази щастило Горі підіймати народні маси під гас-лом «хліба й конституції 1793-го р.» та приводити їх до Кон-венту. Він заспокоїв народ, призначивши видачу одного фунта хліба на день усім горожанам. А на другий рік, оточивши себе набраним із селян військом, Конвент прийняв цензову, буржуазну конституцію 1795-го р. і призначив Директорію. На цьому скін-чилася Велика Французька Революція.

Буржуазія перемогла. Перемогла обох своїх ворогів: феода-лізм і соціалізм. І ніякі вже Наполеони та реставрації не могли скасувати цієї перемоги.

Г. ЗМОВА БАБУВІСТІВ

Коли після загину Робесп'єра і нещасливих повстань Гори реакція великої буржуазії запанувала по всій лінії, комуністичні сподіванки паризьких робітників виявилися в спробі державного перевороту, що ним керували Бабеф, Дарте, Буонароті, Марешаль та інші. За іменем першого з них змовці дістали назву бабувістів.

Гракх Бабеф був соціалістом ще до початку революції, а під час її належав до найлівішого соціалістичного крила Гори. Він вітав диктатуру Робесп'єра, вірячи, що, шукаючи допомоги про-летаріату для боротьби з реакцією, Робесп'єр примушений буде піти на соціальні попущення. Коли ці сподіванки не справдилися, він радів загинові Робесп'єра, але незабаром пересвідчився, що

після цього загину йому стало ще тяжче ширити свої комуністичні ідеї. Справді, за Директорії Бабефа часто арештовували й садовили у в'язницю. Особливо дратувала його ворогів та дрібниця, що Бабеф не говорив звиклих і вже набридлих слів про права всіх людей і громадян, а ясно казав про класовий характер республіки, про інтереси класи, що її він обороняв, про ідеал соціалізму, що знищить класи. Неможливість легальної агітації з одного боку, і величезна популярність його особи та його писань серед робітників у околицях, з другого боку, приводять Бабефа у в'язниці до думки, що державний соціалістичний переворот треба підготувати способом таємної змови. Тільки ця змовницька риса ще різнить Бабефа від сучасного нам робітничого соціалістичного руху. Треба, однак, признати, що Бабеф поєднав обидві тактики. Він одночасно складав систему змови, творив таємний центральний комітет, звязки, гуртки, агентів та інше і разом видавав агітаційні брошури за своїм підписом і без нього. Були проте й таємні прокламації, що передавалися тільки довірочно з рук у руки, протоколи та акти таємних засідань.

В одній брошюрі, що її з запалом прийняли в робітничих кварталах, і що наробила шелесту в урядових колах, Бабеф викладає свою програму. Ось де-кілька параграфів з неї:

§ 3. Природа поклала на кожну людину обов'язок працювати. Ухилятися від цього обов'язку є злочин.

§ 5. Коли один змучує себе працею і йому всього бракує, тим часом як другий нічого не робить і купається в розкошах, це єсть соціальний гніт.

§ 6. Ніхто не міг захопити собі виключне право на землю чи знаряддя продукції, не зробивши при цьому злочинства.

§ 11. Революція не скінчена, бо багаті захоплюють собі всяке життєве добро й панування, а бідні, як справжні раби, працюють, терплять злидні і нічого не важать у державі.

В іншій брошюрі Бабеф гостро плямує всяку думку про поділ багатства. Соціальна рівність, коли вона має лишитися твердо, пише він, виключає всякий поділ. Кожний повинен працювати для великої соціальної родини і діставати від неї всі засоби до життя, спроможність розважатися і бути щасливим.

Однак, в однім з таємних актів змовців говориться, що після перевороту треба буде в першу чергу організувати на майданах роздачу народові харчів, усіх нещасних помістити в будинках ворогів народніх, усякі закладені речі повернути власникам без викупу, всі маєтки емігрантів і ворогів народніх негайно поді-

литі між нещасними. Ясно, що протестуючи принципіально проти поділу земель, Бабеф розумів, однак, що треба полегшити соціальні злидні способом конфіскації зайвин.

Організацію своєї змови Бабеф почав з того, що за базу вибрав легальне товариство прихильників соціальних наук «Пантеон», на чолі якого стояв його найближчий друг і співробітник *Буонароті*. З цього союзу, що нараховував десятки тисяч членів, було вибрано таємний Центральний Комітет Союзу Рівних (так

Бабеф.

звали себе змовці). Центральний Комітет призначав агентів, що звязували його з гуртками серед робітників і салдат. В самій структурі сітки цих гуртків видно було класову точку погляду організаторів. Тим часом як уся організаційна система загальної революції виходила завжди з кварталів і громад, гуртки Бабефа звязували себе з професійними спілками чи навіть з продукційними об'єднаннями. Завдання кожного гуртка було в тім щоб втягнути до себе всіх робітників підприємства, і в багатьох випадках це проходило.

В Центральнім Комітеті докладно обмірковувалася тактика, якої належало триматися після повалення Директорії. Демократичну конституцію 1793-го р. рішено було повною мірою і негайно не заводити, бо вона, безперечно, дала б перевагу міщанству. Поруч з законодавчими зборами, що вийдуть після виборів, повинно зберегти, як контрольний орган, Центральний Комітет, що спирався б на організованих у союзах і по підприємствах робітників. Основним завданням цього Комітету буде стежити за тим, щоб на чолі уряду стояли люде певні з соціалістичного погляду. Як бачимо, не вважаючи на змовницький характер його організації, Бабефові мріялося вже щось подібне до диктатури пролетаріату та ввижалися норми державного ладу переходової епохи, що типом своїм нагадують Радянську владу.

В травні 1796-го р. коли змовці, спираючись на свої зв'язки в армії, вже призначали день для виступу, один з таємних агентів, що його потім убив син Бабефа, зрадив організацію. Бабефа й Дарте було покарано смертю, Буонароті та інших засуджено у в'язницю і на заслання. Під час процесу паризькі робітники дуже хвилювалися, але до повстання не дійшло. Довго спогади про бабувістів жили в пам'яті французьких робітників, підтримуючи в них дух класової боротьби.

Питання й задачі.

1. Чому й найчистіша демократія завжди лишається пануванням буржуазії і ніколи не забезпечує інтересів трудящих? Приклади з сучасних демократій Європи та Америки.
2. Чому чотирьохчленна виборча система не дала робітничого парламенту?
3. Порівняйте кінець французької й англійської буржуазних революцій.
4. Подайте приклади з недавньої минувшини, що показують, як буржуазія завжди змагається говорити про себе, як про оборонницю інтересів усього народу.
5. Порівняйте Робесп'єра з Кромвелем, Лільбурна з Маратом. Чи мав в англійській революції товариша собі Ебер?
7. Які моменти в бабувізмі наближають його до есерівського, а які до комуністичного табору?

ПОЧАТОК РОБІТНИЧОГО РУХУ ХІХ ВІКУ

МАШИНОБОРЦІ

Руйнування машин.

За царату, в часи нелегальної соціалістичної агітації, серед руських робітників була дуже популярною казка про те, як попа після проповіді про пекельні муки чорт заніс на фабрику. Колосальні чавунні страховища, що ними рухала якась надприродня сила, незчисленними сталевими руками ростинають повітря і виконують роботу, що її ніколи не подужала б зробити людина.

Серед гуркоту машин, свисту коліс та реміння палають горна, а маленькі люде у вугільнім пороху, заливаючись потом, обслуговують ці машини. В страшнім переляку піп утік із цього пекла.

Легко можна собі уявити, що з таким самим страхом, а до того ж з ненавистю, мусив був дивитися на нові машинні винаходи робітник часів на переломі XVIII і XIX віків. Про безробіття, голод та нечувану експлоатацію, що її машина несла робітникові, ми вже знаємо з розділу про англійську промислову революцію. Але не тільки за матеріяльні злидні ненавидів робітник машину, — вона ображала його, принижувала його людську гідність. Звикши поважати свою працю, пишатися знанням та звичками цехової традиції, ремісник бачив, як бездушна машина механічно виконує його роботу швидче й краще, ніж він. Він почував себе зайвим, ненавидів новий вік і тужив за часами, коли суспільство мало в ньому потребу, цінило його, журився за часами ремісничого цехового побуту. Не сам тільки робітник так приймав машинну продукцію. Ще в половині XIX віку в англійській публіцистиці натрапляємо на думки, що машинна продукція є наслідок звиродніння людства, що зрікається природніх форм індивідуальної творчости, і повинна привести до такої самої смерти європейської культури, якою вмерла культура антична.

Масовий робітник у всякому разі бачив у машині не новий винахід людської думки, скерований на добро всього людства, а лиху вигадку заможних клас, що мала спеціальну мету ще гірше принизити та більш експлуатувати трудящих. Ця ненависть виявилася в стихійнім рухові *машиноборства*, що був скерований на знищення машин і поклав свій знак на багато десятиків років.

Ще року 1769-го англійському урядові довелося видати закон, що карав смертю за руйнування машин. Між 1808 і 1818 рр. руйнування робітниками машин часто разом з підпалом фабрик і вбивством хазяїнів стало в Англії масовим явищем. Суди десятиками засуджували робітників на смертну кару. В 30-их роках те саме повторилося у французькій шовковій промисловості, а в 40-их у Німеччині серед шлезьких ткалів (згадайте безсмертну драму Гергарта Гауптмана: «Ткалі»). В Англії, де капіталізація сільського господарства досягла великих успіхів, більших ніж на суходолі, рух машиноборців знайшов собі відгук і на селі. Сільсько-господарські робітники розбивали молотилки, підпалювали комори. Війську, що в їх стріляло, вони кричали: «Хліба або крові!»

Бувши цілком стихійним, рух машиноборців не залишив після себе ніяких нових ідей чи гасел. Однак, підкресливши про-

тилежність інтересів пролетаріату інтересам усіх інших клас, рух цей у всякім разі ще допоміг розвиткові класової свідомості. І ще один позитивний наслідок мав рух машиноборців. Він звернув увагу урядових кол на неможливе становище робітників та на необхідність якихсь заходів у цій справі в інтересах самого буржуазного ладу. Багато буржуазних письменників і політиків пильно заходилися коло цих питань, а поети *Шеллі* й лорд *Байрон* присвячували робітникам свої вірші. В Німеччині уряд спеціально вирядив у ткальську округу для вивчення становища робітників професора Вірхова, що згодом уславився своїми науковими працями. Тільки у Франції уряд обмежився тим, що доручив Тьерові розстрілювати ліонських ткалів, тому самому Тьерові, що розстрілював і комунарів р. 1871-го.

Б. РОБІТНИЧІ БУНТИ Й ЗМОВИ

Насіння, що його посіяли бабувісти, не загинуло. Перші чотирі десятиліття XIX віку у Франції та Англії були часом безперервного заколоту в робітничій класі. Ідею класової відрубності підхопили, а розвиток промисловості давав їй добрий ґрунт та сприяв її зміцненню, але бракувало ще наукового обґрунтування пролетарського світогляду, — не було через це й виробленої пролетарської тактики. А найбільше, чого в той час бракувало робітничому рухові, то це свідомості, що робітничий рух може перемогти тільки як масовий рух, і то навіть не в національних, а в міжнародніх рямках. Через це заколоти й бунти виникали стихійно й не організовано, а змови мали на меті не підготовку шляхом агітації й пропаганди найбільш широких мас до загального виступу, а організацію відносно невеликого числа відданих ідеї людей, що в слушний час повинні були захопити з собою маси. Нерівнозначні були ці гуртки і їхнім відношенням до буржуазно-республіканських і демократично-радикальних партій. Гасло республіки й загального виборчого права мали всі ці гуртки, а де-які додавали в свої програми ще вимоги соціального характеру, скеровані на поліпшення становища робітничої класи в рямках капіталістичного ладу. Де-які з цих таємних товариств приймали до себе в члени тільки тих осіб, що виразно стояли на ґрунті соціалізму, але з відомої нам літератури не можна вивести, чи було на думці після перемоги негайно заводити комуну, чи ні.

Широкі народні верстви про існування цих товариств довідувалися або з їхніх спроб викликати повстання (в Англії 1818—1820), або з робітничих страйків та судових процесів і кар на ватажків. За економічних страйків ліонських ткалів у Франції завжди підіймався прапор з написом: «Хай живе республіка», а перша грандіозна забастовка в Манчестері в Англії виставила вимогу збільшення заробітної плати і встановлення загального виборчого права. Так само було зі страйком гірничих робітників у Шотландії р. 1818-го. При цьому всі відчували, що страйком керує якась таємна організація з боку. Цим самим таємним товариством накидали також часті випадки, коли страйкбрехерів обливали карболкою та різними кислотами.

Буржуазні історики всі таємні товариства цієї епохи звать загальним іменем *карбонарів* (вугільщиків), та й самі французькі змовці теж іноді себе так звали. З історичного погляду ця назва невірна. Її взято з класичної країни змов, з Італії, де цим іменем звало себе дуже велике, розкидане по всій країні товариство, що мало своєю метою скинути австрійське ярмо, бурбонські престולי та об'єднати Італію в одну державу. Французькі карбонарі, що ними керував із Бельгії старий бабувіст Буонароті, своїм соціально-політичним змістом, звичайно, були далекі від італійських.

Самі французькі товариства силою традиції давали собі назви, що невиразністю своєю нагадували мову великої французької революції: Друзі Правди, Друзі Народу, Союз Прав Людини, Родинний Союз, Союз Чотирьох Діб Року та інше, але в анкетних листках, що їх треба було заповнювати при вступі нових членів у ці союзи з невиразними назвами, ми знаходимо мало не всю програму бабувістів.

В. ТРЕД-ЮНІОНІЗМ

Почасті під вражінням від неймовірного злиднювання робітників, що яскраво виявилось в машиноборстві та страйках, а найбільше, щоб вирвати робітників спід впливу таємних союзів, англійський парламент року 1824-го, нарешті, дав робітникам право об'єднуватися в спілки; і для початку він мети своєї, безперечно, досягнув. За дуже короткий час уся країна вкрилася сіткою професійних союзів. Надія робітників легальною боротьбою з хазяїнами поліпшити своє матеріяльне становище була така велика, що на кілька років було зовсім забуто і загальне вибор-

че право, і інші політичні домагання. Коли ці роки можна вважати за початок сучасного професійного руху, то доводиться констатувати й той факт, що з цього самого початку в ньому найшли собі виявлення крайності, з якими згодом доводилося боротися політичним робітничим партіям. А саме: повне відкидання всякої рації політичної боротьби для робітничої класи, віра в загальний страйк, як у спосіб переходу знярядь продукції робітничій класі, пропаганда-переродження продукційних кооперативів у соціалізм та інше. Слово синдикалізм ще не пішло в оборот, але народження його вже позначалося.

Професійні спілки одразу поставили собі завдання досягти встановлення рівномірної розцінки праці в кожній галузі промисловости. Окрім того, на порядку дня стояли також усі інші питання професійного руху як у справі охорони праці, так і в справі взаємодопомоги. Через це під кінець 20-их і початок 30-их років мало не безперервно тяглися страйки, відбувалися масові збори, демонстрації та з'їзди робітників. Спочатку через брак коштів ще незміцнілих робітничих організацій більшість страйків кінчалася для робітників нещасливо. Підприємці зрозуміли собі небезпеку і трималися дуже солідарно. Сила капіталу була на їхній боці. Але, не вважаючи на невдачі, число союзів та їхніх членів чим раз більшало, а боротьба за поліпшення матеріального становища робітників ставала чим раз упертішою.

Річ природня, що в цій боротьбі робітники незабаром зустрілися зі спілником хазяїнів, з урядом, що завжди підтримував хазяїнів та чинив перешкоди робітникам.

На спроби робітників організованою боротьбою здобути кращу долю уряд одповів скасуванням законів про вбогих. Справа в тім, що ще з часів Єлизавети був закон, в згоді з яким робітник, що заробляв менше певного мінімуму, діставав додаток із прихідських сум. Інший закон накладав клопіт про вбогих на громади. Ці закони парламент скасував, і весь тягар цієї добродійности впав через це на плечі професійних спілок. Класовий характер уряду ясніше виявитися не міг. Тому, отже, ці роки мали величезне значіння для зросту класової самосвідомости англійських робітників. Можна сказати, що саме в ці роки в свідомість маси робітників твердо ввійшло розуміння відрубности їхньої як класи, протилежности їхніх інтересів інтересам усіх інших клас. Спроба нещасливої економічної боротьби вертала робітників знову до думки про необхідність боротьби зі спілником хазяїнів, з урядом.

Року 1832-го парламент поширив виборчий закон, майже повною мірою задовольнивши буржуазію. Робітники ж лишилися без політичних прав, як і раніше.

Це вже увірвало терпець. В професійній газеті 1834-го року говориться, що становище робітничої класи було б зовсім інше, як би парламент був тим, чим він повинен бути, себ-то зборам представників продуцентів, трудящих. Розшифровуючи ці слова, можна їх перекласти словами: Рада Робітничих Депутатів. В іншій місці тої самої газети знаходимо думку, що людське суспільство теж повільно розвивається й міняє свої форми, як і всяка органічна істота в природі; що через це нема нічого неможливого в тім, що коли-небудь на чолі найбільших підприємств стануть не поодинокі підприємці, а, наприклад, робітничий комітет, або якесь нове міністерство промисловости; цим шляхом суспільство може дійти до скасування приватної власности.

Од таких думок уже не далеко був висновок про необхідність політичної боротьби та участі робітничої класи в уряді. І цей висновок було зроблено.

В тих самих берегах, тільки повільніше й пізніше, плив робітничий рух у Франції та в Німеччині.

Спеціально французькі робітники на прикладі ліонського страйку ткалів шовкової промисловости в 1831 р. дістали найкращу науку того, що самої економічної боротьби не досить. В цій незвичайній своїй розмірній страйковій взяло участь до 50 тисяч ткалів, доведених злиднями до одчаю. Правління професійної спілки вступило в переговори з підприємцями і виробило нову розцінку, що з нею погодилися хазяїни і затвердив губернатор (префект). Але потім хазяїни відмовилися виконати обіцянку. Робітники знову застрайкували. Висланий проти них батальйон національної гвардії приєднався до них і передав їм свою зброю. Місто опинилося під владою страйкарів, але вони ухвалили стояти при своїй чисто економічній програмі і взяли на себе тільки охорону спокою й безпечности. І губернатор, що симпатизував робітникам, і вся влада лишилися на місцях. А центральний уряд став на бік хазяїнів, скинув губернатора і прислав велику військову силу, що роззброїла робітників. Страйк було програно і жебрацькі розцінки праці відновлено.

Г. ЧАРТИЗМ

Р. 1832-го в Бірмінгамі, року 1836-го в Лондоні, а потім і по всій Англії виникають союзи боротьби за політичні права робітників. Союзи ці з самого початку чітко виявляють свій класовий характер і в статутах підкреслюють, що в порозуміння з представниками інших громадських верств вступати не слід, що через різниці в інтересах це приведе до суперечок і ослабить рух. Таким чином, класовий характер руху був забезпечений; про те, щоб його не закаламутити, дбав більше від інших один з ватажків руху, *О'Брієн*. В своїх агітаційних промовах та листівках він завжди нагадує робітникам, що перемогти вони можуть тільки виступаючи як ціла класа. На прикладах історії він доводив, що ні найгеніяльніший мисленник, ні могутній герой не зможуть ніколи накинати людству свою волю, а завжди тільки міцно об'єднавча класа, в організованій боротьбі за свої мети, накидає ярмо іншій; що всякий суспільний порядок, всяка державна установа суть витвором і виразником інтересів певної класи; що через це не можна навіть говорити, гарний чи кепський той чи інший закон, — він завжди буде гарний з погляду одної класи і кепський з погляду іншої; наприклад, релігія, що проповідує відданість і покірність, закон, що встановлює способи повороту боргів лихварам і т. д., — гарні для буржуазії, але кепські для пролетаріату.

Р. 1837-го, після де-кількох з'їздів, було ухвалено програму або хартію, від якого слова за англійською вимовою і весь рух дістав назву *чартизму*. Хартію складали дуже пильно; в складанню її брали участь юристи. По суті вона зводилася на 6 пунктів: 1) Загальне виборче право, 2) Рівномірний розподіл округ, 3) Скасування майнового цензу для тих, кого вибирають до парламенту, 4) Щорічні вибори, 5) Таємні вибори, 6) Плата депутатам.

Як бачимо, в хартії було виставлено тільки політичні вимоги; і чисто політичним рух чартизму лишився до кінця. Основна думка була — досягти політичної влади, а потім уже пристосовувати державу до ідеалів пролетаріату, аж до знищення приватної власності включно. Звичайно, в великому пролетарському рухові не могли не виявитися різноманітні соціальні тенденції, від помірного земельного реформаторства аж до комунізму. Але гаслом усього руху лишився клич «хартію і ні кришечки менше».

Голодні злидні робітництва в початку XIX віку.
На вікні напис: „Обережно — тиф“.

Р. 1838-го в Бірмінгамі робітничий мітинг на 150 тисяч чоловіка ухвалює вибрати по всій країні «Конвент Робітничих Депутатів», як вищий орган руху, і для першого виступу подати парламентові петицію з вимогами хартії. Добре організована агітація зібрала по всій країні 1.250.000 підписів. Петицію з підписами довелося підвозити до парламенту на конях. Парламент odmовився розглядати її. На це рух спалахнув з новою силою. В гостру суперечність стали дві течії, що називалися партіями «фізичного впливу» і «морального впливу». І справді, стали організовуватись озброєні червона та біла гвардії, але до збройного повстання, коли не рахувати дрібних сутичок із поліцією, не дійшло. Однак, і ці сутички дали привід урядові для репресій. Починаються масові арешти, суди виносять смертні вироки, які, проте, не виконуються.

Загалом беручи, чартизм все ж лишився при мирних засобах боротьби в рамках законності. Основною зброєю були безперервні тривожні для суспільства демонстрації та страйки, хвиля яких, часто повторюючись, часами цілком припинювала життя в окремих частинах королівства. Але всі ці страйки були не довгочасні. Для довгих страйків робітничі каси були ще надто порожні. Так само паралізували страйковий рух і суперечки про мирну чи бойову тактику.

Чартизм пильно тримався один раз прийнятої програми, себ-то хартії будь що будь і поки що — нічого іншого. Не пощастило через це і спробам ліберальної буржуазії зробити чартизм своєю зброєю в боротьбі за скасування хлібного мита. Конвент Робітничих Депутатів визнав, що таке скасування, безперечно, для робітничої класи корисне, але від союзу з буржуазною партією ухилився. Не вийшла також і спроба одного з ватажків чартизму, *О'Коннора*, відтягти увагу чартизму до справи організації дрібних земельних ділянок для робітників.

Кінець-кінцем, чартизм, не досягши своєї істотної мети, себ-то виборчих прав для робітників, мусив зазнати поразки і в 50-их роках остаточно завмер. Виборчі права робітники дістали в Англії вже тільки після світової війни, року 1918-го. Але без наслідків ця 30-літня боротьба не лишилася. Не кажучи вже про те, що вона виховувала робітничу класу що до єднання та зміцнення класової свідомості й солідарності, ця боротьба чартизму безперервно тривожила командні класи і змусила їх піти шляхом соціального законодавства. В часи чартизму видано було перші закони, що забороняли чи нормували жіночу та дитячу працю, дано більшу волю союзам та пресі, скасовано

хлібне мито і, нарешті, видано закона про десятигодинну робітну днину.

Питання й задачі.

1. Які знаєте ви художні твори світової літератури, присвячені машиноборству й робітничим змовам? Перекажіть їхній зміст.
2. Перелічіть основні завдання професійного робітничого руху так, як вони формувалися за капіталістичного ладу.
3. Що таке робітнича аристократія? Яка її політична роль за капіталізму? За соціальної революції?
4. Які об'єктивні історичні причини не дали Радам Робітничих Депутатів 1888-го р. та 1905-го р. зробити те, що ці Ради зробили року 1917-го?
5. Які внутрішні прикмети чартизму не дали Раді Робітничих Депутатів захопити тоді владу?

XVIII. ПОПЕРЕДНИКИ НАУКОВОГО СОЦІАЛІЗМУ

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

В розділі 13-тім нашого курсу ми обізналися з тими соціалістичним філософами, що свої системи, свої картини будучини виводили з вимог чистого розуму, з гуманности, а не з наукових висновків історії та політичної економії. Їх звуть утопістами, фантастами. Йдучи за прикладом Карла Маркса, заведено об'єднувати під цією назвою всіх соціалістичних учених до наукового соціалізму. Але за час від французької революції до Комуністичного Маніфесту людську думку хвилювала група філософів, котрі, що правда, ще стояли обома ногами в утопії, але вже шукали наукового обґрунтування для своєї соціології і тим готували терен для наукового соціалізму; до того ж свої утопічні побудовання вони подавали не як казку про далеку будучину, а як програму негайного виконання. Цю групу письменників, як попередників наукового соціалізму, ми з загального числа утопістів вилучуємо.

А. СЕН-СІМОНІЗМ

Перші легальні марксистки в Росії, Петро Струве, Михайло Туган-Барановський та інші, говорили й писали: «Ми визнаємо нашу некультурність і підємо в науку до капіталізму». Вони ж таки в 90-их роках минулого віку висловлювали бажання, щоб «російський мужик виварився в фабричному казані». Основний принцип марксизму, що перед соціальною революцією повинен перейти могутній розвиток промислового капіталу в Європі, ці академічні вчені засвоїли, але пролетарсько-революційна суть наукового соціалізму лишилася для них назавжди книгою за сьома печатками. Зрозумівши раз, що розвиток капіталізму — це необхідна стадія економічного процесу на шляху до кращої будуччини, вони привітали цей капіталізм уже з усіма його наслідками. Через це їм здавалося, що завдання соціальної політики — всіма засобами сприяти капіталізові та усувати перешкоди з його дороги.

Таким от попередником революційного марксизму на Заході був Сен-Сімон (1760—1825), з тою, звичайно, різницею, що він історичне висвітлення й наукове обґрунтування капіталізму не дістав готовим, а за 30 років до Маркса шукав його сам у тодішній дійсності. Сен-Сімон не був навіть соціалістом. Тільки під кінець свого життя він доглядився класової пружини в історії людства. До того ж часу він робітників і хазяїнів скидав на одну купу, звучи їх індустріялами, протиставляючи їх, як єдину корисну верству, всім іншим верствам суспільства. Сен-Сімон був апостолом промисловости, зачарованим спостерігачем її розвитку, і саме тому, що він зрозумів, які можливості несе вона людству. Весь поступ людських відносин він розумів так: Людоїдство змінилося рабством, коли експлуатованому лишалося, принаймні, життя. Рабство змінилося кріпацтвом уже з де-яким визволенням особи. Кріпацтво змінилося вільною найманою працею, коли особа вже цілком визволилась, але лишилася ще залежність економічна. Тепер промисловість одкриває перспективи такої організації суспільства в будуччині, коли панування людини над людиною заміниться планомірним управлінням речами. Сен-Сімон дуже добре бачив, що в руках буржуазії промисловість іде до анархії продукції з її кризами та безробіттям, котрі тільки відсовують розв'язання соціального питання. Через це Сен-Сімон з запалом вигукує: не свободи потрібні тепер, а організація; організація державного й господарського апарату, що уснула б анархію. Шляхів до цієї ор-

ганізації треба шукати не в політичних гаслах. За 25 років у Франції перемінилося 10 політичних конституцій, а соціальна структура лишилася стара. Певну путь для перебудови суспільства може вказати тільки наука політичної економії, вивчення внутрішніх законів розвитку промисловости і справжніх потреб знедолених верств людности.

Сен-Сімон.

В останніх словах полягає основна заслуга Сен-Сімона, що дозволяє зачислити його до попередників наукового соціалізму. Він міцно на всі часи зв'язав питання соціальної перебудови з політичною економією і вказав соціалістичним філософам шлях для побудовання обґрунтованих, а не фантастичних систем. Сен-Сімон тільки передбачав і показав наперед ту ходу думки, що нею згодом перейшли Маркс і Енгельс. Вивчення законів, в згоді з якими розвивалося людське суспільство і людські відносини до цього часу, пізнання внутрішньої структури капіталістичного суспільства і побудовання кістяка нової організації суспільства, доладної, що планомірно використовує всі реальні сили та усовує експлоатацію людини людиною. Цю реорганізацію суспільства мав, на думку Сен-Сімона, мудро й ступнево перевести Союз Робітників і Вчених.

Як Сен-Сімон розумів цю ступіневість видно з його відношення до права приватної власности. Ніякої непорушности її він не визнає. Приватна власність це таке саме минуле, мінливе явище, як і всяке інше в природі і в суспільстві. Суспіль-

ство через це має право залежно від вимог часу поширювати чи обмежувати це право. Організуючись у єдине велике продукційне товариство, держава може пристосувати право власності до нових умов суспільного життя.

Вже перед смертю Сен-Сімон удався в містицизм і захопився ідеєю нового християнства, котре ще перед новим ладом мало пом'якшити відносини між хазяїнами й робітниками та поліпшити матеріальне становище останніх. Філантропічна риса, однак, завжди була дужою в Сен-Сімоні, бо ще й раніше він переконував хазяїнів, що вони суть прирощеними оборонцями й керовниками робітників та мають обов'язок дбати про їхні потреби.

З учнів і наслідувачів Сен-Сімона видається *Аманд Базар* (1791—1832), що зібрав і систематизував думки вчителя, отже, є навіть закладником сенсімонізму. З самостійних додатків Базара до школи Сен-Сімона варта уваги пропозиція негайно скасувати право приватної спадщини, щоб усе майно померлих переходило до держави. При цьому Базар картинно каже, що скасування спадкового багатства допоможе знищити й спадкову бідність.

Б. ФУР'ЕРИЗМ

Коли Сен-Сімон і його школа поклали початкову основу для наукового обґрунтування соціалізму, позначивши тільки шляхи, якими згодом пішли видатніші філософи, то *Шарль Фур'є* (1772—1837) лишив після себе цілу розроблену філософську систему розвитку людського суспільства до нашого часу і картину його дальшого розвитку в будучині, в перехідний період і в остаточнім ідеалі. В цій системі дивним способом яскрава фантазія й чисто розумові висновки сплелися з поважним науковим спостереженням дійсності. Як усякі мальовничі, а при тому детально розроблені побудовання, вчення Фур'є чи, краще сказати, систематизовані його учнями його думки, довгий час панували над душами, а в Росії, напр., навіть ще в 50-их і 60-их роках захоплювали молодь.

Фур'є починає з критики сучасного капіталістичного суспільства. В яскравих образах проходять перед читачем усі представники гнобительських клас. Купецтво, найбільш паразитична верства, що ніяких цінностей не продукує, а тим часом живе коштом суспільства, розкладаючи своє утримання на

перепродувані товари, — зовсім непотрібна класа. Ще гіршим є його рідня: біржові махери, що грають на цінах, скупщики товарів для їх переховування та підняття цін, навіть нищителі товарів, монополісти. Промисловці, що намагаються продукувати якомога більше товарів, а при тім якомога дешевше. Маючи на меті саму тільки конкуренцію та великий збут, вони зовсім не вважають на справжні потреби суспільства і приводять через це до цілком нерозумної трати сил і засобів, що їх можна було б ужити для загального добра. Все для тої самої конкуренції немилосердно експлуатуються робітники, формально вільні, але фактично залежні, як раби. З другого боку й робітники, не зацікавлені продукцією товарів, через ледарство або злімсти, свідомо й несвідомо гальмують продукцію. Знов же непродуктивна, некорисна для суспільства трата енергії. В хліборобстві панує вже зовсім безглуздий розподіл земельної площі. Поруч з мікроскопічними господарствами, на яких нема як толком і працювати, існують величезні маєтки, власники яких не зацікавлені поліпшеннями культури. Це також непродуктивна трата праці в більшій ніж треба мірі, це продукція, що не вважає на дійсні потреби. Політики, філософи й моралісти, що виходять з вузьких особистих або групових інтересів, зазнають також блискучої критики. Загальні висновки: ми живемо в часи найбільшої розбещеності егоїстичних, індивідуальних інтересів, що не підлягають ніякому погодженню з загальним добром планові чи системі. Власне кажучи, ми тільки не відчуваємо, що вже вернулися до первісного стану або навіть до гіршого за нього; до стану, коли людина людині — звір, до стану війни всіх проти всіх, бо кожна людина шукає тільки свого інтересу, а її інтереси завжди суперечать інтересам усякої іншої людини.

Де ж вихід з такої огидної дійсності? Фур'є відповідає: В асоціації, в товариствах, що вільно вимінюютьс'я різним добром і послугами без торгу. Після величезної історичної екскурсії до колишнього розвитку людського суспільства, де він, до речі сказати, комунізму не бачить, Фур'є заходить уже зовсім у сферу фантазії і малює рекомендований ним переходовий період взаємних соціальних гарантій, а за ним суспільний лад великої гармонії чи соціантизму (Фур'є уникає слова соціалізм).

Переходовий період чи період соціальних гарантій займає в системі Фур'є таке саме місце, яке в науковій соціалістичній віддається диктатурі пролетаріату для переходу від капіталізму до комунізму. Як вихідні точки для свого перехідного періоду,

Фур'є приймає дві організаційні форми, знані йому з тодішньої дійсності: монополії, як приватноправні, так і державні, і товариства. Потужний розвиток цих явищ повинен за переходового періоду по можливості ослабити або навіть зовсім усунути анархію продукції. Наприклад, найбільша шкода від торгу для національного господарства полягає в надмірному, багато більшому ніж треба, числі купців, та в конкуренції їх між собою. Ці негативні явища зникли б, коли б усіх купців організувати в одну велику корпорацію, вступ до якої був би обмежений заставом та виплатою промислового податку. Така корпорація могла б регулювати своє число вважаючи на справжні потреби, нормувати торг у спільних інтересах і виключати з свого гурту антисоціальні елементи. З другого боку, інтерес самого суспільства гарантує його право вводити в корпорацію певних людей, коли суспільство через що-небудь невдоволене з діяльності корпорації. За такою самою системою повинно організувати і ремісників та вільні професії — лікарів, адвокатів, учителів. Таким чином, на думку Фур'є, анархічна конкуренція заміниться конкуренцією соціетарною. Місце особистого егоїзму займе корпоративний інтерес. А інтереси цілого гарантує контроль суспільства. Воно виграє ще від промислового податку, зв'язаного зі вступом до всякої корпорації. Проте, для найбільш важливих галузей промисловості Фур'є дозволяє і навіть вважає за бажану — державну монополію.

Така невиразна картина майбутнього могла задовольняти соціалістів середини минулого віку, але вона нічого не каже комуністові, озброєному математично точним прогнозом марксизму. Фур'є навіть не помічає, як через усі щілинки його періоду гарантій визирає старий цеховий лад, що його він, власне, відроджує. Схожість його корпорацій з середньовічними ремісничими цехами — очевидна. Ось через що Фур'є та його прихильників називають також міщанськими соціалістами.

В царині сільського господарства за переходового періоду основне завдання усунення анархії та нераціональності продукції — Фур'є покладає на товариства. Перед їхньою діяльністю повинна йти організація сільських банків, що давали б селянам потрібний кредит та визволяли б їх спід залежності від торговельного капіталу. Ставши дужими, ці банки почали б скуповувати землі та організовувати на них товариську продукцію. Це товариське хліборобство мало б за собою всі переваги великого і разом служило б джерелом для харчування багатьох працівників.

Переходовий період мав би також привчити людей до гуртового соціалізованого життя в спільних будинках, витруїти з людей той індивідуалізм, що його утворила цивілізація. Але це вже стосується до остаточного ідеалу Фур'є.

В чім же полягає цей остаточний ідеал Фур'є? Що то за фаланга, фаланстера, фамілістьєра, що тісно звязані з його іменем?

Переказати ідею фаланги в короткому викладі, — завдання майже неможливе. Це пишна, розроблена до найменших подробиць фантазія загального добробуту, де всі дрібниці побуту, розподіл часу, зміна людської морали, сполучуються з такою плутаниною економічних принципів, що підвести фалангу під якусь одну відому нам економічну категорію нема ніякої спроможности. В фаланзі є прикмети і акційного товариства, і кооперації, і комуни.

Фаланга — це об'єднання в меті продукції, споживання й гуртового життя двох тисяч душ капіталістів, пролетарів і інтелігентів. Уже з цієї короткої формули бачимо, що фаланга не ставить собі завдання знищити класи. «Велика проблема соціального механізму, пише Фур'є, полягає в тім, щоб кожного підняти до становища вільного власника». З іншого місця його писань ми довідуємося, що фаланга нищить безробіття, гарантує кожному його природне право на працю і одночасно зберігає істотну егоїстичну рушійну силу продуктивности праці — власницьку зацікавленість кожного своєю працею. Як же досягається таких протилежних мет? Засоби для організації фаланги майном або грошми дають усі учасники, хто скільки може. Хто не має ніякого майна, вступає до фаланги без ніякого внеску. Фаланга організується як акційне товариство, і всі, хто взяв участь у внесках, дістають акції відповідно до розмірів свого внеску. Особи, що вступили до фаланги без внеску, стають акціонерами в міру того, як з пізніших своїх заробітків зроблять і собі внески до основного капіталу фаланги. Бажано, щоб усі учасники фаланги поволі ставали акціонерами. Хто живе в спільнім будинкові фаланги, мусить брати участь працею в її господарстві обов'язково. Але можна бути акціонером фаланги і не живучи в ній, та не беручи через це участі в роботі. Таким шляхом фаланга повинна, не нищивши приватної власности, цілком паралізувати владу капітала і владу капіталіста над будь-чиєю волею. А тим часом індивідуальний інтерес кожного учасника найтіснішим способом звязаний з розквітом цілого, де він є і робітником і хазяїном.

Кожний бідняк що вніс для початку хоч би тільки десять франків в акційний капітал фаланги, буде пишаючись говорити: наш палац, наші отари, наші ліси, наші врожаї, наші виноградники, сади, рибальство і т. д.

З чистого прибутку фаланги оплачується праця її учасників і процент на акції, при чому з усієї маси прибутків $\frac{5}{12}$ іде на оплату праці, $\frac{4}{12}$ на капітал, себ-то акціонерам, і $\frac{3}{12}$ роздаються преміями за виявлені особливі таланти, організаторські здатності, нові винаходи та інше.

Фур'є.

Організації влади Фур'є майже не надавав значіння, буди певним, що це питання розвяжеться само собою, аби лишень люде прийняли основну його ідею. Він тільки в загальних рисах позначив головні форми. Кожною фалангою керував би ареопаг або рада старшин, але примусової сили цей ареопаг мати не повинен, він був би тільки дорадчим органом у найважливіших господарських питаннях. Учасники фаланги відповідно до особистих схильностей діляться на серії, — польову, лісову, столярську, педагогічну і т. д., і вибирають свою старшину. Сітка

фаланг, звичайно, повинна поширитися по всьому світові і захопити ціле світове господарство. Три князівства, по 100 тисяч фаланг у кожному, складуть всевітню імперію, а на чолі її стоятиме омніарх (всевладика).

Такий от кістяк науки Фур'є. Все своє життя присвятив він найдокладнішому розробіткові плану всесвітніх фаланстер і, здається, ні одної деталі не пропустив. Він вивчив і переповів усі функції теперішнього господарського апарату, — як вони повинні переродитися в середині, щоб у майбутньому служити на загальну користь. Фур'є взагалі не касує нічого, а тільки пристосовує все до ідеї асоціації, товариства. Навіть чекового обороту він не забуває, зберігаючи його між фалангами. Світовий торг оступається перед звязком і взаємним обслуговуванням фаланг. Звичайно, ні про яке усупільнення знарядь продукції через це не може бути й мови. Саму думку про скасування приватної власности Фур'є називає вульгарною, не гарного смаку демагогією.

Основу всієї соціальної реформи Фур'є, звичайно, бачить у перевихованню людини, що його дасть спільне життя в фаланзі і розвинуте там почуття товариства. Будинок фаланги повинен бути розкішним палацом, що забезпечував би потрібні зручності й близьке сусідкування, а разом з тим і індивідуальну свободу. Від широких галерей ідуть двері до поодиноких мешкань для кожної родини. Роботу кожної родини не повинні зумовлювати випадкові умови як тепер, але вона має бути в згоді з особистими схильностями й здатностями кожного. Виховання дітей, виявлення їхніх фізичних і духовних властивостей, прищеплювання їм духу товариського, — звичайно, це одно з найістотніших завдань.

Але... майнової рівности в фалангах нема. Через це мешкання ріжні і ріжняться ціною. Навіть у їдальні фаланги подаються обіди на три ріжних ціни. Тут Фур'є не помилився, не прохопився, а зробив цілком правильний висновок із своєї ж системи. Фур'є гострий ворог усякої революції, має до неї одверту нехіть. Він навіть не каже, що поволі збільшуючи свій пайовий внесок, робітники зрівняються з капіталістами, — ані трохи. Адже міра участі капіталістів через проценти також буде рости, і майнова нерівність через це ніколи не знищиться. Товариський принцип тільки зацікавлює робітника в підприємстві та одзволяє його від особистої залежности. Цим міщанський ідеал Фур'є цілком задовольнявся. Сам Фур'є до самої смерти глибоко вірив у рятівничу силу свого рецепту і що-дня

виглядав багатія, що дав би йому потрібні засоби для здійснення плану фаланг.

В. РОБЕРТ ОУЕН.

Батько кооперації *Роберт Оуен* (1771—1858) належить до найвидатніших постатей перелому від утопічного соціалізму до наукового. Він почав з чистої філантропії; побачивши, що її не досить, він іде далі до господарської самодіяльності робітників знизу та соціальних реформ згори; не знайшовши поради й на цьому шляхові, він робиться соціалістом. Оуен не належав до великих філософів, що творять нові системи, пророцьким оком заглядають у будуччину та дають людству нові гасла. Обома ногами стояв він у практичному буденному життю, бачив його болячки, як освічена людина розумів основи цих болячок і через це почував потребу негайно ж чим можна допомогти.

Фабричне село Новий Ланарк у Шотландії лишилось вічним пам'ятником безсмертної слави Оуена. В розділі про промислову революцію нам уже доводилося згадувати, в яких страшних злиднях пробували англійські робітники коло 1800-го року. Оуен, спочатку довірений, потім компаньйон, а нарешті єдиний власник текстильної фабрики Нового Ланарку потрапив поставити своїх робітників у такі добрі умови життя, що подивитися на його село приїздили тисячі людей з усіх країн Європи, в числі їх навіть майбутній російський імператор Микола I. Оуен був не тільки щедрим доброчинцем, але й першорядним промисловцем та купцем. Більше ніж що вражало сучасників те, що не зважаючи на великі суми, що йшли на користь робітників, фабрика все ж давала високі прибутки, а під час кризи, коли робота зовсім стала, робітники кілька місяців діставали свою заробітну плату повнотою.

Перш за все Оуен скасував дитячу працю і всіх дітей молодше десяти років ізолював. Для них було негайно організовано зразкові школи. Для дорослих заведено 10—12-годинну роботу днину. Сама фабрика та її селище зазнали пильної санітарної чистки та перебудови. Споживче кооперативне товариство дало робітникам дешеві й добрі товари. Каса хорих забезпечила їм лікування й пенсію на старість. В ті часи Новий Ланарк справді багатством міг здатися за рай для робітника.

Бачучи, до яких добрих наслідків він дійшов власною своєю ініціативою, Оуен, однак, незабаром пересвідчився, що без

краю далеко йти цим шляхом він не може, бо не настануть засобів і конкуренція з'їсть його. Отже треба, щоб тим же шляхом пішли всі підприємці. А для цього потрібна урядова ініціатива. Оуен починає вперту агітацію за реформу шкільної справи та за широке фабричне законодавство в оборону робітників. Успіх його споживчої кооперації наводить його на думку про кооперацію продуктивну. Спочатку він вимагає від уряду, щоб той після скасування законів про вбогих подбав би дати засоби на організацію сільсько-господарських, промислових і робітничих кооперацій. Потім він закликає до самодіяльності і вже вважає свої кооперації зразком майбутньої перебудови людського життя.

Р. Оуен.

Між 1820—1830 роками утворюється 15 селищ напів-кооперативного напів-комуністичного типу (4 в Англії і 11 в Америці), почасти за безпосередньою участю самого Оуена, почасти ж самостійно. В селищі «Нова Гармонія» в штаті Індіана, де зібралося 900 оуеністів, Оуен мав почати з чистих кооперативних принципів і лишень повільно, виховуючи поселенців, перейти до соціялістичних. Поселенцям, однак, не терпілося і вже через рік вони примусили його перебудовувати селище на основах комуні. Всі ці початки в капіталістичному оточенні звичайно гинули і нічого не додали Оуенові до тої слави, що дав був йому Новий Ланарк.

Невтомного Оуена ці невдачі, звичайно, зламати не могли. Року 1832-го він зненацька зважується почати боротьбу з тор-

говельним капіталом, щоб визволити робітників хоч би спід цього гніту. Шлях до цього він бачить у повороті до безпосередньої міні, усунувши грошовий обіг. Два роки існувала за найприхильнішого відношення робітників робітнича біржа, що її метою було цінувати всі товари мірою вкладеного в них робітного часу, а не грошми, і сприяти міні товарів між кооперативами та професійними спілками. Загибель цієї біржі прискорила, проте, надмірна ймовірність Оуена.

Кінець свого життя Оуен віддав літературній діяльності, здебільшого виготовленню записок, адресованих парламентам. В цих записках він з офіційними цифрами в руках висвітлював, у якій великій мірі зросло англійське національне багатство з часів промислової революції. Він указував урядові, що з цього надміру багатства нічого не припало самим продуцентам цього багатства, себ-то робітникам; він прохав зрозуміти, як би ще швидче йшов цей процес, коли б командні класи розумно віддали робітникові частину своїх заробітків.

В другій половині свого життя Оуен був уже соціалістом з переконання, але в можливість насильничого перевороту не вірив, сподіваючись приходу соціалізму в наслідок загального піднесення культури та способом мирного порозуміння.

Думки й спроби Оуена натхнули багатьох спадкоємців його ідеї. Політико-економи перестали затримуватися на вивченні народнього господарства сучасности та економічних відносин клас, а змушені були все робити висновки на майбутнє. Більшість підхопила ідею кооперативного товариства та зважувала його шанси боротьби й перемоги над капіталом. Тоді ж такі вперше оуеністи висловлюють думку, що нагромадження капіталу повинно коли-небудь досягти таких розмірів, що за користування капіталом ніхто не погодиться платити процентів. Тоді помре природньою смертю інтерес до нагромадження капіталу, помре і влада капіталу над людьми. На цей час споживчі й продукційні товариства повинні підготувати народні маси, щоб перебрати ту керовничу роль в народнім господарстві, що поки що ще належить капіталові. Всі ці письменники перейняті симпатією до робітничої класи, багато з них засвоїли соціалізм як майбутню стадію розвитку людського суспільства, але в практичних своїх пропозиціях вони лишаються на ґрунті буржуазного суспільства, даючи тільки варіанти кооперативної ідеї.

Питання й задачі.

1. Порівняйте фалангу Фур'є з утопіями Мора, Кампанелли і Вераса. Де ви бачите більше всього ознак організованої продукції та комунізму?
2. Чому все ж Мор і Кампанелла лишаються чистими утопістами, а Фур'є можна зарахувати до попередників наукового соціалізму?
3. Покажіть утопічні елементи в тверезому думанні Оуена та оуєністів.
4. Чому кооперація довгий час була громовідводом для класової боротьби? Покажіть різницю в завданнях кооперації за капіталізму і за Радянського ладу.

ХІХ. КОМУНІСТИЧНІ СПРОБИ

А. ФРАНЦІЯ

Року 1880-го *Годен*, власник фабрики пічного приладдя в Гіз в північній Франції, подарував свою фабрику робітникам, після того як кілька десятків років підготовляв перетворення фабрики в фалангу Фур'є. Під час світової війни фабрику було зруйновано і фаланга розпалася. Але тепер відбудовується і вже знову працює, маючи 800 робітників замість 2000 у 1914 р. Через те, що це єдиний випадок, коли спроба здійснити утопічні ідеали тяглася кілька десятиліть, ми повинні приглянутися до неї трохи уважніше.

Годен почав з того, що дав своїм робітникам приємні умови життя, власне те, що зветься хатнім затишком. Для цього він збудував насамперед соціальний палац, фамілієстєру. Будинок має 180 метрів завдовжки і містить 487 помешкань по 2—3 кімнати в кожному. Що до гігієни, освітлення, опалу, постачання води, чепурности й зручності всього, то будинок і помешкання пороблено як найкраще. Навколо будинку стоять служби споживчого товариства, господарські служби, театри, школи та інше. В справі виховання дітей справді досягнуто найвищого ідеалу, який малюється в казках будуччини.

На чолі всього підприємства стоїть Вища Рада фабрики та фамілієстєри. Спочатку її вибирали просто всі робітники. Але ця спроба вийшла невдалою. Робітники не виявили досить інтересу до справи, а на виборах було багато особистого. Тоді

всіх учасників поділили на п'ять категорій: 1) *Товариші*, що працювали не менше як 5 років у підприємстві і вклали в його основний капітал не менше 500 франків. Тільки вони складають загальні збори і мають через це повсякчасний вплив на керування ділом. Вони мають обов'язок жити в фамілієстєрі. Виплачуваний з прибутків фабрики дивіденд на заробітну плату вони дістають потрібною мірою; 2) *Кандидати*, що працювали не менше як 3 роки в підприємстві і також зобов'язані жити у фамілієстєрі. Дивіденд вони дістають подвійний. 3) *Прості учасники*, що працювали не менше як рік у підприємстві і мають право, але не мусять, жити в фамілієстєрі. Дивіденд вони дістають звичайний. 4) *Інтересанти*, особи, що дістають тільки проценти та дивіденди на свій капітал і стоять зовсім осторонь від колективу. 5) *Допомічні робітники*, також зовсім сторонні справі люде, що живуть поза фамілієстєрою. Вони навіть можуть бути всякої хвилини звільнені, а належний їм дивіденд зачислюється в прибутки страхової каси.

Весь чистий прибуток, що його приносить фабрика, ділиться на дві половини, — одну розподіляють як дивіденд на вкладений у діло капітал, а другу, також як дивіденд, на суму виплаченої заробітної плати. При цьому, однак, дивіденд на капітал виплачується готівкою, а дивіденд на заробітну плату зачислюється робітникові в його капітал.

Цього досить, щоб оцінити цю спробу практичного здійснення фур'єризму і зрозуміти, що з розв'язанням соціальної проблеми вона нічого спільного не має. Група робітничої аристократії перетворилася в дрібних хазяїнів і нагромаджує капіталець. Мало того, — без сорому казка, вона експлуатує звичайних найманих робітників.

Годенова фабрика нагадує ті оригінальні випадки «націоналізації», що року 1918-го мали місце в глухих закутках Сибіру. Там робітники де-яких золотих промислів наганяли хазяїнів, проголошували хазяїнами себе і вже ніякого стороннього робітника до «свого» промислу не підпускали.

Б. АМЕРИКА

За XVIII і XIX-го вв. великі й плодючі американські степи та ліси, до того ж зовсім не заселені, а кліматом для європейця добрі, вабили до себе всіх, кому не подобалися соціальні порядки європейської батьківщини. Всім, хто мріяв про нові форми людської суспільності, здавалося за річ природню, що на ці-

линнім ґрунті, далеко від усіх європейських традицій, легше буде здійснити соціальний ідеал, ніж у капіталістичнім оточенні Європи. На протязі 2-х віків одна за одною тяглися в Америку групи ідеалістів, що засновували там нові оселі з більшим чи меншим комуністичним характером. Історики, що спеціально вивчали та описували цю в високій мірі інтересну хвилю соціальної туги та мірії, нараховують кілька сот таких спроб здійснити соціальний ідеал. Всі ці спроби без жадних виключень були нещасливі. Навряд чи й треба після всього сказаного в нашому курсі ще повторювати, — через що. Комунізму не можна здійснити за першим бажанням у якій-будь громаді. Часи Робінзона Крузо минулися і не вернуться. Людство давно вже звязалося в одне світове господарство, і ніяка невелика група не може з нього вилучитися, щоб жити цілком відокремленим світом на зовсім інших, ніж у капіталістичного суспільства, основах.

Самі ж подробиці цих нещасливих спроб були не зовсім однакові. Одні організації, досягши певної міри добробуту, легко забували про свої комуністичні принципи, ділили майно і ставали звичайними громадськими об'єднаннями буржуазного типу. Інші вперто і всупереч економічній дійсності трималися комуністичних принципів, руйнувалися й гинули в лещатах капіталізму.

Весь цей величезний рух на протязі двохсот років можна поділити на чотири хвили. Попереду всіх ішли групи християнських комуністів різноманітних релігійних сект. Це були головним чином німецькі та англійські селяне. Сам соціальний склад цих груп сприяв їхній відносній довговічності, порівнявши з групами, де була велика домішка ремісників та інтелігентів. Звичні до хліборобства селяне швидко звикали до сільсько-господарських умов нових місць, міцно осідали й досягали добробуту. Але даремно де-які короткозорі історики гворають про 50 і навіть 100 років існування поодиноких комун. Чисто комуністичними ці селища були тільки на початку, поки вони розробляли цілиний ґрунт та ще бідно влаштовувалися на новому місці. Незабаром же наступали переділи земель та індивідуалізація поодиноких господарств. Лишалася властива всім релігійним сектантам братерська допомога й солідарність та багато пережитків первісного громадського побуту. З другою хвилею рушили оуеністи, а з третьою фур'єристи. Вони фанатично трималися програми своїх учителів і під ударами грошового господарства поступалися всім, тільки не своїми комуністични-

ми програмами. В середньому ці комуни існували не більше двох років, але чимало їх пережило й по кілька десятиліть. Особливо швидко гинули підприємства, що з самого початку не мали допомоги великого капіталу. Більшість із них залізала в великі борги і або розсходилася, або ліквідувалася судовим порядком. Останньою хвилиною були *ікарійці*, якими керував французький соціяліст *Кабе* (про нього мова в другім томі нашого курсу). Цим так і не пощастило міцно осісти ніде. За браком коштів вони не могли купувати собі землі і мусили були шукати її в нетрях, що нікому не належали. Більша частина їх загинула в надзвичайно тяжких умовах життя, та й сам Кабе з ними.

Утопічний соціалізм, такий гарний у писаннях його творців, на практиці виявився повним банкрутом. Життя не дозво-

Своїм комуністичним маніфестом 1847-го р. Маркс і Енляє влаштовувати й перебудовувати себе за вигаданими програмами. Комуністичний лад може прийти не подарунком людству від мудреців чи добросердних людей, а як спадкоємець капіталізму, від якого він має перейняти всі багатства й досвід пережитих віків. Не під солодкі співи братолюбних псалмів прийде він, комунізм, визволитель людства, а в грозі й бурі класової боротьби.

Своїм Комуністичним Маніфестом 1847-го р. Маркс і Енгельс спророчили цю боротьбу, а перший, другий і третій Інтернаціонали провадили й провадять її аж по цей день. Про них буде мова в другій частині нашого курсу.

Кінець I частини.

ПОКАЖЧИК

партій, груп, течій, систем, рухів і. т. д.

- Аграрні реформатори** 208—210
Адаміти 122
Альбігойці 90, 93, 118
Анархо-комунізм, див. **комунізм**
анархічний
Апостольські брати 93
Аргонавти 44
Арнольдисти 93
- Бабувісти** 217, 237—240, 243, 244
Багавда 77
Беггардинці 91, 106, 108, 118
«Бідний Конрад» 126, 136, 137
«Богемські брати» 124
Богуміли 90, 94, 95, 149
Болотникова повстання 161, 162
«Брати й сестри вільного духу» 91
- Вальдеса Петра прихильники** 93
«Вбогі брати» 107
Вераса утопія, див. **Севарамбія**
Вікліфісти 107
- Гора**, див. **монтаньяри**
Гуманісти 116, 125, 141, 186
Гумілісти 93
Гуситизм 119—125, 150, 177
- Донатисти** 77, 81
Дигери 173—175
- Ебертисти, комуністи (соціалісти)**
В. Фр. Революції 227, 230—233, 235
- Єзуїти** 197—202
Єсеї 42, 43
- Жирондисти** 217, 221, 224, 226—232, 237
- Зелоти** 76
- Ікарійці** 265
Іконоборці 93
- Ілюмінати** 195, 196
Індепенденти 172
- Калікстинці** 119
Кампанелли утопія, див. **Соняшна**
Держава його
Карбонарі 244
Карпократіяни 79
Кафари 88
Квакери 175
Комунізм анархічний 34, 35, 55, 206, 210
 „ **еретичний** 86, 118
 „ **монастирський** 80, 83
 „ **платонівський** 52, 55, 107
 „ **пролетарський** 35
 „ **християнський** 43, 73, 78 81—83, 88, 118
- Комуністи Вел. Фр. Революції**, див. **ебертисти**
Кооперативна ідея 261
Кордільєри 222
- Левелери** 172, 173, 175, 177
Лібералізм соціальний 206—208
«Ліонська біднота» 93
Моларди 106—109, 111, 113, 171
- Маздака прихильники** 35
Маковії 76
Машиноборці 241, 242, 250
Молокане 96, 97
Монтаньяри, Гора 217, 226—233, 237 див. також **якобінці**
Мора «Утопія» 180—184
- Натурального права ідея** 33, 34, 43, 54, 55, 81, 107, 141, 178, 187
- Оуенізм** 259—261, 264
- Панахейців держава** 56
Патаренці 93
Перехрещенці 126, 149—152, 171, 177
Пресвітеріяни 171, 172

Пророки 38—41
Пугачівщина 163—167
Пуритане 171, 175

Разіна повстання 163
Розлам церковний 161
Роялісти 223, 227, 231

Севарамбія 191
Сен-сімонізм 251—253
Січ Запорізька 156
Соняшина держава Аристоніка 64, 65
 „ „ Кампанелли 187—189
 „ „ Ямбула 56, 64
Соціалізм науковий 178
 „ християнський 196
«Союз Постола» 126, 130—133, 135,
137, 145
Спартак повстання 66—68

Спартаківці 66
Стоїки 34, 55

Таборити 120—125
Тред-юніонізм 244—246

Утопісти 177—194
Утраквісти 119

Фізіократи 212
Фур'єризм 253—258, 263, 264

Чартизм 247—249
Чашники 119, 123

Шалопути 97
Штундарі 97

Якобінці 217, 221, 222, 224, 225,
227, 230

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Авакум, пророк 161, 233
Августин 82
Аріс 48, 63
Адріан 75
Аквінський, Хома 87
Алан, богослов 88
Амвросій 81
Амос 40
Антоній, св. 83
Аристонік 64
Аристотель 28, 34, 51, 53, 87, 107
Аристофан 55
Аттал 60, 64

Бабеф 231, 237—240
Базар, Аманд 253
Байрон, лорд 243
Бакунія 96
Безземельний, Іван 170
Бекон 188
Белерс, Джон 184
Бентам, Єремія 207
Берліхінген 126, 147
Белояров 97
Богумил 95
Бол, Джон 109, 111
Болотников, Іван 160—163
Бретонь Де-ля, Рестіф 192

Брієн О' 247
Брієр Ля 190
Бруно, Джордано 185, 186, 188
Буасель 194
Будда, Сакія Муні 27
Булавін 163
Буонаротті 231, 237, 240, 244

Вайсгавт, Адам 195
Валас, Роберт 208
Валент, імператор 83
Ван-Ман 28
Ван-Нган-Жен 27, 28
Василь Великий 81
Вєрас 191, 262
Вікліф 106, 107, 116
Віланд, Християн 195
Вінкельрід, Арнольд 114
Вірхов 243
Вольтер 235

Гайєр, Флоріан 126, 137, 147
Герцен 96
Гете 147, 195
Годвін, Вільям 210, 211
Годен 262
Годунов, Борис 161
Гракхи, брати 60, 63, 71
Грєсбек 152

Гавптман, Гергардт 242
Гайнзе, Вільгельм 195
Ганнібал 205
Гезіод 45
Гель, Чарлз 209, 210
Генріх VII 170
Генріх VIII 170, 178—180
Гобз, Томас 184
Гомер 44, 45
Гонта 155
Григор'єв, Іван 97
Григорій Великий 81
Гус, Іван 106, 107, 116, 117, 143
Гутен фон, Ульріх 140, 141, 145

Дантон 222, 229, 232, 233
Дарте 237, 240
Де-ля-Бретонь, див. Бретонь де-ля
Демулен, Каміл 222
Деоклітіан, імператор 68, 69
Дженні 203
Джордж, Генрі 209
Долабела 62
Дольціній, апост. брат 94
Донат, єпископ 81
Дорошенко 168
Дракон 50

Ебер 227, 231, 235
Ебергард, з Бетулії 88
Енгельс 17, 18, 178, 205, 252, 264
Еразм Роттердамський 125
Ерман 31, 32
Етінгер, Фрідріх 196

Єзекіїл 39
Близавета, англійська 171, 245
Єремія 40

Жен-Цуні 27
Жижка, Іван 118, 119, 123

Залізник, Максим 154, 155
Зенон 55
Зікінген, Франц 141, 145
Золотоустий Іван 80

Іван IV 20
Ізократ 54
Ісайя 39—41
Ісус 36, 42, 76, 77, 80

Йосиф 42
Йост Фріц 137

Набе 265
Казімір, польський 154
Каїн, Ванька 168

Кальвін 106
Кампанелла, Тома 185—189, 197,
260
Карл I 170
Кармелюк 168
Карно 232
Катерина II 161, 164, 165
Катіліна 61, 62
Керенський 214
Клемент XIV, папа 202
Клемент Олександрійський 82
Клеомен 48
Клісфен 51
Коннор О' 249
Конфуцій 28
Корде, Шарлота 231
Кривоніс 153, 157
Крісп, Салюстій 61
Кромвель, Олівер 170, 172—175,
177, 240
Кутон 232

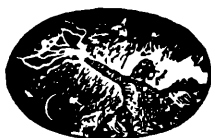
Лактанцій 82
Лейденський, Іван 150
Леонід 48
Леопольд, австрійський 114
Лесінг 195
Лже-Дмитро II 161, 162
Лібкнехт, Карл 66
Лікурґ 46—48, 81, 95
Лільбурн, Джон 172, 173, 177, 240
Літльстріт, Джон 113
Ліціній 58, 60
Лобода 157
Лок 184
Луї XIII, XIV, XV 189
Луї XVI 217, 227
Лука, євангеліст 77—79
Львов 214
Лютер, Мартін 106, 107, 116, 126,
129, 135, 140, 141, 143, 145, 149
Ля Брієр, див. Брієр

Маблі 194
Маздак 35
Марат 221, 222, 224, 230, 231, 240
Маргарита, апост. сестра 94
Марешаль 237
Марій 59
Маркс, Карл 15, 18, 66, 178, 193,
207, 250, 251, 252, 264
Матвій, євангеліст 77—79
Меланхтон 126
Мелеах 40
Мельс, Жан 192, 193
Микола I 259
Миха 40
Мі-Цзи 28

- Мойсей 36, 41
Мономах, Володимир 159
Мор, Томас 178—184, 189, 197, 260
Морган 17
Мореллі 193
Морморо 235
Мюнцер, Томас 126, 137, 143—145, 147
- Наліввайко 157
Наполеон 224, 237
Некрасов 163
Нерва, імператор 75
Нерон 68, 69, 79
- О'Брієн, див. Брієн
Огарьов 96
Одисей 44
О'Коннор, див. Коннор О'
Олександр Македонський 49
Осія 40
Оуен, Роберт 184, 259—261
- Павло, апостол 17, 80, 82
Павлюк 156, 157
Пахом 53
Петро I 163
Петро II 161, 164
Пелі 184
Платон 28, 34, 45, 51—53, 195
Пліній Молодший 75
Пліній Старший 68
Плутарх 55
Попов, Максим 96
Прокіп, таборит 123
Птоломеї 49
Пугачов, Омелян 20, 160, 163, 165, 166, 169
- Разін, Степан 16, 20, 160, 163, 167
Рікардо, Давид 206—208
Річард II, англійський 111
Робесп'єр 221, 222, 229—233, 235, 237, 240
Ру, Жак 231
Русо, Жан-Жак 34, 190
Руф 62
- Савонарола 186
Сагайдачний 168
Сакія Муні, див. Будда
Самуїл 43
Саул 44
Сенека 71
- Сен-Жюст 224, 231, 232, 234
Сен-Сімон 251—253
Сейс, абат 213
Сміт, Адам 184, 206
Солон 50
Спартак 66—68
Спенс, Томас 209
Стефан з Борбіна 88
Строу, Джек 111
Струве, П. 251
Суліма 157
Сулла 59
- Тайлор, Уот 109, 111
Тацит 76
Твердишов 164
Телль, Вільгельм 114
Теофіт 46
Тит, імператор 79
Толстой, Лев 34, 97, 209, 211
Траян, імператор 75
Трузес 147
Тьер 243
Туган-Барановський 251
- Уат, Джемс 203, 204
- Фердинанд, німецький 156
Філон 42
Фіхте 195
Фроасар, літописець 105
Фур'є, Шарль 253—258, 262
- Хлонко-Косолап 161
Хмельницький 157, 158
- Цвінглі 126, 149
Цезар 69, 71, 76
Целія Мокрина 75
Цімерман 147
Ціцерон 61—64
- Чайковський 96
Чемберлен 184
Чурилін 168
- Шекспір 99, 113
Шеллі 243
Шіллер 195
Шуйський, Василь 161, 162
- Яків, апостол 82
Ямбул 56
Ярослав Мудрий 19, 159

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною ж силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. Маркс

КОСМОС

Книги — морська глибина;

Хто їх пізнав аж до дна,
Той хоч і труду мав до-
сить,

— Дивнії перла виносить.
І. Франко

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. **Ю. Стенлов.** Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922. 16°, 112 стор.
2. **А. Богданов.** Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад *Ост. Нитки*, з 19 малюнками *Ів. Бабія*. 1922. 16°, 160 стор.
3. **Проф. О. Синявський.** Порадник української мови. 1922. 16°, I—IX + 150 стор.
4. **Б. Горев.** Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад *П. Де-ка* за редакцією *Ев. Касяненка*. 1923. 16°, 112 стор.
5. **К. Маркс.** Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад *О. Бондаренка* за редакцією *Г. Петренка*. 1923. 16°, 70 стор.
6. **Н. Бухарин.** Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад *М. Ільичної*. 1923. 8°, 326 стор.
7. **А. Річицький.** Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923. 8°. 200 стор.
8. **Е. Мюзам.** Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад *М. Йогансена* за редакцією *О. Нитки*. 1923. 8°. 128 стор.
9. **К. Маркс.** Злидні філософії. Пер. *С. Вікула*. 1923. 8°. I—XLIV + 136 стор.
10. **Л. Троцький.** Тероризм і комунізм. Авторизований переклад. 1923. 8°, 220 стор.
11. **О. Авсем.** Історія боротьби праці за визволення. Ч. I. 1923. 8°, 270 стор. з 65 малюнками.
12. **К. Маркс.** До критики політичної економії. Переклад *М. В. Порша*, за ред. *Ев. Касяненка*. 1923. 8°, 204 стор.
13. **Дж. Лондон.** Залізна п'ята. Переклад *Ост. Нитки*. Друге, перегл. видання з 9 малюнками *Ів. Бабія*. 1923. 8°, 308 стор.

В ДРУКУ:

14. **С. Пилипенко.** Євангелля часу.
15. **Ф. Енгельс.** Анти-Дюрінг.
16. **В. Шопінський.** Коли бунтуються раби. Драма.
17. **А. Сінклер.** Мене зовуть теслею.

ГОТУВІТЬСЯ ДО ДРУКУ:

18. **Е. Толлер.** Машиноборці. Драма.
19. **Ф. Енгельс.** Людвік Фоєрбах.
20. **Ф. Енгельс.** Революція і контрреволюція в Німеччині.
21. **К. Маркс.** Горожанська війна у Франції.
22. **Е. Генель.** Світові загадки.
23. **А. Богданов.** Інженір Менні.
24. **А. Сінклер.** Джімі Гігінс.
25. **А. Сінклер.** 100%.

